
ISTORIJA 20. VEKA, 2008, 1

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute for Contemporary History, Belgrade
Institut d'histoire contemporaine, Belgrade
Институт по современной истории, Белград

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Bojan B. Dimitrijević

UREĐIVAČKI ODBOR

Dr Kosta Nikolić, zamenik urednika, dr Stanislav Sretenović, sekretar,
dr Nikola Žutić, dr Milan Koljanin, Miladin Milošević, dr Andrej
Šemjakin (Институт Славяноведения, Москва), prof. dr Nobuhiro Šiba
(University of Foreign Studies, Tokio), prof. dr Fransoa Rot (L'Université
de Nancy 2, Nansi), prof. dr Peter Radan (University of Sydney, Sidnej),
dr Konstantin Nikiforov (Институт Славяноведения, Москва),
prof. dr Lili Kerol (University of Kearney Nebraska, Kerni)

LIKOVNO-GRAFIČKI UREDNIK

Mladen Acković

LEKTOR i KOREKTOR

Branka Kosanović

REZIMEA PREVEO

Vladimir Petrović

Izlaze dva broja godišnje
Rukopisi se ne vraćaju

Klasifikacija po UDK urađena
u Narodnoj biblioteci Srbije, Beograd

All articles published in Istorija 20. veka are refereed
Svi članci objavljeni u Istoriji 20. veka recenzirani su

Institut za savremenu istoriju, Beograd, E-mail: office@isi.co.rs
www.isi.co.yu

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF THE 20TH CENTURY

THE JOURNAL OF THE INSTITUTE FOR CONTEMPORARY HISTORY

HISTOIRE DU 20. SIÈCLE

REVUE DE L'INSTITUT POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА

ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

Godina XXVI

2008. Beograd

Broj 1

Strana 4 PRAZNA

SADRŽAJ
RASPRAVE I ČLANCI

Kosta Nikolić REFORMA DRUŠTVA ILI „VASKRS DRŽAVE“	9
Ivan Becić BERZE U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI	27
Ljubomir Petrović PRILOG ISTORIJI SRPSKOG STRELJAŠTVA NA KOSOVU I METOHIJI 1935–1956	41
Aleksandar Životić ZAŠTO JE REORGANIZOVANA JUGOSLOVENSKA ARMIJA 1948? RATNI PLAN „MAKSIMUM“	57
Dragomir Bondžić, Slobodan Selinić POGLED IZ BEOGRADA NA BANDUNŠKU KONFERENCIJU 1955. GODINE	71
Srđan Cvetković OBRAČUN SA SOCIJALISTIMA 1958	85
Dragan Bogetić ARAPSKO-IZRAELSKI RAT 1967. GODINE I JUGOSLOVENSKO-AMERIČKI ODNOSI	101
Đoko Tripković MEĐUNARODNI POLOŽAJ JUGOSLAVIJE I VOJNA INTERVENCIJA U ČEHOSLOVAČKOJ 1968	115

PRILOZI

Bojan B. Dimitrijević ISTORIJSKI ASPEKTI TERORIZMA U SRBIJI	131
Jovan Ćulibrk THE STATE OF ISRAEL AND ITS RELATIONS WITH SUCCESOR STATES OF FORMER YUGOSLAVIA DURING THE BALKAN CONFLICT IN 1990s AND IN ITS AFTERMATH	141
Nenad Antonijević ALBANSKI ZLOČINI NAD SRBIMA NA KOSOVU I METOHIJI U PERIODU JUN–OKTOBAR 1999	157

PRIKAZI

Mark Kurlansky, 1968, THE YEAR THAT ROCKED THE WORLD (Bojan Dimitrijević)	165
Viktor Novak, ECCLESIA MILITANS RATUJE S TYRŠEVOM IDEOLOGIJOM I LIBELLUS ACCUSATIONIS (Goran Latinović)	166
Goran Latinović, SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA U BOSANSKOJ KRAJINI (1918–1941) (Dragan Šućur)	167
Dr Boris Kršev, FINANSIJSKA POLITIKA JUGOSLAVIJE 1918–1941 (Ivan M. Becić)	168
Miloš Ković, DIZRAELI I ISTOČNO PITANJE (Stanislav Sretenović)	170
Momčilo Pavlović, ZA TITA ILI ZA KRALJA, Izbori za Ustavotvornu skupštinu 11. novembra 1945 (Ljubomir Petrović)	172
Bojan Dimitrijević, ZORAN ĐINĐIĆ. BIOGRAFIJA (Kosta Nikolić)	176
Kosta Nikolić, GENERAL MIODRAG DAMJANOVIĆ 1893–1956 BIOGRAFIJA (Bojan Dimitrijević)	178
Rodoljub Čolaković, DNEVNIK (1971–1972) (Venceslav Glišić)	179

INFORMACIJE

Stanislav Sretenović LES ARCHIVES EN FRANCE	185

CONTENTS
RASPRAVE I ČLANCI

Kosta Nikolić REFORMING THE SOCIETY OR "RESURRECTING THE STATE"	9
Ivan Becić STOCK EXCHANGES IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA	27
Ljubomir Petrović BULLSEYE: A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF SERBIAN MARKSMANSHIP IN KOSOVO 1935–1956	41
Aleksandar Životić WHY WAS THE YUGOSLAV ARMY REORGANIZED IN 1948? WAR PLAN „MAXIMUM“	57
Dragomir Bondžić, Slobodan Selinić THE 1955 BANDUNG CONFERENCE: VIEW FROM BELGRADE	71
Srđan Cvetković THE ENCOUNTER WITH THE SOCIALISTS IN 1958	85
Dragan Bogetić ARAB-ISRAELI WAR OF 1967 AND YUGOSLAV RELATIONS WITH UNITED STATES	101
Đoko Tripković THE INTERNATIONAL POSITION OF YUGOSLAVIA AND THE MILITARY INTERVENTION IN CZECHOSLOVAKIA	115

SUPPLEMENTS

Bojan B. Dimitrijević HISTORICAL ASPECTS OF TERRORISM IN SERBIA	131
Jovan Ćulibrk THE STATE OF ISRAEL AND ITS RELATIONS WITH SUCCESSOR STATES OF FORMER YUGOSLAVIA DURING THE BALKAN CONFLICT OF 1991–1999 AND IN ITS AFTERMATH	141
Nenad Antonijević ALBANIAN CRIMES OVER SERBS IN KOSOVO AND METOCHIA FROM JUNE TO OCTOBER 1999 I METOHIJI U PERIODU JUN–OKTOBAR 1999	157

REVIEWS

Mark Kurlansky, 1968, THE YEAR THAT ROCKED THE WORLD (Bojan Dimitrijević)	165
Viktor Novak, ECCLESIA MILITANS RATUJE S TYRŠEVOM IDEOLOGIJOM I LIBELLUS ACCUSATIONIS (Goran Latinović)	166
Goran Latinović, SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA U BOSANSKOJ KRAJINI (1918–1941) (Dragan Šućur)	167
Dr Boris Kršev, FINANSIJSKA POLITIKA JUGOSLAVIJE 1918–1941 (Ivan M. Becić)	168
Miloš Ković, DIZRAELI I ISTOČNO PITANJE (Stanislav Sretenović)	170
Momčilo Pavlović, ZA TITA ILI ZA KRALJA, Izbori za Ustavotvornu skupštinu 11. novembra 1945 (Ljubomir Petrović)	172
Bojan Dimitrijević, ZORAN ĐINĐIĆ. BIOGRAFIJA (Kosta Nikolić)	176
Kosta Nikolić, GENERAL MIODRAG DAMJANOVIĆ 1893–1956 BIOGRAFIJA (Bojan Dimitrijević)	178
Rodoljub Čolaković, DNEVNIK (1971–1972) (Venceslav Glišić)	179

INFORMATIONS

Stanislav Sretenović LES ARCHIVES EN FRANCE	185

REFORMA DRUŠTVA ILI „VASKRS DRŽAVE“

Zoran Đinđić i Vojislav Koštunica o budućnosti Srbije

APSTRAKT: U tekstu se piše o suprotstavljenim političkim konceptima Zorana Đinđića, prvog nekomunističkog predsednika srpske vlade posle Drugog svetskog rata, i Vojislava Koštunice, predsednika SRJ, kao i o društvenim procesima koji su doveli do Đinđićevog ubistva 12. marta 2003.

Prevrat od 5. oktobra 2000. u trenutku nastanka savremeniciima se činio kao događaj koji je predstavljao radikalni diskontinuitet u modernoj istoriji Srbije, možda čak i najznačajniji društveni prelom uopšte. Izgledalo je da je srpska istorija „prelomljena“, da su slomljeni nosioci totalitarnih i konzervativnih ideja, da je Srbija neopozivo kročila na mukotrpan put izgradnje modernog društva, da je konačno spremna da se suoči sa svojim totalitarnim nasleđem, da napusti svoje mitove i iracionalne predstave o sebi i drugima.

Veoma brzo se, međutim, pokazalo da je taj utisak nastao samo zahvaljujući idejama i naporima tek nekolicine pojedinaca iz tadašnje vladajuće koalicije (Demokratska opozicija Srbije – DOS) na čelu sa Zoranom Đinđićem, jer nije postojao konsenzus o daljem razvoju srpskog društva. Još brže se pokazalo da su postojale duboke razlike u vladajućoj koaliciji, a na površinu su isplivali snažni relikti prošlosti koji su utemeljeni u periodu druge polovine 19. veka, kada je Srbija stekla državnu i nacionalnu nezavisnost.

Vraćanje „unazad“, toliko karakteristično za tradicionalna i nerazvijena društva, počelo je odmah po petooktobarskom prevratu. Taj proces se najjasnije pokazao u nespremnosti da se pristupi izmenama političkog sistema kako bi Srbija iz autokratskog prešla u moderno demokratsko društvo. Latinka Perović s pravom ističe da je Srbija veoma brzo reagovala potragom za novim vođom, jer je autoritarni tip vladavine nešto što je imanentno srpskoj istoriji. Takođe, davno ukorenjeni socijalni egalitarizam i politički monizam ponovo su izbacili na površinu antikapitalističku i antiliberalnu ideologiju, kao i ideje o značajnoj ulozi crkve i vojske u društvenim procesima.¹ To su bili elementi koji su uslovlili snažan

¹ L. Perović, *Nedovršena plišana revolucija*. Izlaganje na tribini u organizaciji Centra za modernu politiku, Dom omladine, Beograd, 5. oktobar 2004. Navedeno prema: „Ekonomist“, 18. oktobar 2004.

otpor reformističkim idejama Zorana Đinđića. Na površini sukob se iskazao kao sukob reformista i legalista, a personalno kao sukoba Zorana Đinđića i Vojislava Koštunice: „U suštini, 5. oktobar 2000. godine stavio je na probu snagu srpskog društva da uspostavi kritički odnos prema neposrednoj prošlosti, ali i da izvede bilans istorije tokom koje ni jedna od realnih država u kojoj je živeo srpski narod nije mogla zadovoljiti težnje kako njenih političkih, tako i intelektualnih elita, niti je došlo do stvaranja modernog društva“.²

Potreba za proučavanjem istorijskog nasleđa 5. oktobra nesumnjiva je kako zbog samog događaja, tako i zbog više nego evidentne političke regresije u koju je Srbija ušla posle ubistva Zorana Đinđića. Istorijska nauka još uvek nije ponudila relevantne odgovore na karakter prevrata iz 2000. a već je pred njom otvorena nova enigma – kako je došlo do toga da suštinske ideje 5. oktobra i sve ono što je tokom poslednje decenije 20. veka predstavljalo simbol borbe protiv režima Slobodana Miloševića bude dramatično promenjeno, i to u izuzetno kratko istorijskom intervalu? Da li su u pitanju savremeni fenomeni političke istorije ili dublje naslage prošlosti koje zadiru u temeljna pitanja srpskog kolektivnog mentaliteta i njegovog civilizacijskog identiteta?

Da li se u Srbiji prošlost može proučavati bez ideološkog i političkog kompleksa, uz punu autonomnost istoričara? Naš odgovor je više negativan nego pozitivan, jer Srbija još nije zrelo i razvijeno društvo. Još uvek je aktuelna podela na „patriote“ i „izdajnike“ i to u oba smera, u zavisnosti od ideja koje se zastupaju i ponuđenih objašnjenja. To je samo dobar pokazatelj nespremnosti da se prihvati pluralizam ideja zbog snažnih relikata totalitarizma. Još uvek se sledi i poštuje načelo „jedne strukture“ koje podrazumeva eliminisanje svih razlika i dominaciju „jednoga“. Osim ovih ograničavajućih faktora nastalih kao proizvod ideoloških podela u periodu posle Drugog svetskog rata, na mogućnost racionalnog proučavanja savremenih fenomena snažno deluju odsjaji tradicionalnih ideja koji su više nego jaki i u srpskoj istoriji i u istorijskoj nauci.

Napadi na vladu Zorana Đinđića – funkcionalizovanje stereotipa

Diskreditacija Zorana Đinđića koju je vršio režim Slobodana Miloševića tokom svoje decenijske vladavine na kraju 20. veka, i po sadržaju i po formi, kao krajnje ishodište imala je njegovu likvidaciju a ne samo političko osujećivanje. Prvi konkretni planovi pravljani su tokom građanskih protesta u zimu 1996/97, a zatim za vreme NATO bombardovanja 1999. Kampanja je, uz iznenađujući muk opozicione javnosti, profilisala Zorana Đinđića kao „izdajnika“.³

Ova vrsta diskreditacije proistekla je iz jasnog Miloševićevog uverenja da Zoran Đinđić nije bio običan politički protivnik, već tvorac i moderator alternative koja je podrivala same temelje njegove vlasti i dovela u pitanje interese

² Isto.

³ Latinka Perović, *Zoran Đinđić i srpsko društvo*. U: *Zoran Đinđić – etika odgovornosti*, Beograd 2006, 63–64.

njenih mnogobrojnih korisnika. Zato je i u ovom periodu, prema iskazu Radomira Markovića, šefa Miloševićeve tajne policije (RDB), bio u optičaju atentat na Đinđića.⁴

U svom političkom delovanju Đinđić je jasno postavio zahtev za suštinskim promenama u srpskom društvu: „*Kod nas je blokirana javna rasprava o bilo kojoj suštinskoj temi. Gradimo li socijalizam ili kapitalizam, idemo li na Zapad ili na Istok, hoćemo li azijski kult ličnosti ili parlamentarnu demokratiju, jesmo li nacija ili mehanički zbir ljudi koji se slučajno zatekao na ovoj teritoriji?*“⁵

Napade Miloševićevog režima sam Đinđić je objašnjavao na sledeći način: „*Strategija režima je da kompromituje svaku alternativu. Suština politike je personalizovanje i Milošević je to veoma dobro ili znao ili osetio. Ako diskredituje ličnosti, pitanje programa je pretvoreno u apstraktno pitanje koje ljude mnogo ne interesuje. Opozicija je napisala hiljade stranica programa, ali glavni prigovor i dalje glasi: opozicija nema program. Taktika kompromitovanja pojedinaca zapravo je taktika kompromitovanja alternative. Narod želi promene, što brže, i to bez nasilja, bez rizika, bez rata. Kako sada to da ukomponujemo? Bez nekog kompromisa to ne ide, jer Milošević je očigledno prepreka za promene. On odlučuje o tome da li će promene da budu nasilne. I šta onda da radimo? Naš zadatak je da probamo da nađemo kompromis da te promene počnu. Neko to mora prvi da kaže*“.⁶

Zanimljivo je da su već tada režimska koalicija i mediji fokusirali upravo Zorana Đinđića kao glavnog oponenta tokom prekretno 2000. Tako je član vrha SPS Aleksandar Rastović 2. septembra izjavio da je „*Košunica samo lutka u rukama glavnog eksponenta NATO snaga i NATO politike na ovim prostorima, predsednika Demokratske stranke Zorana Đinđića. Na svim njihovim predizbornim skupovima ne možete naći na znake, ornamente i znamenja Demokratske stranke Srbije, već isključivo slike, odnosno zastave Demokratske stranke, odnosno Zorana Đinđića. To pokazuje da je u ovom trenutku američka administracija procenila da je za javnost možda lik Vojislava Koštunice bio „pitkiji“ nego što je slučaj sa Zoranom Đinđićem. Ipak ne treba da nas uopšte zavara da je glavni eksponent te američke politike na ovim prostorima i dalje Đinđić, a da je Košunica samo marioneta u njihovim rukama u ostvarivanju takve i te politike*“.⁷

Đinđić je na sve takve i druge optužbe u odgovarao: „*Ja sam izdajnik opšte prakse. Kad usred noći upitate nekog u Srbiji: Zoran Đinđić? Reći ću Vam: – On je špijun! To je prva asocijacija koja mu nesvesno padne na pamet. Bilo bi zaludno nastojati da se to ispravlja sada u ovoj košmarnoj situaciji*“.⁸

Na kraju je stigao i direktan poziv na odstrel od Slobodana Miloševića 2. oktobra 2000: „*U našoj zemlji je već dugo prisutna grupacija koja, pod imenom, opozicione političke partije demokratske orijentacije, zastupa interese vlada koje su nosioci pritiska na Jugoslaviju, a posebno na Srbiju. Ta grupacija se na ovim*

⁴ Isto, 65.

⁵ НИН, 21. јун 1996.

⁶ Navedeno prema: B. Dimitrijević, *Čovek za promene - Zoran Đinđić* (rukopis).

⁷ Isto.

⁸ Isto.

izborima pojavila kao Demokratska opozicija Srbije. Njen stvarni šef nije njihov kandidat za predsednika države. Njen dugogodišnji šef je predsednik Demokratske stranke i saradnik vojne alijanse koja je ratovala protiv naše zemlje. On svojoj saradnju sa tom alijansom nije mogao da sakrije. Uostalom, čitavoj našoj javnosti je poznat njegov apel NATO-u da se Srbija bombarduje onoliko nedelja koliko je potrebno da bi se njen otpor slomio. Na čelu tako organizovane grupacije na ovim izborima nalazi se, dakle, zastupnik vojske i vlada koje su nedavno ratovala protiv Jugoslavije“.⁹

Kvaziracionalna istorijska svest pokazivala je uvek strah od pozitivnih mitova, kao što je to bilo slučaj sa Zoranom Đinđićem. Umesto stvaranja pozitivne predstave (filozof, moderni intelektualac, reformator) kreirana je negativna predstava, i to dvostruka, po čemu je Đinđić izuzetak. Režim je govorio o „izdajniku, mafijašu i kriminalcu“ a određeni antirežimski i opozicioni delovi društva govorili su o Đinđiću kao sagovorniku Radovana Karadžića na Palama (1994), sagovorniku Slobodana Miloševića (1996) i Milorada Ulemeka Legije u vreme petooktobarskog prevrata, zatim kao o promoteru političke uloge crkve u laičkoj državi.¹⁰

Na kampanju protiv Zorana Đinđića kao „nacionalnog izdajnika“ odmah posle prevrata nadovezala se i kampanja sa drugim legitimacijskim predznakom, ali sa istim sadržajem. On je ponovo bio „neprijatelj naroda“ zbog zalaganja za brzo sprovođenje reformi kako bi Srbija nadoknadila izgubljene godine. To je bilo normalno za zemlju poput Srbije koja je oduvek bila skeptična prema promenama. Takva je ostala i na početku 21. veka, kada se kao nužnost nametala potreba prihvatanja promena koje su već odavno zahvatile razvijeni svet. Tako je u napadima na Zorana Đinđića umesto nacionalnog (patriotskog) došao socijalni predznak.¹¹

Napadi na Zorana Đinđića počeli su odmah posle petooktobarskog prevrata. Matrica o političaru koji je sklon vezama sa kriminalom zarad uzimanja apsolutne vlasti našla je veoma brzo svoje mesto, čak i kod onih od kojih se to najmanje očekivalo. U velikom delu srpske javnosti provejavalo je uverenje da je prevrat izveden uz podršku policijskih snaga bivšeg režima koje su u ključnim trenucima otkazale poslušnost Slobodanu Miloševiću, tj. da promena vlasti ne bi bila moguća bez „saradnje“ sa elitnim policijskim jedinicama. U tom smislu najviše je apostrofirana Jedinica za specijalne operacije MUP-a, poznatija pod svojim ratnim nazivom „Crvene beretke“.

Takav koncept negirao je odlučujući značaj velike energije koja je pokrenuta posle izbora od 24. septembra i koja je slomila decenijsku vladavinu Miloševića i socijalista. Zato je već prvih dana posle prevrata kao deo legitimne istorijske svesti zaživelo uverenje da je o promeni režima odlučeno u uskom krugu pojedinaca iz DOS-a i snaga bezbednosti, pa je samim tim kao logično postalo tumačenje da će lični interesi tih pojedinaca predstavljati smetnju u dugo očekivanim društvenim promenama. Drugim rečima, nametalo se mišljenje da je izvrše-

⁹ Navedeno prema: L. Perović, *Zoran Đinđić i srpsko društvo*, 64.

¹⁰ L. Perović, *Zoran Đinđić i srpsko društvo*, 13–14.

¹¹ *Isto*, 66.

na samo smena režima ali ne i društveno-političkog sistema. Tako je *Vreme* već 19. oktobra 2000. pisalo kako je Đinđić postao neformalni vođa „Crvenih beretki“. Tragajući za odgovorom na pitanje pod čijom se kontrolom trenutno nalazi ova jedinica, ponuđen je sledeći odgovor: „Iz više izvora 'Vremena' je potvrđeno da bi na njih u ovom trenutku najviše uticaja mogao da ima Zoran Đinđić“.¹²

U istom broju ovaj beogradski nedeljnik pisao je o „zabrinjavajućim“ pojavama kod pojedinaca iz DOS-a koji su ukazivali na spregu sa kriminalom, ponovo ne navodeći konkretna imena, ali ni bilo kakve dokaze za te tvrdnje. Asocijacija na Zorana Đinđića bila je više nego očigledna: „Neki iz nove vlasti se po kuloarima na sva usta hvale da pod svojom kontrolom imaju stotine, pa i hiljade naoružanih ljudi. Drugi su u svoje lično obezbeđenje uključili poznate gangstere. Stiče se utisak da pojedinci gaje gotovo infantilnu fascinaciju 'tvrdim momcima' s kojima su se tako iznenada sprijateljili. Takva prijateljstva uvek imaju svoju cenu koja se naplaćuje sa teškim kamatama“.¹³

Na tom tragu vrlo brzo se našao i Aleksandar Tijanić, budući savetnik za medije Vojislava Koštunice koji će sve do ubistva Zorana Đinđića biti najradikalniji u medijskoj satanizaciji kako premijera, tako i njegove vlade. Tijanić je osporavao i sam smisao postojanja koalicije DOS, u skladu sa dobro poznatim manihejskim pristupom pisao je o dva antipoda – svet „dobra“ oličavao je Koštunica a svet „tame“ – Đinđić: „Ako Koštunica u roku od 30 dana ne raskine neprirodni pakt sa Đinđićem, po cenu raspada DOS-a, 'demokratska revolucija' u Srbiji predstavljaće uskoro samo naprasnu promenu oblika bezvlašća a sam Koštunica englesku kraljicu muškog roda. U državi gde hiperaktivni mali Sloba ima glavnu reč, javni poslovi i dalje će se voditi u ličnu korist: mediji će služiti da njegovo mišljenje propovedački pretvaraju u verovanje, višak demokratskih parola zamagljivaće manjak građanske odgovornosti novog režima (...) Kod njega je prvo došao buljubaša elitne policijske jedinice koju je stvorio Jovica Stanišić i koja ga ni danas nije izneverila. Momci, inače svi odreda diplomirani zverovi, odbili su da pucaju u masu i lanac otkazivanja Slobinog represivnog aparata krenuo je do njih. Zato Đinđić već pravi medijski, finansijski i policijski sistem kojim opkoljava principijelnog Koštunicu, oslonjenog na ekskluzivnost sopstvenog odnosa sa Srbima. Ali, šta ćemo sa Srbijom? Šta ćemo sa Srbijom koja, vođena od ljudi čiji su apetiti veći od razuma a sujeta jača od opšteg interesa, samo menja dekor ropstva? No, stepen socijalnog sadizma ostaje isti i svi ljudi koji su napravili bogatstvo u slobizmu, kroz Đinđića i Vučelića, kao kroz levak, uliće se u novi sistem. Dakle, moja poruka Koštunici – ako Đinđić uradi samo ono za šta je sposoban i samo ono na šta je spreman, Srbiji nema spasa! A ni tebi! Sad biraj mesto, vreme i način. Ili čekaj. Možda ja grešim, to bi mi bilo sefte“.¹⁴

Na Tijanićeve napada reagovala je Vesna Pešić: pokušavala je da ukaže kao je kritika dobrodošla u novim, demokratskim uslovima, ali da ona ne podrazumeva „pljuvanje i mržnju“. Isticala je da Tijanić želi da ospori smisao petook-

¹² *Vreme*, 19. oktobar 2000, 9.

¹³ D. Anastasijević – J. Dulović, *Kako se policija odrekla Slobodana Miloševića*, *Vreme*, 19. oktobar 2000, 11.

¹⁴ A. Tijanić, *Kad je apetit veći do razuma*, *Danas*, 28. oktobar 2000.

tobarskih promena, da nagovesti kako se ništa nije i neće promeniti: „Što god da bilo, za ovoliku destrukciju i toliko opakih reči nema više mušterija. Gluvaci su postali sluhisti“.¹⁵

Tijanić je reagovao još oštrije, ponovo ne navodeći argumente za svoje teške optužbe: „Skrećući temu na moj grešni lik Pešićeva, kao negovateljica Đinđića, skreće fokus sa njegovih prljavih pampers pelena, skriva pokušaj da se kidnapuje nacionalni bunt Srba (...) Što ne pita kakve su obaveze lidera o kojem govorimo prema svojoj finansijskoj i političkoj zoni? Zašto se ne raspita koga je dotični predlagao za ministra policije u prvim razgovorima sa socijalistima? Zašto ne pogleda ko od lidera koristi stranački aparat da šalje preteće poruke ljudima potpisujući tuđa imena i smrtne presude novinarima?“¹⁶

Animozitet prema Zoranu Đinđiću, tumačen sa pozicije nekih procesa koji su već završeni, govori o snažnim reliktima dogmatske svesti koji su postojali kod nemalog broja intelektualaca. Nebojša Malić, ratni izbeglica iz Bosne, istoričar po vokaciji, pisao je već u prvoj polovini novembra 2000. da je Đinđić „beskrupulozni lider Demokratske stranke“, političar koji svojim metodama najviše podseća na Slobodana Miloševića, da nije patriota: „Dok su bombe padale po njegovom narodu, Đinđić je prvo oplakivao njihovu najmanje značajnu posledicu – ujedinjenje Srba pod Miloševićevom zastavom otpora – a onda pobjegao u Crnu Goru koja je zabila nož u leđa svom saveznom partneru proglašavajući neutralnost“.¹⁷

Za Malića Đinđić je bio jedan od glavnih organizatora oktobarskog ustanka, jer je „sklapao zakulisne dogovore i koordinirao napade na televiziju, saveznu skupštinu i brojne druge državne institucije. Dok se Koštunica obraćao gomili 5. oktobra uveče, Đinđić je bio zauzet osnivanjem kriznih štabova koji će rukovoditi glavnim preduzećima i državnim institucijama, kao što je savezna carina (...) Nije slučajnost da Đinđić uživa podršku pseudointelektualne elite. Suštinski deo njegove taštine je osećaj arogantnog elitizma. Bilo da je to jer se školovao u Nemačkoj, ili što ga je život izolovao od masa, Đinđić se nikada nije stvarno povezao sa srpskim seljacima i stanovništvom malih gradova“.¹⁸

Matrica o vezama Zorana Đinđića sa kriminalom postajala je sve snažnija i veoma brzo stekla je legitimitet u javnosti. Od trenutka raspisivanja republičkih parlamentarnih izbora napadi na Đinđića pojačani su i u medijima koji su uživali ugled antirežimskih glasila u epohi vlasti Slobodana Miloševića. Tako je Roksanda Ninčić u *Vremenu* pisala da će reforme sa Đinđićem ići brže nego sa Koštunicom, ali da će to istovremeno značiti otvaranje prostora za „zloupotrebe i anomalije“. Takođe je iznenađujuće brzo zaživelo i tumačenje o „nezakonitim postupcima“ posle 5. oktobra, ali i da iako za to nema dokaza protiv Đinđića („on je sve to radio inteligentnije“) njegova odgovornost nije bila pod znakom pitanja: „Đinđićeve sposobnosti ne spore ni oni koji mu najmanje veruju. Veći problem je u onome što javnost percipira kao sklonost 'institucionalnim i vaninstitucional-

¹⁵ V. Pešić, *Crni oblaci, opet*, Danas, 31. oktobar 2000.

¹⁶ A. Tijanić, *Ko je gori? Mali Sloba ili ja*, Danas, 2. novembar 2000.

¹⁷ N. Malić, *Zoran Đinđić: Srpski Ričard III*, www.antiwar.com

¹⁸ Isto.

*nim' metodama i sasvim je opravdano pitanje može li se uz veze sa raznim 'legijama' i 'frenkijima' krenuti u pravljenje pravne, demokratske države“.*¹⁹

Slično je već sutradan ponovo pisao Aleksandar Tijanić: „*Ne odvaja se od Legije, koji predvodi Crvene beretke, prijateljio se sa dve – hm – poslovne grupacije koje proizvode pacijente za traumatološku kliniku ili kapelu. Đinđić je maestralno uspeo da sakrije takvu poentu, nametnuo druge teme i do statusa najmoćnijeg čoveka Jugoslavije, kancelara Srbije i vlasnika privatne vlade došao sa pozicije najneomiljenijeg političara Jugoslavije“.*²⁰

Vlast nije predstavljala skoro nikakvu zaštitu za Zorana Đinđića, pa zbog toga ni na mestu premijera nije bio manje „slobodan“ za odstrel. Sve napade sam je objašnjavao politikom koju je nameravao da vodi: „*Reforme su uvek u sukobu sa mentalitetom, sa nasleđem, sa interesima, sa entropijom i inercijom“.*²¹ Vlada je svoju glavnu snagu crpila samo iz činjenice da se, kako je govorio Đinđić, našla na strani glavnih tokova istorije.

Ambicija Zorana Đinđića kao premijera bila je da Srbiju konačno, posle dvovekovne dominacije kolektivističkih ideologija, uvede u red modernih evropskih država: „*Rešenje je u potpuno novoj koncepciji srpske politike. Na kraju ovog milenijuma moramo učiniti sve da se u Srbiji konačno završi ideološki 19. vek. Socijalizam i nacionalizam kao dominantne, mobilizirajuće i integrativne ideologije moraju biti zamenjene istinski integrativnom politikom. Potrebne su nam programske koncepcije, ne ideologije“.*²²

U svojoj političkoj filozofiji Đinđić je nosio saznanje o dramatičnom istorijskom zakašnjenju Srbije. Zato je kod njega i postojala zaokupljenost istorijskim nasleđem i društvenom svešću, tj. negativnim karakteristikama srpskog mentaliteta: „*Mi smo veoma aktivan narod, individualistički, radoznao, veoma kompetitivan. Sve su to osobine koje su veoma zapadne (...) Mi, međutim, nismo samo evropski narod, imamo u sebi elemente Istoka i Zapada. Svoj glavni zadatak vidim u tome da polarizujem ovaj mentalitet, kako sebe ne bismo više videli kao deo nekakve svetske zavere, već naprosto kao deo veoma komplikovanog sveta“.*²³

Đinđić je bio apsolutno usmeren na svoj rad kao predsednik prve tranzicione vlade u Srbiji, ali ne iz lične ambicije da vlada, kako su ga već od početka optuživali oni koji nisu želeli stvarne promene, već zbog ogromnog zakašnjenja Srbije. U zemlji su i dalje postojale duboke unutrašnje podele, uvek na ivici građanskog rata, a dominantna ideja bila je jednakost u siromaštvu, uz izražen populizam i lako uočljive sklonosti naroda ka vođi. Osim toga, Srbija je i dalje bila nedovršena država (problemi Kosova i Crne Gore, kao i sopstveno ustavno uređenje). Srbija nije imala kritičnu masu za modernizaciju svog društva: mnogo mladih i obrazovanih ljudi već je napustilo zemlju, stanovništvo je bilo među najstarijim u Evropi: „*Ako sad ne uspemo da se uključimo, ostaćemo po strani bu-*

¹⁹ R. Ninčić, *Bitka za ovlašćenja*, Vreme, 23. novembar 2000, 5.

²⁰ *Зашто Кошћуница неће преживети Ђинђића*, Независне новине, 24. новембар 2000.

²¹ Navedeno prema: B. Dimitrijević, *Čovek za promene – Zoran Đinđić* (rukopis).

²² Navedeno prema: Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi*, Beograd 2003, 171–172.

²³ Navedeno prema: Latinka Perović, *Zoran Đinđić i srpsko društvo*, Danas, 5. jul 2006.

*dućnosti. Još nismo srušili most koji nas povezuje s prošlošću, još je moguć pad unazad. Društvu nedostaje adrenalin za promene“.*²⁴

Vojislav Koštunica: „Borba za otadžbinu važnija je od bilo kog pojedinačnog života“

U modernoj istoriji Srbije politika je uvek imala primat u odnosu na ekonomiju, a ideologije u odnosu na racionalne političke projekte i demokratsku strukturu koja nikada nije izgrađena do kraja jer je Srbija tokom dva veka bila zemlja bez snažnog individualizma, institucija, bogatih klasa i bez vladavine prava i pravnog sistema. U taj i takav kulturni milje dobro se uklopio Vojislav Koštunica.

Koštunica je bio oprezan prema punoj evropeizaciji srpskog društva, a kao vrhunski prioritet isticao je „državni princip“ u njegovom ogoljenom vidu – država i nacija stariji su i važniji od pojedinačnih sudbina građana. Takav koncept podrazumevao je traženje lične pravde u istoriji, a ne razumevanje istorije i sagledavanje ograničenja Srbije kao države i Srba kao nacije. Zato je Koštunica u srpskoj vladi i njenom premijeru video političkog protivnika a ne zajedničkog partnera u obavljanju državnih poslova posle sloma poluvekovnog sistema vrednosti. Tako se vraćanje, u skladu sa konzervativnim „kružnim tokom mišljenja“, koje je podrazumevalo da stvaranja novog nema bez restauracije starog, nametnulo kao imperativ u njegovoj političkoj filozofiji.

Za razliku od Đinđića koji je tražio brze promene, uz neophodnu cenu koju bi odlaganje promena samo povećalo („*Ta cena nije strašna, ona je ista za sve narode sveta. Od nas se ne traži ni u reformama, ni u saradnji sa međunarodnim organizacijama ništa što se ne traži od drugih*“),²⁵ Koštunica je govorio o „postupnosti“, o „institucijama“, o „poštovanju zakona“. Ova vrsta legalizma nije izražavala pozitivan odnos prema pravu i pravnom kontinuitetu, već pre svega odnos prema ideologiji. Koštunica je bio okrenut prošlosti na nacionalno-romantičarski način karakterističan za 19. vek, a njegov „legalizam“ značio je samo odbranu institucionalnog, ideološkog i pravnog nasleđa prethodne epohe.

Socijalna demagogija istovremeno je dala zaštitu i snagama iz prethodnog sistema koje su svoje pozicije stekle u periodu ratova i nasilja. Da je Koštunica bio skloniji tradicionalnom, konzervativnom pristupu u politici pokazao je još ranoj fazi posle dolaska na vlast. Već 12. novembra 2000. govorio je o „očuvanju institucija“ kao prioritetu tek konstituisane demokratske vlasti u Srbiji. Umesto isticanja potrebe da se Srbija što pre suoči sa totalitarnim nasleđem, predsednik SRJ je naglašavao kako je „potpuno siguran“ da narod ne želi da ruši institucije kao što su vojska i policija, kao i da „nije volja naroda“ da se ljudi smenjuju samo zato što su bili članovi Socijalističke partije Srbije: „*Zašto bismo bežali od činjenice da je SPS zaista bio masovna partija, doduše, ne baš onoliko masovna koliko se tvrdilo. Zašto bi iko i ikad ostao bez posla zato što je pripad-*

²⁴ Navedeno prema: Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi*, 198.

²⁵ Navedeno prema: B. Dimitrijević, *Čovek za promene – Zoran Đinđić* (rukopis).

nik ijedne legalne političke organizacije? Narod je mudar i čuvaran, ne ruši radi rušenja“.²⁶

Veoma rano na površinu je isplivao i koncept primarnosti države u odnosu na društvo. U tome se može prepoznati duboko konzervativno nasleđe patrijarhalne Srbije koja nikada nije bila spremna da se odrekne „sporog hoda“ na putu ka modernizaciji. Na drugoj strani, Đinđić je isticao: „U poslednjih sto godina stalno se bavimo državnim problemima, a ispod površine imamo zastarelo, arhaično društvo, arhaične institucije“.²⁷

Srpsko društvo je i inače karakterisala sumnjičavost prema svemu što je novo i nepoznato, a podstrekivanje osećanja ugroženosti koje se često moglo naslutiti kod Koštunice samo je radalo sklonosti prema izolacionizmu. Zato je Đinđićev pokušaj stvaranja alternative i programske koncepcije na osnovama racionalne politike a ne istrošene ideologije, naišao na brojne i nepremostive prepreke. Socijalna i nacionalna ideologija koju je negovao Vojislav Koštunica sprečavala je promenu istorijskog smera i novi model integracije – ne nacionalna država već evropska integracija.

Već u decembru 2000. Koštunica je naglašavao da je apsolutni prioritet „uređenje države“ i rešavanje državnog statusa Srbije i Crne Gore: „Onog trenutka kad je počela da se ostvaruje mogućnost da živimo u uređenoj i međunarodno priznatoj državi, nadasve demokratskoj, to je taj najvažniji trenutak za mene. Pred tom činjenicom svaka se pojedinost gubi, svaki susret i svaki razgovor manje su važni od jednog velikog posla koji traje iz dana u dan: da se na valjan način reši državno pitanje Srbije i Crne Gore i da živimo u državi a ne nedržavi“.²⁸

U aprilu 2001. Koštunica je objašnjavao da i on jeste za reforme ali strogo u okvirima zakona. Kako se sam izrazio, njegova formula promena bila je promena, „ali u okviru pravnog poretka koji nije savršen nego se menja. Iz činjenice da on treba da se menja mi se ne smemo ponašati kao da ne postoji“.²⁹ Krajem maja ponovio je da je za dalji razvoj srpskog društva najvažnija država, kao i da je u tome bio smisao promene sistema: „Došli smo, ako smem tu reč da upotreblim, da bismo ostvarili sopstvene, ali i snove svojih predaka u vaskrsu države i sticanju njene kako spoljne, tako i unutrašnje slobode“.³⁰

Da je prošlost bila važna premisa u političkoj viziji Vojislava Koštunice pokazale su njegove reči prilikom otvaranja „Mišićevih dana“ u Struganiku 14. jula 2001: „Zemlja je suočena sa preteškim problemima zbog kojih nam kažu da je vreme da zaboravimo istoriju i okrenemo se prema budućnosti, da nema vajde od osvrtnja za sobom. A ja sam siguran da nije tako. Siguran sam da u ovakvim istorijskim primerima možemo naći mnogo pouka za budućnost. Siguran sam da

²⁶ Коштуница: Усправили смо се као држава и вратили у свет, Политика, 12. новембар 2000. – Koštunica je uporno ponavljao kako „sve ishitrene promene“ mogu da budu štetne. Te ocene su zatim iz njegove stranke detaljnije obrazlagane. Tako je Dušan Budišin, funkcioner DSS-a, izjavio: „Ne možemo unapred osuđivati šefa DB-a Radeta Markovića i govoriti o njegovoj krivici, dok se ona ne utvrdi. Marković je sada u nadležnosti javnog tužilaštva, a ne predsednika SRJ“. (DSS traži veće kvote, Blic, 14. novembar 2000).

²⁷ Navedeno prema: B. Dimitrijević, Čovek za promene – Zoran Đinđić (rukopis).

²⁸ У нови век с уређеном државом, Глас јавности, 8. децембар 2000.

²⁹ Глас јавности, 14–16. април 2001.

³⁰ Политика, 27. мај 2001.

su Mišićeva merila danas pouzdani putokazi, siguran sam da oni koji traže da zaboravimo sopstvenu prošlost nisu ni izbliza većina u našem narodu. Naše prošlosti se ne treba stideti, ali zla koja su nam nanosili i zla koja smo mi drugima nanosili jesu deo nas i ne smemo ih zaboraviti ni prećutkivati, zbog istine i budućnosti“.³¹ Koštunica je tada vrlo jasno postavio državu iznad građanina: „Borba za otadžbinu važnija je od bilo kog pojedinačnog života“.³²

Još eksplicitniji Koštunica je bio kada je govorio o opstanku zajedničke države Srbije i Crne Gore: „Razvoj posle 5. oktobra je potvrdio da u nas ne postoji jedan veoma važan segment političke svesti: to je svest o državi, šta država znači. Mi do sada nismo imali državu u pravom smislu te reči, imali smo partijsku državu. Imali smo državu koja je bila svojina, pod patronatom jedne partije. Kad smo ušli u novo stanje, u demokratske promene posle 5. oktobra, mnogima se činilo da je demokratija nešto što se svakome ili bilo kome prohte, da je demokratija nešto što postoji van vremena i prostora. Demokratija uvek postoji u jednom okviru koji se zove država. Kad kažem demokratija – mislim država. Tu činjenicu jedan deo ljudi ne uviđa“.³³

Država je bila opsesija Vojislava Koštunice. I kada je umeo da naglasi neophodnost brzih reformi, on bi odmah izjavio da se reforme ne mogu izvesti bez sređivanja političkog sistema: „Ovo stanje ne sme da bude opravdanje ni za brzopletu nametanje tuđih recepata, ni za nepoštovanje načela ustavnosti i zakonitosti. Ustav i zakoni moraju se poštovati, a menjati se mogu samo u legalnom i legitimnom postupku. Sve drugo, makar kako se pravdalo, bilo bi čin političke samovolje što bi doprinelo pre povećanju nereda, nego reformi i stabilizaciji“.³⁴

Koštunica je snažno branio koncept prioriteta države nad ostalim segmentima društva. Isticao je da je „ozbiljna država“ preduslov i za sve reforme, a tradicionalizam je bio okosnica takvog načina razmišljanja: „Može se, zapravo, reći da između državotvornosti u Srba i njihove pravne svesti stoji direktna veza. Država i pravo su pojmovi koji se u mnogome preklapaju, jedno bez drugog su nezamislivi. Tako je bilo još u vreme Svetog Save. Prva faza u razvoju naše države upravo se vezuje za 9. i 10. vek. Tako je trajalo do pada pod Osmanско carstvo. Nastavilo se, obnovljenom snagom i nikad neugaslom željom za modernošću početkom 19. veka“.³⁵

Da je Koštunica zazirao od suštinskog reformisanja srpskog društva, više su nego jasno pokazale njegove reči: „Složićemo se, verujem, da je reč reforma,

³¹ Мишићеву путокази, Политика, 15. јул 2001.

³² Blic, 16. јул 2001.

³³ *Зajедништво Србије и Црне Горе не може се олако рушити*, Вечерње новости, 18. јул 2001.

³⁴ *Једнима споро, другима брзо*, Вечерње новости, 16. септембар 2001. – Demagogija je bila okosnica političke filozofije V. Koštunice kada je kritikovao reformski kurs vlade Zorana Đinđića: „Ovo nije trenutak da se najavljuju poslovi stoleća sa velikim firmama iz inostranstva, jer je to radila i prethodna vlast. Moramo da se zamislamo nad slučajevima dva samoubistva u Kragujevcu. Da vidimo šta će da radi čovek koji u 50. godini ostane bez posla. Nije prirodno da u tim godinama ne radi, niti da za 180 stepeni menja profesiju. Ne može da, ako je čitavog života pravio automobile, sada proizvodi cigarete“.

³⁵ В. Коштуница, *Правна држава и прав(н)и реформизам*, Нова српска политичка мисао, 1/2001.

*najčešće u množini izgovorena, danas postala neka vrsta mantrе. Njome se sve pravda, ona je izvor i utoka svih poželjnih društvenih pregnućа, zbog nje se nešto mora i zbog nje se nešto ne sme. Zarad reformi se, tako, mora žrtvovati poneki državni razlog, moraju se zatvoriti oči pred ponekim direktnim ograđenjem o pravo, mora se izigravati jedinstvo tamo gde ga očigledno nema, moraju se prenebregnuti neki od osnovnih postulata demokratije ili liberalne ekonomije, samo da bi se, tobože, brze reforme sprovele. Odmah da se razumemo, ja sam duboko uveren da su to lažni razlozi i lažne reforme“.*³⁶

Iako je verbalno prihvatao nužnost reformi, Koštunica je uvek insistirao na legalitetu koji je, u uslovima u kojima se Srbija nalazila u ovom periodu, u suštini bio poziv za zadržavanje postojećeg stanja: „Ustav i zakoni moraju se poštovati dok se ne promene, a menjati se mogu samo u legalnom i legitimnom postupku. Sve drugo, makar kako se pravdalo razlozima ove ili one svrsishodnosti, bio bi čin političke samovolje, što bi pre doprinelo povećavanju nereda nego reformi i stabilizaciji uređenja. A takvih primera ima dosta“.³⁷

Svetinja države bila je najvažnija stajna tačka politike Vojislava Koštunice: „Od samog početka smatrao sam da reforme nisu moguće u vakuumu, u bezdržavnom prostoru, da su one moguće samo u državi. Ono što se reformiše, što je predmet reformi, jeste država. Zato nisam mogao da ne vodim računa o tome da i u nastojanjima da se stvari temeljno promene ne uništим, ne dovedem u pitanje samu državu (...) Dakle, moralo se voditi računa o tome da se reforme ostvaruju u državi, da državu čine realni pojedinci i službenici koje ne možete preko noći promeniti. Potreban je kontinuitet, naročito u nekim strukturama kao što su policija i vojska“.³⁸

*

U prvih nekoliko meseci posle smrti (2003) Zoran Đinđić više nije direktno optuživan za veze sa organizovanim kriminalom u Srbiji, već samo za navinost koju su drugi iskoristili. Ali, javno diskreditovanje samo je na trenutak stalo. Raskid sa evropskom strategijom Zorana Đinđićа manifestovao se pokušajem poništavanja svakog sećanja na njega. U atmosferi koja je stvarana pre početka sudskog procesa optuženima za njegovo ubistvo, Đinđić je tretiran kao „zloduh koji se ni vlastitom smrću ne može iskupiti“.³⁹ Više je nego vidljivo bilo nastojanje da se u životu održi sumnja da je pokojni premijer bio umešan u organizovani kriminal, da se nađe opravdanje i tako relativizuje ubistvo premijera jedne države.⁴⁰

Rasvetljavanje političke pozadine ubistva Zorana Đinđićа govori mnogo o samom srpskom društvu. Bez spremnosti intelektualne elite da traga za odgovorom na pitanje zašto je Srbija posle Đinđićа tamo gde je bila i pre njega, srpsko društvo će i dalje ostati zarobljeno u sopstvenim paradoksima. Smernice za osporavanje nasleđa Zorana Đinđićа postavio je Slobodan Antić već u junu 2003.

³⁶ Исто.

³⁷ Исто.

³⁸ *Као Скадар на Бојани*, НИИ, 4. октобар 2001.

³⁹ L. Perović, *Zoran Đinđić i srpsko društvo*, 72.

⁴⁰ Исто, 73.

On je tvrdio da je Đinđić nije iskreno želeo reformu srpskog društva, već da je njegova politika bila samo maska za autokratske tendencije: „*U zemlji slabih demokratskih institucija, jaki političari lako otkližu u autokratiju. I sam Đinđić se nije preterano trudio da ojača demokratske ustanove. Naprotiv, sistematski ih je slabio, pa i rušio čim bi mu se našle na putu. Pri svemu tome, učinak Đinđićevog konkretnog rada na reformisanju Srbije bio je više nego skroman*“.⁴¹

Tako se Zoran Đinđić našao na udaru svih onih kojima su smetale njegova energija, brzina i posvećenost ideji modernizacije Srbije. To je bio usud srpskih reformatora u njenoj modernoj istoriji tokom 19. i 20. veka. Srbi nikada nisu bili spremni da se identifikuju sa idejama stvarne reforme sopstvenog društva. Više su bili skloni da podržavaju mizantropske i autistične vladare.

Moderna istorija Srbije obeležena je diskontinuitetom u razvoju i društva i države. Česti prelomi i preusmerenja bili su uzrokovani i unutrašnji sukobima i spoljnim pritiscima. Jedinu istrajnost u ovom periodu pokazalo je političko nasilje, a ubistvo Zorana Đinđića predstavlja poslednje poglavlje te istorije, pa se i ne može razumeti van konteksta te i takve istorije.⁴² Verovatno je sam Đinđić najbolje oslikao sopstvenu poziciju kada je izjavio da je srpska moderna istorija od 1804. godine bila istorija sukoba između modernista i antimodernista, reformatora i onih koji su se bojali bilo kakvih promena: „*Na žalost, do sada su obično stradali reformatori i modernisti*“.⁴³

Ironijom istorije, samo nekoliko dana posle prevrata od 5. oktobra, Đinđić je označio glavne tokove svog političkog rada, ali i svoje tragične sudbine: „*Sledeće godine mi moramo da počnemo najsveobuhvatniji postupak modernizacije naše države od vremena kada je knez Mihailo ubijen upravo zato što je to hteo, što je hteo da dovede strance, da dovede naše ljude iz Beča i Budimpešte i da modernizuje jednu orijentalnu državu kakva je tada bila Srbija, koja je počivala na ličnim vezama, na klanovima i interesima. Njegova ideja je bila da po ugledu na tada naprednu austrougarsku administraciju modernizuje i srpsku. I jedan od razloga što je bio neomiljen i što je bio ubijen je upravo taj*“.⁴⁴

Đinđić je bio svestan da vrlo lako može doći do restauracije starog poretka upravo iz socijalnih motiva, inspirisanih dubokim srpskim konzervativizmom: „*To što smo 5. oktobra napravili iskorak ne znači da je i u dubini sve rešeno. I tu još može da dođe do iznenađenja. Ne bih bio iznenađen ako bi se u izvesnom trenutku konzervativni deo našeg bića okrenuo i rekao: – Stani, kakav Zapad, truli Zapad, nećemo mi kapitalizam, nećemo da radimo za druge, da budemo sluge, da nam naše fabrike uzimaju drugi*“.⁴⁵

Mnogo je sličnosti između kneza Mihaila i Zorana Đinđića, posebno onih sličnosti koje su se odnosile na njihovu tragičnu sudbinu. Najvažnije je pri-

⁴¹ *Blic News*, 11. jun 2003, 20.

⁴² L. Perović, *Zoran Đinđić i srpsko društvo*, 60.

⁴³ Navedeno prema: B. Dimitrijević, *Čovek za promene – Zoran Đinđić* (rukopis).

⁴⁴ Navedeno prema: L. Perović, *Zoran Đinđić i srpsko društvo*, 60.

⁴⁵ Z. Đinđić, *Srbija u Evropi*, 175. – Da je Đinđić bio u pravu, pokazali su rezultati jedne ankete iz juna 2002. Neverovatnih 77 % ispitanih smatralo je da se bolje živelo u epohi socijalizma, 60-ih i 70-ih godina 20. veka. Tek 5% je bilo zadovoljno reformama koje su sprovedene posle 5. oktobra 2000 (*Vreme*, 27. jun 2002, 18).

premanje srpske javnosti na njihovo pogubljenje. O zaveri za ubistvo kneza Mihaila, gotovo istovetno kao i u slučaju Đinđića, govorilo se i u javnosti i među ministrima; ni javnost ni ministri nisu verovali u to. Ministri su, kako piše Slobodan Jovanović, „samo dodavali da za kneza nema nikakve opasnosti, oni su ušli u trag svemu i znaće da urade šta treba“. Knez Mihailo, slično kao i Đinđić, nije pridavao veći značaj upozorenjima da mu je život ugrožen. Jovanović o tome piše: „*On nije verovao da ima tako rđavog Srbina koji bi radio protiv njegovog života onda kada on sprema narodno oslobođenje. Ministru unutrašnjih poslova izričito je zabranjivao da ga prati tajnim policajcima, nije hteo da iko misli da se on uplašio*“.⁴⁶

U trenucima velikih iskušenja, Đinđić je verovao u svoj put: „*Čovek ne vidi da je to jedna mala etapa na jednom ispravnom dugom putu koji nas prvi put u istoriji vodi ka jednom idealnom cilju. To je biti u ligi uspešnih evropskih naroda i biti punopravan član, ne zato što Tito ucenjuje Istok i Zapad, pa dobija kredite, ne zato što se troše pare koje nisu zarađene, niti zato što se uzimaju krediti da bi se vratili dugovi, nego zato što naše društvo postaje efikasno, postaje moderno i time mi postajemo partner najrazvijenijim zemljama*“.⁴⁷

Međutim, Đinđićeva liberalna, moderna i prosvetiteljska vizija nije mogla da za kratko vreme zaživi u duboko konzervativnom društvu koje je istrajavalo u iracionalnom procenjivanju neminovnih političkih grešaka. Istrajni pokušaji da se Zoran Đinđić i posle smrti poveže sa kriminalom imali su samo jedan cilj: zaustavljanje modernizacije srpskog društva i povratak u stanje samoizolacije i samozadovoljstva sobom i samoprojektovanom vizijom života u političkom okruženju moderne Evrope.

Dugogodišnja bespoštedna kampanja protiv Zorana Đinđića tokom vladavine Slobodana Miloševića proizvela je opreznost i sumnjičenje prema svemu što je on radio. Čak je i Aleksa Đilas, koji je u srpskoj javnosti uživao ugled liberalnog intelektualca zapadnog tipa, sa pozicija prevaziđenog tradicionalizma vrednovao Đinđićev rad: „*On ima sve više vlasti i sve manje popularnosti. Njega ne ceni ni elita. On bi mogao da kaže: – Nisam popularan u narodu, ali pametni ljudi, sudije, privrednici, elita novinarstva, poznati intelektualci su na mojoj strani. To je jedna moguća vrsta politike. To je ono što je govorio Jovan Ristić u 19. veku – ne želim popularnost nego autoritet. Međutim, on nema ni popularnost ni autoritet, a ima sve više i više vlasti. Za svaku krizu i neuspeh, njega će kriviti (...) Đinđić jeste inteligentan političar, ali da je političar koji se trudi da vidi dalje u budućnost, trebalo bi da omogući da Koštunica postane predsednik i onda bi bilo dvovlašće*“.⁴⁸

Tek posle Đinđićevog ubistva javilo se osećanje krivice zbog nedovoljne podrške, nerazumevanja, pa i odsustva simpatija tokom života u najširim slojevima društva. U čemu je bio „problem“ sa Zoranom Đinđićem? U njegovoj energiji, brzini, posvećenosti reformama ili u samoj ideji modernizacije Srbije? Vladimir Gligorov je ponudio nekoliko razloga: saradnja sa Haškim tribunalom i izru-

⁴⁶ Navedeno prema: L. Perović, *Zoran Đinđić i srpsko društvo*, 61.

⁴⁷ НИИ, 19. септембар 2002.

⁴⁸ *Blic News*, 22. januar 2003, 22.

čenje Miloševića; Đinđićeva namera da promeni odnos snaga, da promeni srpsku privredu i društvo, da se zaista posveti cilju modernizacije Srbije: „*To bi, međutim, značilo da bi svi oni koji su imali velike koristi za vreme prethodnog režima, mogli imati nemale gubitke*“.⁴⁹

Treći razlog je bio nagoveštaj uklanjanja policijske države i stavljanje službi bezbednosti pod civilnu kontrolu. Gligorov navodi i „konačni razlog“ koji je čini se najviše doprineo osporavanju i premijera i njegove politike: kreatorima intelektualne javnosti (u koje Gligorov svrstava SANU, najveći deo Pravnog fakulteta, SPC i nekoliko „korifeja“ nacionalne politike iz sveta književnosti), čiji su pogledi i shvatanje nacionalnih interesa stvarali sliku srpskog nacionalnog bića na kraju 20. veka, bila bi osporena „misija“ i ispalo bi da su oni jednostavno pogrešili: „*Ne bi to bio samo poraz u ratu i u politici, već bi to bio moralni i intelektualni poraz. Krivica ne bi bila u konspiraciji svetskih sila, već u gluposti srpske inteligencije*“.⁵⁰

Gligorov smatra da su to bili racionalni razlozi Đinđićeve nepopularnosti: „*S obzirom na to odakle je potekao, intelektualno, društveno i politički, on nije bio doživljavan kao protivnik, već kao otpadnik i izdajnik. Da je on samo hteo novac i moć, to bilo nešto što bi bilo lako razumeti. On je, čini se, hteo više. Hteo je ulogu u istoriji, a to bi poremetilo mnoge odnose i uspostavljene vrednosti. Kako nije bilo lako suprotstaviti mu se, jer je uvek nalazio načine da sprovede ono što je naumio, bio je utoliko nepopularniji*“.⁵¹

Đinđić je bio nepopularan jer je personifikovao samokritiku srpske političke javnosti, samokritiku koju deo političke elite koji je podržavao prvo Miloševićev pa zatim Koštuničin koncept nije želeo da prihvati. Nepostojanje prave srpske inteligencije, koja bi stvorila elitu sposobnu da modernizuje Srbiju, predstavlja problem dugog trajanja. Još u drugoj polovini 19. veka mnogi stranci uočavali su da srpska inteligencija nije na nivou na kome bi trebalo da se nalazi da bi potpuno odgovorila razvoju naroda.⁵²

Više je nego uočljivo odsustvo razlika između inteligencije i naroda. Ništa se bitnije nije promenilo od vremena kada su pojedini istraživači pre više od jednog veka isticali „poluobrazovanost srpske inteligencije“ i njeno „poluznanje“ koje se odlikovalo „tumaranjem i kolebljivošću“, tj. „eklekticismom i diletantizmom“ kako su pisali drugi. Tako se delovanje srpske inteligencije u ulozu vođe naroda i reprezentanta narodne volje pretvorilo u poseban interes suprotan opštem interesu. To je bilo moguće zbog prirode samog srpskog društva. Ništa se, čini nam se, nije promenilo od 1910. kada je napisano sledeće objašnjenje: „*Na prvom mestu naša je inteligencija siromašna i gotovo isključivo upućena na državnu službu, pošto je u zemlji vrlo malo pogodaba da školovani čovek prosperira na polju trgovačke ili industrijske delatnosti. Zbog toga je naša inteligencija, pomoću politike, eksploatisala državu, i budući siromašna, sterala se da se pomoću države obogati. Siromaština nije istina porok, ali nije ni*

⁴⁹ Navedeno prema: B. Dimitrijević, *Čovek za promene – Zoran Đinđić* (rukopis).

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Isto.

⁵² Латинка Перовић, *Српски социјалисти 19. века*, Београд 1995, 22.

vrlina, a od srpske siromašne inteligencije najmanje je bilo očekivati aristid-skih vrlina“.⁵³

Ta i takva inteligencija stvorila je tzv. kolektivni demokratizam, a on je postao faktor mentaliteta koji se izuzetno teško menja. Svi politički pokreti koje je inspirisala srpska inteligencija u modernoj istoriji srpskog naroda bili su kolektivistički. Kako je pre skoro jednog veka napisao Dušan Nikolajević, takva orijentacija nastala je iz uverenja da društveni život Srbije nije toliko dubok da bi mogao da primi veću kulturu koja je potpuno individualistička. Inteligencija se služila „zapadnjačkom frazeologijom“ pa je tako, svesno i nesvesno, sprečila da se shvati da srpski narod nije „demokratski narod u jednom zapadnjačkom smislu te reči“ i da između zapadne demokratije i srpske postoje bitne razlike.⁵⁴

Srbija jeste prihvatila forme zapadnoevropske demokratije, ali u nepromenjenoj društvenoj strukturi one su bile samo „verbalne fasade za prokazivanje stvarne vlasti“. Latinka Perović piše da je socijalni i duhovni život u Srbiji tokom druge polovine 19. veka bio u znaku kolektivističkog determinizma: „Nepostojanje interesne individualizacije činilo je neznatnim i političke razlike. Utoliko je netolerancija bila veća. U tom pogledu, slika je na početku 20. veka, prema tadašnjim zapisima, bila sumorna“.⁵⁵

Više je nego ilustrativan sledeći zapis savremenika: „U Srbiji je teško naći političara koji u svome protivniku može poštovati čoveka. Može li u njemu poštovati nešto više od toga: umetnika, naučnika, junaka? Može li se takav čovek emancipovati svoga ličnog, odnosno partizanskog, kad je u pitanju ma ko iz drugog tabora? Eto, u tome leži ono plebejsko partizanstvo koje se uvuklo u sve naše ustanove, pa čak i u institucije kulturne i često umetničke. Taj antiintelektualni instinkt smeta, u istini, svakom socijalnom progresu kod nas“.⁵⁶

Opšti utisak svih istraživača i posmatrača kako sa Zapada, tako i sa Istoka jeste da Srbija nije bila evropska država ni u prvoj polovini 20. veka. Mnogi autori pisali su o „imitiranju Evrope“, o „idejnom maskiranju“ koje se pretvaralo u samoobmanu, o „civilizacijskom laku“ čiju tanku površinu probijaju patrijarhalnost i zaostalost. Srpska nacionalna inteligencija, iako vaspitavana i školovana u zapadnom duhu, nije postala zapadnjačka, jer koliko god se zanosila zapadnom kulturom, nije prestala da bude narodna.⁵⁷

Malo toga se promenilo i tokom 20. veka, posebno ako se ima na umu iskustvo komunističkog kolektivizma koji je obeležio celu drugu polovinu ovog veka. U pitanju su procesi dugog trajanja koji su pokazali otpornu snagu prema svim pokušajima modernizacije na zapadnoevropski način. Srpsko društvo je u periodu posle Drugog svetskog rata prošlo kroz boljševički model državnog socijalizma koji jeste doneo modernizaciju u odnosu na prethodno stanje, ali Srbija nije postala moderna država i društvo jer nije imala osnovne elemente koji odre-

⁵³ Navedeno prema: Л. Перовић, *Српски социјалисти*, 23.

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ Л. Перовић, *Српски социјалисти*, 24.

⁵⁶ Navedeno prema: Л. Перовић, *Српски социјалисти*, 24.

⁵⁷ Navedeno prema: Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova*, Beograd 2007, 52–53.

đuju modernost: definisan svojinski odnos, vladavinu zakona, poštovanje ljudskih prava i građansko društvo.⁵⁸

Sa svim ovim izazovima suočio se i Zoran Đinđić na početku 21. veka, kade je pokušao da reformiše društvu u kome je i dalje bila dominantna elita koja je baštinila ideje tzv. narodnjačkog socijalizma čija su dva osnovna postulata socijalni egalitarizam i nacionalni kolektivism. Ta elita sledila je projektovanu sliku o sebi i svom značaju i ulozila u regionalnoj, evropskoj, ali i svetskoj politici. Ta slika zasnovana je na nizu mitova i iracionalnih pretpostavki o prošlosti, o ekonomskoj i kulturnoj dominaciji srpskog naroda na prostoru jugoistočne Evrope; o posebnoj sposobnosti Srba koja je dovela do, na primer, „socijalističkog blagostanja“ u epohi Josipa Broza; o Srbiji kao „veoma značajnom faktoru“ u evropskoj politici; o Srbiji kao „lideru na Balkanu“; o teritoriji Srbije kao „važnom geostrateškom prostoru“ oko kojeg se sukobljavaju velike sile.⁵⁹

Taj koncept u potpunosti je odbacio Zoran Đinđić. Odmah posle 5. oktobra on je saopštio bolnu istinu koju nije želeo da krije zarad dobijanja populističkih poena uoči republičkih parlamentarnih izbora: „*Naša kampanja bi u principu trebalo da ima tri elementa. Prvi je objašnjavanje istine o našem postojećem stanju. Moramo da se pojavimo kao hladni tuš pri čemu će ljudima biti jasno da je bolje da se umiju hladnom vodom. Oni jednostavno moraju da znaju u kakvom nam je stanju zemlja i tu nikakve bajke više ne pomažu. Drugi je demontiranje sistema privilegija. Moramo na jednoj strani da postavimo pitanje svačije personalne odgovornosti, počev od Miloševića. Da kažemo da se u zemlji završava period korupcija, mahinacija i jednog neregularnog stanja. Treći deo kampanje je da kažemo – šta posle*“.⁶⁰

Ubistvo Zorana Đinđića zaustavilo je emancipaciju kolektivnog mentaliteta srpskog naroda, čije su glavne karakteristike i dalje olako prihvatanje jednostavnih i uprošćenih rešenja, kao i izražena sklonost ka odbacivanju svake samoanalize i samokritike. Zato su u pravu oni koji tvrde da je srpski narod danas „*mali, umoran, politički poražen i ponižen, u spoljnoj politici sputan i potpuno nemoćan, ekonomski ruiniran, siromašan, demografski izmučen, istrošen i ostareo narod*“.⁶¹

Nacionalni i državni ciljevi u odnosu na epohu Slobodana Miloševića nisu promenjeni. Još uvek nije definisana nova državna strategija i Srbija se posle ubistva Zorana Đinđića vratila u poslednju deceniju 20. veka. Zoran Đinđić je bio političar čiji su standardi prevazilazili uzak srpski politički vidokrug. Kako pišu Ivan Janković i Darko Velimirović, on je bio „*jedini političar na srpskoj sceni koji je postavljao više i zahtevnije standarde od onih na koje je narod bio spreman, i jedini političar koji je od svog elitističkog shvatanja politike načinio vlastiti imidž. Nikad nije podilazio primitivizmu, strahu od promena, zavisti i dezorijentisanosti naroda zatvorenog u jednovećenijski karantin, niti se trudio da se*

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Мирослав Јовановић, *Србија 1804–2004: 200 година развоја оптерећеног дисконтинуитета. Седам теза*, Београд 2006, 68.

⁶⁰ Navedeno prema: Z. Đinđić, *Srbija u Evropi*, 121.

⁶¹ M. Јовановић, *Србија 1804–2004*, 70.

*budalama i neznalicama dopadne. Preduzimanje rizičnih i nepopularnih poteza i donošenje teških odluka, bili su njegov zaštitni znak i najveća lična i politička vrednost. Spremnost da se kaže istina i obeshrabre nerealna očekivanja i populističke obmane, predstavljala je istinski legat njegovog načina mišljenja i vođenja politike“.*⁶²

Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991*, (broj 147039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

⁶² I. Janković – D. Velimirović, *Prolegomena za svaku buduću demokratsku stranku*, „Nova srpska politička misao“, Web sajt, Komentari.

Kosta Nikolić

REFORMING THE SOCIETY OR „RESURRECTING THE STATE“

Zoran Djindjić and Vojislav Koštunica on the Future of Yugoslavia

Summary

The assassination of Zoran Đinđić has temporarily halted the emancipation of the collective mentality of the Serbian society. Its main traits remain the easy acceptance of simplified political solutions, accompanied by the manifest lack of self-analysis and self-criticism. Therefore, the estimation that Serbian nation is today „small, tired, politically defeated, contained and powerless in its foreign policy, economically devastated, poor, demographically impoverished, spent and old“ seems correct. National and state goals have remained unchanged since the epoch of Slobodan Milošević. There has not yet been a definition of the new state strategy and thus, five years after the assassination of Zoran Đinđić, Serbia has returned into the last decade of the 20th century in many aspects of its historical development.

BERZE U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI

APSTRAKT: Proučavanje berzanskog poslovanja u jednoj državi omogućava da se dobiju saznanja o važnom segmentu ekonomske istorije. To nije samo uvid u privrednu delatnost već i prilika da se jasno lociraju ekonomsko-finansijski centri, prouče načini poslovanja i odredi političko-finansijska elita i nivo njenog uticaja na privredne tokove.

Berze su ustanove u kojima se obavljaju stalni i organizovani sastanci trgovaca i posrednika radi kupovine i prodaje robe, hartija od vrednosti, deviza i valuta. Na berzama se trguje samo unapred određenim artiklima od strane lica koja na to imaju prava, na određenim mestima, u određeno vreme i pod određenim uslovima. Odlikuju se time što se poslovi kupoprodaje zaključuju udaljeno od robe i efekta koji su predmet kupoprodaje. Značaj berze sastoji se u tome što se centrališu mesto u kome se ona nalazi i njegovo uže ekonomsko područje, kao i domaće tržište na kojem se kotiraju roba i efektive. Pri tome postoji garancija da se cene pravilno formiraju.

Tradicija berzanskog poslovanja u Kraljevini Srbiji postojala je i pre Prvog svetskog rata. Beogradska berza je svečano otvorena 1. januara 1895, a sutradan je počela rad.¹ Pokretanje berze nije naišlo na povoljan prijem svih privrednih činilaca u zemlji, usled čega je njen rad bio prekidano. Beogradska berza otpočela je pravi i neprekidan rad tek u leto 1898, mada je Zakon o javnim berzama donet još 3. oktobra 1886. a statut izrađen 1887. godine.² Osnivanje berze imalo je osim ekonomskog i nacionalni značaj, jer je period devedesetih godina 19. veka nosio obeležje privredne emancipacije od Beča i Budimpešte.³ Budući

¹ Inicijator osnivanja berze u Beogradu bio je ministar finansija i zastupnik ministra privrede Čedomilj Mijatović. Međutim, njegov napor nije naišao na povoljan odziv. Srpsko trgovačko udruženje pokrenulo je 1894. godine novu inicijativu, jer se u Srbiji osetila veća potreba da se organizuje uvozna i izvozna trgovina i stvori značajan regulator trgovinskih poslova. –Milorad Zebić, *O berzama i posebno o Beogradskoj berzi*, Beograd 1990, 42.

² *Almanah Beogradske berze*, Beograd 1938, 5. M. Zebić navodi da je Zakon o javnim berzama donet 3. novembra 1886 (n. d.).

³ U tom periodu osnovani su i Srpsko brodarsko društvo i Srpsko klaničko društvo. Prvo je trebalo da obezbedi nezavisnost na plovnim rekama, a drugo da omogući pripremu najvažnijeg izvoznog artikla (žive stoke) za izvoz na udaljenija područja. Berza se razvila kao produktna jer je

da je privreda Kraljevina Srbija bila agrarnog karaktera, osnivanje berze nije dalo naročite rezultate u trgovini robnim proizvodima. Mali broj banaka i industrijskih preduzeća onemogućavao je razvoj trgovine efektivama, jer bi zbog malog broja hartija od vrednosti rad bio ograničen. Delatnost berze se iz tih razloga okrenula trgovini devizama. Posle rata sedište Beogradske berze smešteno je u zgradi Đukanovića, na uglu ulica Knez Mihailove i Vuka Karadžića. Berza je otvorena 18. februara 1919, a berzanski sastanci su održavani svakog dana osim nedelje i praznicima.⁴ Pristup berzi i pravo zaključenja poslova imali su samo članovi i posetioci berze, a arbitražni poslovi vršeni su najčešće preko Pariza, Londona i Ciriha. Kamen temeljac nove zgrade Beogradske berze položen je 10. jula 1933, a svečano osvećenje obavljeno je 19. maja 1935. Sav dug za gradnju zgrade izmiren je do 1938. godine. Zgrada je podignuta na uglu Uzun Mirkove i Kraljevskog trga.⁵

Prvi zameci berzanskog prometa u Zagrebu javili su se 1907. godine kada je Trgovački dom osnovao posebno odeljenje za promet efektivama. Trgovački dom je zastupao pre svega interese trgovačkog sloja, ali je vremenom poprimio karakter male berze. U ovom odeljenju stvoreno je tržište akcija, većim delom banaka i industrijskih preduzeća, koja se nisu kotirala ni na jednoj berzi u Austro-Ugarskoj. Pomenuta sekcija prekinula je rad 1911. godine, da bi odobrenjem Narodnog vijeća bila obnovljena 4. juna 1919, dok je robno odeljenje otvoreno 1. avgusta.⁶ Zvaničan naziv prve berze osnovane u Kraljevini SHS bio je Zagrebačka burza za robu i vrednote, a 11. septembra 1919. važenje određenih članova srpskog zakona o javnim berzama prošireno je na celu teritoriju Kraljevine SHS.⁷ Ovim ukazom predviđeno je da ministar trgovine i industrije može odobriti osnivanje berza za espape, hartije od vrednosti i monete. Odobrenje je izdavano po saslušanju mišljenja trgovačko-obrtničke komore mesta u kojem je berza trebalo da bude osnovana.⁸ Zagrebačka berza je brzo dobila zapaženu ulogu u privrednom životu zemlje, a osim privrednika iz Zagreba članova je bilo iz čitave države i inostranstva.⁹ Saradnja sa berzom u Beogradu bila je zapažena, a kako je rad Beogradske berze bio sat vremena ispred zagrebačke, kurs valuta u Beogradu uticao je na kurs valuta u Zagrebu.

želja političko-privrednih krugova u Srbiji bila da se izbegne diktiranje cena budimpeštanskih komisionara. – *Almanah Beogradske berze*, 6.

⁴ *Samouprava*, 35, 18. februar 1919, 3.

⁵ ASCG, 38–581–751, *Politika*, 11. jul 1933.

⁶ Isto, 81–1–3, Konjunktura efektivnog tržišta Kraljevine SHS, referat Josipa Butorca, 1.

⁷ Ukazu je prethodilo obraćanje predstavnika Zagrebačke berze ministru trgovine i industrije da se određeni članovi Zakona o berzama od 3. novembra 1886. prošire na celu državu. Potpuna unutrašnja organizacija berze nije bila moguća bez izbornog suda, pa samim tim ona nije mogla da otpočne aktivan rad. Ministar trgovine i industrije dao je povoljno mišljenje i prosledio ga Ministarskom savetu, koji je na sednici održanoj jula meseca usvojio predlog. – Isto, 65–1606–2633, Predlog ministra trgovine i industrije Ministarskom savetu od jula 1919.

⁸ Isto, 65–1603–2628, Ukaz regenta Aleksandra na predlog ministra trgovine i industrije dr Alberta Kramera.

⁹ Primera radi, berza je 1925. godine imala 652 člana (iz Zagreba 419, iz zemlje 180, 53 iz inostranstva). – *Jugoslavenski lojd*, 5, 8. januar 1928, 2.

Pravo da osnuju berzu zatražili su juna 1920. zainteresovani iz privrednih krugova Subotice, preko Trgovačko-zanatlijske komore iz Novog Sada. Odgovor na molbu bio je odrećan, a članovi komore obrazložili su ga prirodnim uslovima Novog Sada, koji je zahvaljujući njima trebalo da postane centar trgovine poljoprivrednim proizvodima. Odgovor komore bio je motivisan željom da novosadski privrednici drže primat na tlu Vojvodine, uz činjenicu da je Novi Sad imao povoljnije železničke, brodarske, telegrafске i telefonske veze sa pojedinim mestima u Vojvodini i drugim oblastima u državi od ostalih trgovačkih centara u Vojvodini.¹⁰ Rešenjem VI br. 1023. od 5. maja 1921, koje je potpisao ministar trgovine i industrije dr Vjekoslav Kukovec, Produktna berza u Novom Sadu dobila je odobrenje za rad. U velikoj dvorani Gradske kuće 29. maja održana je osnivačka skupština, a prvi sastanak na berzi održan je 30. avgusta 1921. godine.¹¹ U upravu Novosadske berze izabrani su uglavnom industrijalci i predstavnici banaka, ali i dva trgovca hranom. Najveći broj izabranih članova imao je sedište firme u Novom Sadu, ali ih je bilo i iz drugih krajeva Vojvodine, pa i Slavonije. Produktna berza u Novom Sadu počela je da radi oktobra iste godine. Iako je imala i pravo posredovanja u prometu deviza, čitav rad koncentrisala je oko prometa poljoprivrednim artiklima i u tom pogledu vremenom stekla primat. Kao čisto produktna berza zavisila je u velikoj meri od vremenskih prilika koje su uticale na visinu prinosa poljoprivrednih proizvoda. Berza je radila utorkom i petkom između 11–12 sati, a sedište se nalazilo u Njegoševoj 1. Delokrug rada berze proširen je 10. aprila 1924. kada joj je odobreno osnivanje odeljenja za promet efektive, ali bez prava kotiranja deviza i valuta.¹² Osnivanje tržišta efektivama bilo je motivisano pravilnijim formiranjem cena akcija novčanih zavoda i privatnih preduzeća, čiji je promet u Novom Sadu bio većeg obima. Ovo odeljenje trebalo je da služi i kao merilo kursne vrednosti državnih papira, koji su u to doba počeli naglo da se plasiraju u šire slojeve prećanskih krajeva.

Kao ekonomski centar Slovenije Ljubljana je bila sedište najjaćih novćanih zavoda, industrije i trgovine. Osnivanje berze obrazloženo je potrebom da se pomogne pravilno formiranje cena za građevinsko, tesano i rezano drvo, kao najvaćnije grupe izvoznih artikala. U prilog stvaranja efektivne berze išla je okolnost da je u Sloveniji postojao znatan broj industrijskih akcionarskih društava, a time i veća kolićina akcija u prometu. Ova berza je osnovana 5. maja 1924, a oćpoćela je rad 18. avgusta iste godine.¹³ Berza nije odmah dobila pravo trgovine devizama i valutama, već je devizni promet uveden 1. jula 1927. godine. Blizina Beća i Budimpešte uticala je na snaćan upliv njihovih finansijskih krugova na novćano tržište Slovenije, pa je proširenje delokruga rada berze dobijalo i spolj-nopolitićki karakter. Sa druge strane, blizina Zagrebaćke berze kao najjaće berze u državi takođe je Sloveniju stavljala u podređen ekonomski poloćaj prema Hr-

¹⁰ ASCG, 65–1603–2629, Berze, 5.

¹¹ Isto, 65–1605–2632, Zapisnik sa Osnivaćke skupštine Produktne berze u Novom Sadu od 29. maja 1921; 65–1603–2629, Berze, 5.

¹² Isto, Berze, 5.

¹³ Isto, Berze, 4.

vatskoj. Uz to, izvoznici i novčani zavodi iz Slovenije morali su da usled razgranatog uvoza i izvoza devizne operacije obavljaju van svoje oblasti, što je stvaralo velike troškove. Na osnivanje berze u Ljubljani i širenje delokruga njenih poslova uticalo je i nastojanje političkih faktora u Sloveniji da ova pokrajina i zvanično dobije ekonomski centar, nezavisan od Zagreba i sa smanjenim uticajem Beča i Budimpešte. Na berzi su najviše bili zastupljeni poslovi sa devizama, potom sa robom i na kraju sa efektivom. Berza je preuzela izvestan deo prometa Zagrebačke berze i to isključivo u devizama, dok se tržište efektivama nije mnogo razvilo zbog njihovog malog broja. Robno tržište berze baziralo se prvenstveno na trgovini drvetom, zahvaljujući jakoj drvnoj industriji.

Savez agrarnih zajednica za Banat, Bačku i Srem i Poljoprivredno udruženje Bač-bodroške županije pokrenuli su 1924. godine akciju za osnivanje berze u Somboru. Argumente za svoj zahtev temeljili su na tradiciji Udruženja bač-bodroške županije koje je datiralo još iz 1871, ali i na činjenice da su se u Somboru nalazile filijale jakih žitarskih preduzeća iz pasivnih krajeva, odnosno onih koji nisu gravitirali ka Novom Sadu. Protiv osnivanja berze bile su komora iz Bečkerek i trgovinsko-zanatska komora u Novom Sadu, zbog ugrožavanja pozicije Novosadske berze. Iz ostalih krajeva države reakcije na osnivanje berze u ovom gradu bile su povoljne, a Žitni zavod iz Slovenije istakao je da još od 1919. ima filijalu u Somboru, jer su okolina Sombora i Subotice centri žitarske produkcije.¹⁴ Osnivanje berze u Somboru je odobreno jer je u njegovom okruženju bila razvijena trgovina žitom, mlinskim proizvodima i šećernom repom. Berza je osnovana 25. aprila 1925, a otpočela je rad 6. oktobra iste godine.¹⁵ Berzi je istovremeno dato pravo da može da kotira hartije od vrednosti, i to samo preduzeća koja su u vezi sa poljoprivredom i trgovinom. Efektive ovih preduzeća, kojih je u Bačkoj i Baranji bilo dosta, stavljene su u promet da bi se obogatilo tržište hartija od vrednosti budući da one nisu kotirane ni na jednoj berzi. Somborska berza, međutim, nije otvorila odeljenje za efektive već je ograničila rad na berzanski promet poljoprivrednim proizvodima i u tom domenu odmah zauzela drugo mesto, iza berze u Novom Sadu.

U pokušaju da se organizuje tržište cerealijske na jugu države u Skoplju je 9. septembra 1929. osnovana produktna berza. Privrednici sa juga države vodili su bitku da osnuju berzu punih šest godina. Zahtevi za osnivanje berze, postavljeni početkom 1923. godine, bili su potkrepljeni geografskim položajem Skoplja koje se nalazilo na putu Beograd–Solun. Smatralo se da će berza koncentrisati kapital i regulisati rad sa devizama u ovom kraju zemlje, biti odlučna potpora Beogradskoj berzi, oružje protiv uticaja Soluna i moćno sredstvo protiv nesavesnih spekulanata iz tog grada koji su poljoprivredne proizvode kupovali u bescenje jer seljak nije znao njihovu pravu vrednost.¹⁶ Berza je počinjala rad u vreme kada se privredna depresija u Evropi uveliko osećala, a već nekoliko godina posebno je

¹⁴ Isto, Mišljenje Konsumnog društva za Slovenijo Ministarstvu trgovine i industrije od 18. juna 1924.

¹⁵ Isto, 65–1603–2629, Berze, 6.

¹⁶ *Politika*, 5.307, 1. februar 1923, 6.

pogađala poljoprivredu. To je dovelo do opšteg pada tražnje za cerealijama, dok je cena žitarica bila izuzetno niska. Osim privrednih prilika, slabo poslovanje berze u prva četiri meseca bilo je posledica načina i duha poslovanja koje nije bilo lako promeniti. Višedecenijske navike često nisu razlikovale trgovinu od prevare. Trgovci u Kumanovu, Ovče Polju i na Kosovu teško su se privikavali na berzansku trgovinu. Generacijama su trgovci iz Kumanova i Ovče Polja mešali raž i pesak u pšenicu, a pesak i đubre u ječam i ovas. Trgovci sa Kosova ubacivali su kukolj, raž i različit otpad u pšenicu, ječam i ovas.¹⁷ Jugoslovenski izvoznici su zato doživljavali niz neugodnosti od stranih kupaca, što je štetilo njihovom ugledu i često dovodilo do prekida saradnje. Ovakvi trgovci su izbegavali berzu i to je smanjivalo njen promet. Rad berze otežavao je loš železnički saobraćaj koji je, posle Crne Gore, bio najslabije razvijen. Metohija kao najplodniji deo Južne Srbije nije imala železničku vezu, pa su poljoprivredni proizvodi prevoženi kolima do Mitrovice ili Uroševca, troškovi prevoza često su odnosili i polovinu vrednosti robe.

Osim berza koje su uspele da se konstituišu, bilo je još nekoliko neuspešnih pokušaja njihovog osnivanja. Prvi među njima bio je zahtev vladi Narodnog vijeća SHS, odnosno njenom povereniku za trgovinu, obrt i industriju, koji je uputio odbor za osnivanje berze u Osijeku. Ministarstvu su nekoliko puta stizale molbe odbora da odobri osnivanje berze, ali bez rezultata. Poslednji pokušaj činila je promemorija Demokratskog kluba ministru Albertu Krameru od 16. januara 1920, u kojoj je posredno istaknuto da bi pozitivno rešenje ovog zahteva uticalo na opredeljenje biračkog tela tog kraja na sledećim izborima.¹⁸

Na području plodnog severa zemlje kandidaturu za osnivanje produktne i efektne berze istakao je i Veliki Bečkerek. Molba je sadržavala pitanje da li Novosađani planiraju berzu samo za teritoriju Bačke, ili žele da u nju uključe i područje Banata. Komora iz Velikog Bečkereka kategorično je istupila izjavom da ministarstvo isključi iz svake kombinacije zajedničku berzu sa sedištem u Novom Sadu, jer nikakvih kontakata između trgovačkih krugova ova dva grada nije bilo, a privredne prilike su sasvim različite. U naknadnom dodatku molbi iznet je stav privrednih krugova Banata da je tržište žitom osetno veće od novosadskog, pa je za osnivanje berze u ozbiljnoj kombinaciji samo Bečkerek, jer je on „centar te trgovine, a Novi Sad je periferija“.¹⁹ Za osnivanje berze u Vojvodini i Slavoniji vladalo je veliko interesovanje, ali i borba za kontrolisanje tržišta između uticajnih privrednih krugova različitih gradova i oblasti. Pobedu su odneli industrijsko-trgovački krugovi Novog Sada.

Pokrajinskoj vladi za Dalmaciju obratila se 1. januara 1920. trgovačka i obrtnička komora iz Splita molbom da od Ministarstva trgovine i industrije dobi je odobrenje za osnivanje berze. U obrazloženju molbe navedeno je da je Split sedište trgovačkog života pokrajine koja obiluje i trguje vinom, hrizantemama,

¹⁷ ASCG, 65–1605–2632, Izveštaj predsednika skopske produktne berze sa druge redovne skupštine održane 25. maja 1930.

¹⁸ Isto, Molba Ministarstvu trgovine i industrije od 21. oktobra 1919. i Promemorija demokratskog kluba ministru Albertu Krameru od 16. januara 1920.

¹⁹ Isto, Dodatak molbi za osnivanje berze br. 1397, 15. septembar 1920.

rogačem, suvim smokvama itd. Kao središte oblasti, Split je prikazan i kao mesto prometa hartija od vrednosti. Budući da je u tom trenutku bio jedina prava luka Kraljevine SHS, uvoz i izvoz robe morskim putem išao je preko Splita u kojem se svakog trenutka nalazio veliki broj stranih mornara, a promet stranom valutom bio je značajan. Komora je u dogovoru sa viđenijim trgovcima iz grada i upravnicima novčanih zavoda sastavila Pravila Splitske berze za robu i vrednosti, Uzansa za trgovinu sa vrednostima, Pravilnika za berzanske mešetare, Propisa o službenom ustanovljenju berzanskih kurseva i propisa o berzanskom kotiranju i registrowanju vrednosnih papira.²⁰ Nastojanja da dobije potvrđan odgovor od nadležnog ministarstva Komora je potkrepila mišljenjem predsednika pokrajinske vlade, ali željeni odgovor nije stigao.

Akcioni odbor burze za drvo na Sušaku uputio je Ministarstvu trgovine i industrije 14. februara 1928. molbu da se osnuje berza za drvo u ovom mestu. Protiv osnivanja berze za drvo bile su sve ostale berze, navodeći da nema dovoljno razloga za taj korak. Krupni poslovi zaključivani su sa centralama drvnih preduzeća koje se nisu nalazile na Sušaku već u drugim mestima, poput Zagreba i Ljubljane, a tamo su berze već postojale.²¹ Iako je deo poslovne javnosti bio za osnivanje berze u ovom mestu, do toga nije došlo.²²

*

Interesne grupe na berzama sukobljavale su se oko ovladavanja upravnim organima berze. U inflatornom periodu na Beogradskoj berzi primat su imali trgovci, pa je na godišnjim skupštinama bilo pokušaja da se sastav upravnog odbora izmeni u korist stručnih lica.²³ Iza ovih zahteva stajali su bankari prema kojima su nepoverenje gajili kako trgovci tako i beogradska čaršija. Dok su trgovci bili za monopol deviza, bankari su se zalagali za slobodu trgovanja devizama. Kako je tada ocenjivano, za beogradske trgovce prepuštanje berze bankarima (poput zagrebačke) bilo je apsolutno neprihvatljivo. Trgovci su navikli da sami kupuju na berzi a ne preko banaka, iako se takvim pristupom gubilo i vreme i kupovala manja količina robe usled nedostatka sredstava. Kao glavni razlog za ove stavove trgovaca navodila se valutna politika Ministarstva finansija, koje je devizne čekove prodavalo samo trgovcima i to po niskim kursovima.²⁴

²⁰ Isto, 65–1606–2633, Molba Trgovačke i obrtničke komore u Splitu Pokrajinskoj vladi za Dalmaciju, 1. januar 1920.

²¹ Isto, Mišljenje Beogradske berze upućeno Ministarstvu trgovine i industrije, 19. april 1928.

²² *Trgovački glasnik*, 90, 24. april 1928, 3.

²³ Na 21. godišnjoj skupštini došlo je do oštre polemike o zanimanju članova upravnog odbora. I. Bošković je istakao da je u upravnom odboru berze u Beču bilo svega 12 trgovaca a čak 36 finansijera i bankara i predložio da u odboru od 10 članova 3 budu iz redova trgovaca a 7 stručnih lica. Kosta Rizić je naprotiv smatrao da je berza osnovana radi pomoći trgovcima, zbog čega u njen upravni odbor treba da uđu trgovci i veliki bankari, a ne stručna lica. Drag. Dragović je izneo mišljenje da su izuzev dve-tri veće beogradske banke sve ostale „samo trabanti pojedinih špekulativnih lica kojima ne može biti mesta u upravi berze, pa ni na samoj berzi.“ (ASCG, 65–1603–2630, Zapisnik sa 21. redovne godišnje skupštine Beogradske berze održane 24. aprila 1921).

²⁴ *Politika*, 5.016, 10. april 1922, 6.

Na berzi u Zagrebu primat su ostvarili bankari. Bilo je pritužbi da se mnogi članovi berzanskog veća nisu pojavljivali jer su se nalazili na čelu velikih zavoda. Tokom 30-ih godina bilo je dosta žalbi da je rukovodstvo berze štitilo interese prodavaca na štetu kupaca, naročito kada su u pitanju bili prodavci iz Zagreba. Žalbe na ovakve postupke na berzi stizale su iz različitih delova Hrvatske i Dalmacije. Favorizovanje zagrebačkih firmi na berzi pokazuju i rešenja berzanskog suda, koja su gotovo 100% bila u u njihovu korist.²⁵

Značaj beogradske i zagrebačke berze uglavnom je počivao na deviznim i valutnim poslovima koji su činili oko 90% poslova. Neposredno posle rata od velikog značaja bilo je kotiranje na berzi žigosanih i markiranih krunskih novčanica. Tokom 1919. austrijske i mađarske krune kotirane su na kursnoj listi zasebno od onih koje su nacionalizovane. Pojava krunsko-dinarskih novčanica nije trebalo da napravi razliku na kursnoj listi i posebno notira obeležene krune, ali je ta razlika ipak postojala određeno vreme iako je članom 6 Zakona o povlačenju iz opticaja novčanica od 20, 50, 100 i 1.000 kruna bilo zabranjeno posebno kotiranje „stare“ i „nove“ krune, odnosno „starog“ i „novog“ dinara. Dok je Zagrebačka berza to brzo prihvatila, berza u Beogradu je i tokom februara 1920. nastavila zasebno kotiranje krunskih novčanica, pa je ministar finansija urgirao kod ministra trgovine i industrije da se takva praksa zabrani.²⁶ Različito ponašanje članova beogradske i zagrebačke berze prema krunskim novčanicama oslikava interese imaoca krunskih novčanica, jer je utvrđenim odnosom krune i dinara zaustavljen dalji pad krune u Kraljevini SHS. Članovima Zagrebačke berze to je odgovaralo, dok su oni koji su imali dinare Kraljevine Srbije smatrali da je ovakva politika štetna i posebno su kotirali krunu i srpski dinar, a posebno krunsko-dinarsku novčanicu. Osim intervencija koje su se odnosile na monetarne tokove i s pravom bile predmet interesovanja ministra finansija, u nekoliko navrata bilo je pokušaja ministara finansija da se umešaju u rad na berzama. Ovakvi postupci izazivali su brze reakcije zainteresovanih na berzama, naročito na berzi u Beogradu, i oni su tražili zaštitu ministra trgovine i industrije.²⁷ Kulminaciju kontrole poslova na berzi Ministarstvo finansija ostvarilo je 1922. godine. Javno se govorilo da su gospodari kurseva na berzi inspektori ovog ministarstva, koji su svakodnevno obilazili Beogradsku berzu. S druge strane, bilo je komentara da berza u Zagrebu radi kao u drugoj državi i da naređenja Ministarstva finansija u njoj ne vrede ništa. Na ovoj berzi se ni posle 15 dana nije primenjivala odluka o prijavi zaključenih poslova na samoj berzi, nije se plaćala taksa niti su kontrolisane banke. Zagrebačka berza je uspela da sačuva svoj karakter, dok je za beogradsku napominjano da postoji samo na papiru. Iz navedenih razloga strane berze kotirale su „ček Zagreb“ i „jugokrunu“, dok se dinar i Beogradska berza nisu pominjali, a sarajev-

²⁵ Isto, 65–1606–2633, Žalba Trgovačko-industrijske komore u Splitu Ministarstvu trgovine i industrije, 30. septembar 1935.

²⁶ Isto, Dopis ministra finansija ministru trgovine i industrije, 24. februar 1920.

²⁷ Isto, 65–1603–2628, Predstavka ministru trgovine i industrije beogradskih novčanih zavoda od 25. jula 1920.

ski, vojvođanski, pa i beogradski trgovci počeli su da obavljaju svoje poslove na berzi u Zagrebu.²⁸

Posleratni promet robe (naročito žitarica, brašna, drveta i kolonijalne robe) vršio se van berze, što je bila posledica nesređenih valutnih i saobraćajnih prilika, ali i nenaviknutosti poslovnog sveta da poslove obavlja na berzi i redovno dolazi na sastanke. Razlozi slabe posete trgovaca bili su i princip javnosti po kojem se trgovalo, pomanjkanje stručnosti, naročito onih koje je ratna konjunktura privukla trgovačkom poslovanju, ali i nedostatak skladišta za razvijeni berzanski promet robom. Iako je 16. avgusta 1920. u zgradi Beogradske berze obnovljen rad produktne berze, promet je bio krajnje simboličan. Ovakvo stanje kritikovali su pojedini članovi berze, uglavnom zbog velikih troškova za njeno pokretanje. Milan Stojadinović je smatrao da je uzrok situacije na beogradskoj produktnoj berzi u tome što trgovina zemaljskim proizvodima još nije ušla u normalne tokove, a Beograd je usled loših komunikacija odvojen od žitnih krajeva i nema potrebnu infrastrukturu.²⁹ Ni zagrebačka produktna berza nije postizala bolje rezultate. U 1920. godini ukupan promet proizvodima iznosio je 7,8 miliona dinara, a 1921. godine 4,3 miliona. Zato i ne čudi što je u nekim glasilima predlagano da se obe berze ukinu.³⁰ Trgovina robom na mešovitim berzama postala je intenzivnija tek od 1925. godine. U tome je prednjačila Beogradska berza, čiji je promet robom rastao iz godine u godinu.³¹

Tabela 1. Promet berza 1919–1927 (u milionima dinara)³²

godina	Beograd	Zagreb	Ljubljana	ukupno
1919.	161,8	78,8	–	240,6
1920.	642,7	610,7	–	1.253,4
1921.	1.052	1.243,5	–	2.295,5
1922.	1.197,4	2.186,6	–	3.384
1923.	2.663,5	2.878,5	–	5.542
1924.	3.703,1	4.055,9	0,5	7.758,5
1925.	4.211,1	4.450,4	2,9	8.664,4
1926.	2.853,2	3.848,7	10	6.711,9
1927.	2.679,7	3.219,4	398,7	6.297,8

Uočljivi porast prometa do 1925. godine može se u izvesnoj meri pripisati inflaciji čija je posledica bio stalan pad vrednosti dinara, pa je dinarska protiv-

²⁸ *Politika*, 5.158, 3. septembar 1922, 6.

²⁹ ASCG, 65–1603–2630, Zapisnik sa 21. redovne godišnje skupštine Beogradske berze održane 24. aprila 1921.

³⁰ *Politika*, 5.044, 10. maj 1922, 6.

³¹ Dalji rast prometa robe na Beogradskoj berzi bio je intenzivan i iznosio je od 89,4 miliona dinara u 1925. do čak 265,5 miliona dinara u 1928. godini. Poređenja radi, najveći promet 1928. godine zabeležile su berza u Somboru (661,6 miliona dinara) i u Novom Sadu (554,8 miliona dinara), kao čisto produktne berze. (ASCG, 81–1–3, Razvitak i rad jugoslavenskih burza s naročitim obzirom na efektno tržište, rad Josipa Butorca).

³² Isto, Jugoslavenske burze za vrednost, referat dr Iva Belina, 1.

vrednost prometa devizama i efektivom bila sve veća. Pad prometa posle 1925. godine opet je delimično bio posledica kursa dinara koji je porastao oko 50%, pa je dinarska protivvrednost efektivne u prometu bila manja.

Sav promet devizama bio je koncentrisan kod jugoslovenskih berzi, jer je tako nalagao pravilnik o prometu devizama. Osim deviza od uvozne i izvozne trgovine preko berze su se morale prebaciti i devize inostranih kredita. Čak i stavke deviza iz izvozne trgovine koje su pojedini novčani zavodi trebali za svoje komitente uvoznike, pa kompenzovali ponudu sa potražnjom, morali su se prijaviti nekoj berzi. Tako je promet deviza na berzama davao približnu sliku i novčanog prometa sa inostranstvom. U taj promet nisu ulazile jedino stavke koje je traživala država za isplatu inostranih dugova i nabavku u inostranstvu, budući da je potrebne devize dobijala direktno od Narodne banke. Novčani zavodi iz Slovenije bili su upućeni na berzu u Ljubljani, novčani zavodi iz Hrvatske, Bosne, Hercegovine i Dalmacije na Zagrebačku berzu, a iz Srbije i Vojvodine na Beogradsku berzu. Promet devizama brzo je rastao u prvim godinama posle rata. U 1925. godini dostigao je kulminaciju, a onda je počeo lagano da opada. Uzrok je ponovo bio rast vrednosti dinara, jer je promet devizama pokazivao istu tendenciju kao i trgovina sa inostranstvom, koja je rasla ili se smanjivala prema porastu ili padu kursa dinara. Koncentracija deviznog prometa na berzama imala je veliki značaj za finansije berza, budući da je to bio njihov glavni prihod. Posredovanje prilikom operacija naplaćivano je 0,5%.³³ Od 1921. godine berza u Zagrebu preuzela je primat u deviznom prometu i, bez obzira na pravo trgovanja devizama Ljubljanske berze, taj primat održala do pred kraj postojanja Kraljevine Jugoslavije.

Na domaćim berzama bila je dozvoljena trgovina samo vrednosnim papirima koji su emitovani u zemlji i glasili su na dinare. Ministarstvo finansija nije dozvoljavalo da se uvoze obveznice inostranih zajmova, a zanimljivo je da je kurs obveznica Blerovog zajma bio niži od kursa državnih papira koji su uz istu kamatu emitovani u zemlji. Ovakav stav Ministarstva finansija trpeo je kritike, jer je vladalo mišljenje da je deo emigracije koja se iz SAD vratila u zemlju bio više zainteresovan da svoju zaradu plasira u obveznice koje glase na dolare, nego u dinarske. Na kursnim listama nalazili su se vrednosni papiri Kraljevine Srbije, ali se njima nije obavljao nikakav promet. Prvenstveno se trgovalo 2½% obveznicama ratne štete, 7% obveznicama investicionog zajma i 4% obveznicama za likvidaciju agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini. Primat u trgovini državnim papirima imala je Beogradska berza, a on je naročito povećan pojavom obveznica za ratnu štetu na berzi.

Mada su zagrebačka i novosadska berza pravnu osnovu za svoj rad dobi-
le na osnovu pravila koja su važila na Beogradskoj berzi, ipak su postojale razli-

³³ Procenat prilikom posredovanja u deviznim operacijama berza u Beogradu ubirala je u potpunosti, s obzirom na to da su berzanski mešetari bili njeni nameštenici, koji su imali stalan izvor prihoda. Na berzi u Zagrebu mešetari su bili slobodnih zanimanja i aktivirali su se prema potrebi. Zato je posrednicima prilikom zaključivanja poslova na berzi odlazilo 3/5 od naplaćene provizije, dok su 2/5 dobijale berze. Od većeg dela tog prihoda Zagrebačka berza je podigla svoju zgradu. (Isto, 3).

ke. Najveća razlika se odnosila na uzanse (posebne odredbe) koji su primenjivani na Beogradskoj i Novosadskoj berzi. Uzansi Novosadske berze bili su znatno stroži od onih u Beogradu, a često su se koristili na štetu prodavaca budući da su oni većim delom bili ekonomski i manji trgovci kojima uzansi nisu bili poznati u detalje, a kupci uglavnom veći trgovci, banke i mlinovi koji su godinama radili na berzama u Pešti i Beču i bili upoznati sa finisama berzanskih uzansa. Polovinom 1922. godine upućeni su zahtevi ministru trgovine i industrije da se uzansi dovedu u saglasnost, čime bi se olakšala trgovina i promet robe i izbegle nesuglasice i štete koje su nastajale usled njihovih razlika. Pitanje izjednačavanja uzanasa bilo je aktuelno niz godina, a razlog neujednačavanja poticao je iz različitih interesa poslovnih ljudi iz raznih krajeva. Problematika berzanskog poslovanja raspravljana je sa predstavnicima PRIZAD-a na konferenciji u Beogradu 28. avgusta 1934. godine. Postignut je sporazum da PRIZAD najveći deo kupovine zrnaste hrane vrši na berzama, a da se kupovina obavljena van njih registruje na berzama. Međutim, bez obzira na dogovor PRIZAD je najveći deo poslovanja obavljao van berza.³⁴ Berze su kritikovale monopolski sistem u izveznoj trgovini žitom, jer nije dao zadovoljavajuće rezultate. Glavni cilj – veća cena pšenice, nije bio postignut, pa su upućivani zahtevi Ministarstvu finansija da se ukinu sva ograničenja izvoza pšenice.

Zbog čestog variranja tipova i kvaliteta jugoslovenskog žita u Grčkoj je uvedena njihova analiza. Saradnja berza na unifikaciji proizvoda i propratnih dokumenata došla je do izražaja 1930. godine. Na sednici delegacija berza održanoj 13. novembra 1930. postignut je sporazum o izjednačenju posebnih uzanasa i formula berzanskih zaključnica.³⁵ Usvojen je i predlog da se ubuduće sastavljaju jednoobrazni tipovi brašna na svim jugoslovenskim berzama. Posle svake žetve na svim berzama sastavljao se po jedan generalni tip od svih vrsta brašna, na osnovu kojih su berze periodično sastavljale svoje tipove u toku cele godine. Tipovi brašna su utvrđivani na berzi koja je vršila dužnost predsedništva delegacije berza. Sve berze su sastavljale svoj uzorak težine od 10 kg i dostavljale ga berzi na kojoj su utvrđivani generalni tipovi. U sastavljanju tipova učestvovali su delegati svih berza. Predviđeno je da se sastave tri berzanska tipa brašna, ali je naredne godine odlučeno da se sastavi i četvrti tip.³⁶ Rešenjem ministra finansija Br. II-15141. od 10. februara 1932. određeno je da se berzanski sastanci u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, od 15. februara 1932. održavaju istovremeno i to od 11 do 11⁴⁵ časova i da se za to vreme trguje državnim papirima, devizama i valutama.³⁷

Velika ekonomska kriza snažno je uticala na rad berza. Od 1930. godine pa do zakonske stabilizacije dinara promet valutama bio je minimalan, jer novčani zavodi nisu bili primorani da vrše transakcije preko domaćih berza. Kriza ban-

³⁴ Isto, 65–1605–2632, Izveštaj Upravnog odbora Skopske produktne berze podnet na VII redovnoj skupštini na dan 24. maja 1934, 6.

³⁵ Isto, Izveštaj Upravnog odbora Skopljsanske produktne berze podnet III redovnoj skupštini na dan 24. maja 1931, 3.

³⁶ Isto, Izveštaj Upravnog odbora o radu Skopske produktne berze u 1931. godini od 29. maja 1932, 4.

³⁷ *Almanah Beogradske berze*, Beograd 1933, 210.

karstva, koja se rasplamsala 1931. godine, obustavila je kotiranje vrednosnih papira banaka na berzama. Savez novčanih zavoda obratio se 19. oktobra 1931. ministru finansija Đuriću da zbog situacije na tržištu kapitala berze privremeno obustave trgovinu deonicama. Ministar je dao pristanak i od 26. oktobra obustavljena je trgovina deonicama banaka.³⁸ Zakonskom stabilizacijom dinara promet je mnogostruko porastao, ali se intenzivan promet valutama na berzi već u prvoj polovini 1932. smanjio zbog sve većeg razmimoilaženja zvaničnog kursa i kursa u privatnom prometu koji se ravnao prema ponudi i potražnji. Na ovaj način berze su izgubile svrhu postojanja. Nastojale su da po svaku cenu eliminišu razliku između realnog i dirigovanog kursa i u više navrata su predlagale Narodnoj banci da to uradi. Smatrale su da bi novčanim zavodima trebalo dozvoliti otkup deviza po realnom kursu, koje bi upotrebili za pokriće legitimnih potreba komitenata. Na ovaj način bio bi podmiren deo potražnje za stranim platežnim sredstvima. Zavodi koji bi kupili više valuta od sume legitimnih potraživanja svojih komitenata višak bi preko berza prodavali zavodima koji su imali veću potražnju nego što su otkupili.³⁹ Berze su nastojale da povrate promet devizama i valutama i zbog toga su pokušavale da utiču na valutnu politiku.

Da bi se sprečio veliki pad vrednosti nacionalne valute, zaštitili poljoprivrednici ili interesi države, mnoge mere onemogućavale su normalno poslovanje na berzama. Zbog nestašice deviza usled paralisanja spoljne trgovine, Narodna banka je drastično redukovala njihovo plasiranje preko berza. Zagrebačka berza je pre krize primala od Narodne banke 100 miliona dinara mesečno u devizama, a suma je do oktobra 1932. smanjena na milion dinara.⁴⁰ Ovakvo stanje nateralo je privrednike da strana platežna sredstva, osim iznosa koji su dobijali u kliringu, nabavljaju mimo Narodne banke, berze i ovlašćenih banaka. Banka je izvesno vreme pojedinim uvoznicima direktno davala određenu količinu deviza, ali je i to prestalo. Berze su reagovala na ovakvo stanje, budući da u situaciji kada privrednici ostanu bez mogućnosti da devize obezbeđuju kod berza i ovlašćenih novčanih zavoda, oni i najlegitimnije potrebe za stranim platežnim sredstvima podmiruju na crnom tržištu. Berze su bile i protiv deviznog poslovanja koje je propisivalo da privrednici moraju da prepuste Narodnoj banci 4/5 izvozničkih deviza. Njihov predlog je bio da se ta suma smanji, eventualno na trećinu, dok bi ostala količina deviza bila upućena na berze preko ovlašćenih zavoda. Tako bi se na berzama skoncentrisala čitava ponuda i legitimna potražnja deviza i rezultat bi bili kursevi adekvatni realnom stanju. Zagrebačka berza smatrala je da bi takva situacija rezultirala većom ponudom stranih platežnih sredstava. Znatne količine tezaursanih deviza i valuta izašle bi na tržište i ne bi se nudile po privatnim kursovima. Ukoliko bi se sav legitimni promet devizama ponovo vratio na berze i ovlašćene novčane zavode, kurs dinara bi uz izvesna ograničenja prilikom uvoza

³⁸ ASCG, 65–1606–2633, Izveštaj Zagrebačke berze Kraljevsko-banskoj upravi od 26. oktobra 1931.

³⁹ Isto, Dopis Zagrebačke berze Ministarstvu trgovine i industrije, 6. mart 1933.

⁴⁰ Isto, Dopis Zagrebačke berze Ministarstvu trgovine i industrije, 1. oktobar 1932.

bio povoljniji. U najmanju ruku, postojali bi kursevi koji bi jednako važili za privredu čitave zemlje, jer su u tom trenutku pojedine devize i valute oscilirale i za nekoliko procenata od jednog kraja do drugog, čak od grada do grada. Zato su berze bile protiv takvog načina deviznog poslovanja i predlagale su povratak na probane metode, čak i kada dinar nije bio stabilizovan.

Pad berzanskog prometa robom izazvan svetskom ekonomskom krizom najbolje pokazuje visina prometa na Somborskoj berzi (u metričkim centima):⁴¹

godina	pšenica	raž	zob	ječam	kukuruz
1929.	1.365.175	2.700	44.400	23.250	1.336.800
1933.	125.800	600	33.150	12.600	276.950

Robni promet somborske i novosadske berze bio je relativno velik, ali samo u relaciji sa robnim prometom ostalih berza u zemlji. U odnosu na ukupnu vrednost poljoprivrednih proizvoda veličina berzanske trgovine bila je neznatna. Produktne berze vršile su samo deo svojih funkcija, odnosno samo su registrovale cene zaključenih poslova. Te berze nisu predstavljale koncentrisano tržište na kojem su zaključivani poslovi i formirane cene. Cene su preuzimane sa svetskog tržišta, a pokušaj da se cene žita formiraju relativno nezavisno prvi put se dogodio 1928. godine. Promet ovih berza odvijao se u stvari izvan njih, a poslovi su povezivani sa njima samo radi pravne sigurnosti. Obavljali su se poslovi koji su služili za regulisanje odnosa domaće ponude i potražnje, pa je njihov promet rastao kada je po logici trebalo da pada i obrnuto. Na ovim berzama nisu zaključivani poslovi izvoza, a glavni razlog bio je taj što se izvoz žitarica nije vršio po jugoslovenskim uzansama, već prema uzansama zemalja uvoznica. Budući da je kupoprodajne uslove određivao kupac, na jugoslovenskim berzama nisu sklapani izvoznički poslovi već je veličina prometa zavisila isključivo od domaćih potreba.

U trenutku ekonomske krize država je donela niz mera ne bi li olakšala položaj zemljoradnika, a na neke od njih reagovala su i berze. Povodom donošenja „žitnog zakona“, na sednici 11. jula 1931. u Beogradu usvojena je rezolucija kojom je predloženo sledeće: 1) da PRIZAD sve prodaje u zemlji vrši preko produktnih berza i posrednika koje to društvo bude smatralo sposobnim; 2) da se ovakvi poslovi registruju na berzama, kako bi se omogućila evidencija o prometu pšenice rezervisane isključivo za PRIZAD; 3) da se izbor uzansa i kompetencije berza ostavi ugovarajućim stranama, koje bi se mogle ravnati prema provenijenciji robe i sedištu trgovaca.⁴² Iako su se članovi PRIZAD-a prisutni na sednici pozitivno izjasnili za ove predloge, saradnja između društva i berza nije ostvarena. Promet robe preko berza dodatno je opao kada je PRIZAD preuzeo snabdevanje vojske hranom 1935. godine.

⁴¹ Isto, Obim rada Somborske berze u 1933. godini i Izveštaj Somborske poljoprivredne berze o radu u 1929. godini, Sombor 1930, 37.

⁴² ASCG, 65-1605-2632, Izveštaj Upravnog odbora o radu Skopske produktne berze u 1931, 29. maj 1932, 3.

Tabela 2. Promet na berzama 1930–1939 (u hiljadama dinara)⁴³

godina	Beograd	Zagreb	Ljubljana	Novi Sad	Sombor	Skoplje
1930.	2.306.959	3.561.344	977.444	387.965	378.274	3.049
1931.	1.865.954	3.255.012	864.669	144.566	141.357	5.196
1932.	467.613	625.373	158.235	148.771	60.763	8.747
1933.	492.847	526.647	130.108	154.987	45.464	9.767
1934.	826.036	782.679	173.434	147.270	53.051	9.400
1935.	1.159.203	904.010	214.716	196.742	38.487	4.888
1936.	1.718.960	1.596.287	245.616	233.864	34.348	5.729
1937.	2.562.408	1.846.966	380.818	248.441	46.538	5.339
1938.	2.539.564	1.752.386	401.898	271.667	49.398	4.872
1939.	2.661.518	1.661.183	530.184	238.415	66.938	7.244

Državne intervencije na tržištu hartija od vrednosti u periodu krize nisu bile osmišljene, usled čega postignuti efekti nisu bili trajnog karaktera. Berze su imale zamerke da se mnogo puta intervenisalo i onda kada je vrednost papira bila u porastu, a nije se intervenisalo kada je bila u padu. Bilo je i razmimoilaženja u mišljenju da li se u pojedinim slučajevima trebalo intervenisati ili ne. Berze su smatrale da je trebalo održavati kurseve koje je odredilo tržište, čak i sprečiti rast vrednosti, jer se događalo da su vrednosti znatno varirale u samo nekoliko dana. Odsustvo sklada u intervencijama javno-pravnih novčanih zavoda takođe nije davalo trajne rezultate.

Poslovanje na jugoslovenskim berzama poboljšano je 1935. godine, a ta tendencija je nastavljena i kasnije. U tome je krupnu ulogu imalo intenzivno naoružavanje čiji je indeks 100 u svetu iz 1928. godine dostigao u 1936. godini vrednost 200–233. Znaci depresije postojali su i dalje u Holandiji, Švajcarskoj, Litvaniji i Španiji.⁴⁴ U 1937. godini prvi put je zabeleženo da su dva papira – 7% obveznice investicionog zajma i 7% založnice Seligmenovog zajma postigla al-pari. Ukoliko se uzme prosečan godišnji kurs vrednosti državnih papira iz 1926. godine kao indeks 100 i uporedi sa 1936. i 1937. godinom uočava se da je prosečno povećanje kurseva prelazilo 10 odsto. Usled skoka vrednosti državnih obveznica u znatnoj meri opala je njihova renta. Krajem 1937. godine renta 7% obveznica investicionog zajma iznosila je 7,2%, obveznica ratne štete 5,91%, a 6% beglučkih obveznica 7,51%. Ovakvo stanje na tržištu smatralo se kolosalnim uspehom, jer je renta ovih papira ranijih godina iznosila 18%.⁴⁵

⁴³ Statistički godišnjak 1930, Beograd 1933, 256; Statistički godišnjak 1931, Beograd 1934, 242; Statistički godišnjak 1932, Beograd 1934, 242; Statistički godišnjak 1933, Beograd 1935, 234; Statistički godišnjak 1934–35, Beograd 1936, 213; Statistički godišnjak 1936, Beograd 1937, 272; Statistički godišnjak 1937, Beograd 1938, 222; Statistički godišnjak 1938–39, 306; Statistički godišnjak 1940, 288.

⁴⁴ Izveštaj o radu Beogradske berze u 1936. godini, Beograd 1937, 10.

⁴⁵ ASCG, 74–86–127, Izveštaj upravnog odbora Udruženja bankarskih i osiguravajućih preduzeća Novi Sad za poslovnu 1937. godinu, 8.

Veliki izdaci za naoružanje bili su glavni pokretači privredne aktivnosti. Veliki odliv zlata iz Evrope u SAD uticao je na pad kurseva mnogih valuta, a deo vrednosti su izgubile i britanska funta i francuski franak. Tržište efektivama beležilo je pad i prema obimu poslova i u kretanju kurseva. Na jugoslovenskim berzama postale su privlačne obveznice državnih spoljnih zajmova dolarskih emisija Blerovog i Seligmenovog zajma. Situacija je diktirala povećanje prometa devizama i produktima, dok je promet hartija od vrednosti bio u osetnom padu.⁴⁶

Ivan Becić

STOCK EXCHANGES IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

Summary

A total of six stock exchanges existed in the Kingdom of Yugoslavia, but those in Belgrade, Zagreb and Ljubljana were setting the trends. Although all of them were of the mixed type, none had a particularly significant flow of merchandise. The remaining three – in Novi Sad, Sombor and Skoplje – traded exclusively in products, and among those Novi Sad exchange was dominant, except during a couple of years. As the capital and most important economical center of Serbia, Belgrade aimed to control if not the whole country's economy, than at least its eastern part. Hence, an attempt was made to introduce agricultural products to the Belgrade stock exchange, but it failed and Vojvodina remained the center of this type of exchange with its two stock exchanges. As the center of the western part of the country, Zagreb used its position and financial supremacy, becoming the center of the trade in industrial securities and of the flow of hard currency, dominant over other parts of western Yugoslavia. Political and financial circles from Zagreb prevented Osijek, Split and Sušak from getting a permit to create their own stock exchanges and thus control the industries in these cities. Novi Sad was applying similar measures in preventing the forming of product stock exchanges, but not with equal success. It succeeded to prevent the creation of stock exchange in Veliki Bečkerek, but not in Sombor, which soon grew to be its rival in Vojvodina.

⁴⁶ Izveštaj o radu Beogradske berze u 1939. godini, Beograd 1940, 21–25.

PRILOG ISTORIJI SRPSKOG STRELJAŠTVA NA KOSOVU I METOHIJI 1935–1956*

APSTRAKT: Sportska periodika streljaštva jedini je dostupan i sačuvan izvor za istoriju ovog sporta na Kosovu i Metohiji. Građa omogućava rekonstrukciju razvoja streljaštva od lokalnog sporta do prvih uspeha kosovskih strelaca na državnom nivou.

Pisanje istorije srpskog streljaštva na savremen način istraživača ove teme suočava sa brojnim nedoumicama i otvorenim pitanjima. Jedno od njih odnosi se na kulturu sećanja. Svaki sportista obučen je da se ne osvrće na prethodne lične rezultate i da teži prema boljim dostignućima. U spletu tih okolnosti leži i psihološko objašnjenje, mada ne i opravdanje, zašto strelci malo poznaju i nedovoljno koriste sopstvenu prošlost na koju mogu biti ponosni. Drugi problem je u nepostojanju profesionalne historiografske literature o sportu. U sportskoj žurnalistici i publicistici preovlađuje hroničarski pristup opterećen terorom brojeva, izražen u osvojenim medaljama, broju nastupa za klubove i reprezentacije, u nekim sportovima i broju postignutih pogodaka, eventualno dopunjen podacima o funkcijama koje je sportista obavljao po prestanku takmičarske karijere.¹

Istorija sportova, šire gledano, spada u deo istorije fizičke kulture koja se posmatra i izučava kao segment društvene i kulturne istorije. Masovni sport i discipline bavljenja ljudskim telom postale su svakodnevna pojava, a fizičko oblikovanje skeleta i muskulature prema tehnološkim pravilima raznih sportskih disciplina od retkih pojava postale su zakonitosti odnosa u sferi dobrog izgleda i potrošnje slobodnog vremena, pa i životnog opredeljenja bavljenja sportom. Socijalna istorija koja je naginjala proučavanju sporta u prvi mah oslanjala se na istraživanje sporta kao sastavnog dela istorije urbanih sredina ili kao dela istorije i tradicije sportskih klubova. Malo se razmišljalo o potrebi da se napišu istorije pojedinačnih sportova ili sinteze istorije sportova pojedinih naroda. Mnogi uspešni sportovi još uvek nemaju istraženu i zaokruženu istoriju, pa tako ni streljaštvo.

* Rad je deo projekta Instituta za savremenu istoriju (*Neuspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* (br. 147039) koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ Tipičan primer su publikacije *Almanah jugoslovenskog sporta* koje su neredovno izlazile od 1963. do 1989. u Beogradu.

Streljaštvo kao sport imalo je dugu viševjekovnu tradiciju mnogo pre nego što su puške i streljačke discipline počele da se primenjuju u Srbiji. Prva streljačka družina stvorena je u Austriji, u mestu Feldkirhem, tokom 14. veka. Osnovao ju je grof Rudolf IV od Feldkirhema. Tada se još uvek gađalo lukom i strelom, a u izvorima je ostalo zabeleženo da je pobednik u takmičenjima dobijao na poklon živog vola. Zamisao osnivača bila je da ova nagrada postane tradicionalna, u čemu se uspelo pošto su živi volovi ostali glavni dobitak sve do 1845. godine kada je i to pravilo bilo izmenjeno.²

Istorija pušaka nastaje u 14. veku kada su se pojavile prve šuplje gvozdene cevi sa rupom za fitilj koje su istovremeno služile kao drške za velike sekire (halebarde). One nisu bile precizne tako da je streličarstvo još čitav jedan vek održavalo primat. Posle 100 godina usavršen je mehanizam sa okidanjem pomoću kojeg se barut palio na trudu. One su bile teške i po 20 kilograma, a tek su muskete sa prosečnom težinom preko 8 kg postale pristupačne manje snažnim ljudima. Tokom 16. veka prešlo se na tehnologiju upotrebe kremena tako da je puška kremenjača opstala sve do kraja 19. veka. Dalji napredak oružja omogućio je izum kapisle, ali su puške tek od 1830. prešle na način punjenja iz zadnjeg dela cevi (ostraguše) dok su u dugim periodima tehnološke neaktivnosti dominirale one koje se pune spreda (sprednjače). Sa dolaskom ostraguša meci i puška postajali su lakši, a kada je u tehnologiju uvedena izolovana cev domet puške postao je dvostruko veći a njena preciznost i brzina gađanja sve savršeniji.³

Kao olimpijski sport streljaštvo je uvedeno na prvim modernim Olimpijskim igrama u Atini 1896. godine. Tada se gađalo u pet disciplina i u tri od njih pobedili su domaćini. Pucalo se vojničkim puškama na 200 i 300 metara, vojničkim pištoljima na 50 i 25 metara, a postojala je i disciplina pištolj slobodnog izbora u kojoj su pobedili Amerikanci.⁴

Istoriografija je fragmentarno, u sklopu istraživanja vojske i političkih ideologija, pa i diplomatskih izveštaja, obraćala pažnju na elemente koje su ukazivali na društveni i vojni značaj streljaštva.⁵ Radovi srpskih istoričara i retki memoari streljačkih funkcionera od značaja u političkom životu Srbije iz epohe socijalizma pokazali su da je državna podrška streljaštvu pre Drugog svetskog rata, a i posle njegovog završetka, imala karakter vojnih i ideoloških priprema za sukobe sa onima koji su, u percepciji elita na vlasti, ugrožavali integritet i suverenitet uspostavljenih sistema vladavina.⁶ Drugim rečima, postojao je praktičan kontinuitet upotrebe streljaštva u svrhe odbrane zemlje od zamišljenih ili stvarnih

² Nepotpisano, *Iz istorije streljaštva, najstarija streljačka družina na svetu*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina IV, br. 19, 16. maj 1952, 4.

³ Nepotpisano, *Kratka istorija puške*, Strelac, list strelaca Jugoslavije, godina LXVII, br. 54, 10. jul 1955, 4.

⁴ Nepotpisano, *Znate li*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina LXVI, br. 43, 20. avgust 1954, 4.

⁵ O tome videti: Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921. 1930*, knj. I, Zagreb 1986; Nikola Žutić, *Sokoli, Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929–1941*, Beograd 1991; Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd 1994; Miloš Timotijević, *Sokoli Čačka 1910–1941*, Čačak 2006.

⁶ Nemanja Marković, *Putevima sporta i revolucije*, Beograd 1982; Bojan B. Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1945–1954, Nova ideologija, vojnik i oružje*, Beograd 2006.

protivnika. Zato ideološki, pravni, politički, ekonomski i kulturni diskontinuiteti između Kraljevine Srbije, potom Kraljevstva SHS, kasnije Kraljevine Jugoslavije, sa Titovom Jugoslavijom prestaju da važe u domenu istorije streljačkog sporta. Iako se politički jezik kojim su se zadaci i ciljevi postavljali menjao, suština je ostajala ista: dobar sportista postajao je obučeni borac u slučaju potrebe. Još je u Kraljevini Jugoslaviji rečeno da je „...vežbanje u gađanju vojničkom puškom od koristi narodnoj odbrani. A sve što se odnosi na narodnu odbranu, koja je naša ozbiljna i sveta briga, mora se zasnivati na stvarnostima...“⁷ Stvarnost korisnog sporta, podržanog od država u kojima se streljaštvo razvijalo, omogućilo mu je dugu i uspešnu tradiciju.

Prva srpska streljačka družina datira iz 18. veka na tlu Vojvodine. Posle oslobođanja od Turaka u Beogradu je, 3. juna 1851. godine, osnovana prva streljačka družina u mladoj državi. Bila je to posledica nastojanja ratnih veterana da održe borbenu spremnost i ožive veštinu, kako se tada govorilo, „gađanja u nišan“. Zemljište Ekonomičeskog zavedenija u Topčideru poslužilo je za podizanje prvog strelišta u Srbiji tako da je strelište bilo otvoreno, nedeljom posle podne, preko celog leta. Gađanje se naplaćivalo 1 cvancik pri upisu, a streljačko društvo je svake nedelje davalo nagradu najboljem strelcu. Ostalo je zapisano da su prvi strelci nagrađeni za preciznost bili kapetan Jevrem Mihajlović i Miloš Mucajlović. Streljačka družina u Beogradu jedina se bavila ovim sportom u Srbiji još dugih 15 godina. Tokom 1880. godine osnovane su družine u Valjevu i Negotinu, iduće godine u Nišu, Kragujevcu i Pirotu a posle toga usledio je nagli rast, prekinut Prvim svetskim ratom.⁸

Brojno proređeni, istrenirani strelci dočekali su kraj Prvog svetskog rata. Preživeli su postepeno obnavljali rad streljačkih družina, ali je dugo trebalo čekati na početak rada Jugoslovenskog streljačkog saveza. Tek je 28. septembra 1924. održana Zemaljska skupština strelaca sa delegatima iz Beograda, Novog Sada, Kragujevca, Osijeka, Zaječara, Jagodine i Kraljeva. U godinama između dva svetska rata razvoj streljaštva ometali su materijalni faktori. U skladu sa negovanjem negativne percepcije Kraljevine Jugoslavije posle Drugog svetskog rata, hroničari sporta govorili su o navodnim državnim merama da se ograniči broj strelaca, iako je jugoslovenska država pred Drugi svetski rat činila sve da podrži ovaj sport zbog njegove važnosti za odbranu zemlje. Poslednji podaci u međuratnoj Jugoslaviji govorili su o postojanju, više na papiru nego u stvarnosti, 2.177 streljačkih družina sa impozantnih 80.000 članova.⁹

Streljaštvo Kosova u Jugoslaviji počelo se razvijati tek od 1926. godine. Nažalost, građa za istoriju srpskog streljaštva u toj pokrajini nije dostupna, ili je uništena, tako da su članci streljačke periodike pre i posle Drugog svetskog rata

⁷ Mirko Stojković, *Problem streljačkog pokreta*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Kraljevine Jugoslavije, god. LI, br. 2, 1. maj 1939, 2.

⁸ Živorad Živković, *Iz prošlosti streljaštva, pre 100 godina osnovana je prva streljačka družina u Srbiji*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina III, br. 2, 22. mart 1951, 4; Žarko Crnojević, *Iz istorijata streljaštva, da li znate*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina IV, br. 16, 23. januar 1952, 4.

⁹ *Almanah jugoslovenskog sporta 1943–1963*, Beograd 1964, 380.

ostali jedini relevantan izvor za rekonstruisanje prošlosti.¹⁰ Streljaštvo na Kosovu doživelo je izlazak iz lokalne sportske anonimnosti posle 1935. godine, a 1956. jugoslovensko streljaštvo dobilo je nosioca medalje sa prostora Kosova i Metohije pa su te dve cezure, mada različitih dometa uticaja, odredile hronološki prostor rada. Bez obzira na političke i društvene razlike između monarhističke i komunističke epohe, njihova zajednička osobina bila je u preovlađivanju Srba u streljačkom sportu i u bitnijim rezultatskim dostignućima.

Streljački život u monarhiji

Za sve streljačke družine, kako su se klubovi tada nazivali, postojala su svečana i nagradna gađanja. Oba tipa takmičenja mogle su organizovati kako streljačke družine, tako i streljački okruzi kao više organizacione instance. Članovi streljačkih družina mogli su učestvovati na svim nagradnim gađanjima družine pod uslovom da su platili godišnju članarinu i učestvovali na 10 redovnih gađanja u toku streljačke godine. Pravo učešća imali su i na godišnjim nagradnim gađanjima svih streljačkih družina u okrugu. Na državnom nivou mogli su da učestvuju samo ako su ispunili sve obaveze, pod čime se podrazumevalo i plaćanje članarine streljačkom okrugu i Streljačkom savezu Kraljevine Jugoslavije.¹¹

Nagradno gađanje podrazumevalo je učešće strelaca u više disciplina ili, kako se tada govorilo, meta. Takmičenja su se vršila sa srpskom brzometnom puškom M 1899/10 kalibra 7 mm. Pucalo se na 200 metara u metu prečnika 67 cm čiji je crni krug imao obim od 40 cm. Strelci iz Prištine i njihovi gosti na nagradnim gađanjima takmičili su se u pet kategorija. Omladinska meta, predviđena za juniore, podrazumevala je gađanje sa 10 metaka sa naslonom za pušku, a takmičari su mogli da biraju da li će pucati iz stojećeg, klečećeg ili ležećeg stava. Stariji strelci imali su daleko oštrije uslove. Na „Zemljoradničkoj meti“ pucali su iz sva tri stava po 5 metaka. Najviše je iscrpljivala „meta Priština“ na kojoj je trebalo ispaliti 60 metaka, po 20 iz svakog od tri stava. Postojala je i disciplina brze paljbe, pod formom „mete Kajmakčalan“, u kojoj su strelci za dva minuta ispaljivali 10 metaka od kojih 2 iz stojećeg, 3 iz klečećeg, a 5 iz ležećeg stava. Na „Opštoj meti“ pucala se serija od deset metaka, bez korišćenja naslona, iz stava koji su sami strelci određivali. Mogli su da pucaju neograničen broj serija, a tri najbolje serije računale su kao konačan rezultat.¹²

Centar kosovskog streljaštva između dva svetska bila je Priština. Za razvoj streljaštva u gradu bio je zadužen potpukovnik Svetolik Ćirić, predsednik Upravnog odbora savezne streljačke družine u Prištini. Funkciju predsednika vr-

¹⁰ Streljački glasnik, kao list Streljačkog saveza Kraljevine Srbije, a kasnije Kraljevine SHS/Jugoslavije, izlazio je od 1889. sa prekidima do 1941. dva puta, zatim jednom mesečno pod uredništvom Svetozara Srećkovića i Blagoja Jocića. O tome: Vuk Dragović, *Srpska štampa između dva rata, Osnova za bibliografiju srpske periodike*, Beograd 1956, 161.

¹¹ *Pravila Savezne streljačke družine*, Beograd 1933, 1–8.

¹² Nepotpisano, *Nagradna gađanja*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Kraljevine Jugoslavije, god. XLIX, br. 8, 15. novembar 1938, 2.

šio je od 1935. godine, a do njegovog imenovanja streljačka družina nije imala stalnog starešinu, strelište niti objekte neophodne za bavljenje streljaštvom. Gađalo se na raznim, često nepristupačnim terenima, zbog bezbednosti takmičara i gledalaca, pa ne čudi što je do tog vremena u prištinskom streljaštvu ostao mali broj ljudi, skoro nedovoljan da se osnuju organi upravljanja streljačkom družinom. Nedostatak sposobnih streljačkih radnika osećala je i vojska stacionirana u gradu. Oni nisu imali uređeno strelište za školska gađanja, a zamor materijala i udaljenost prostora za vežbanje od grada postajali su logistički problem prištinskog garnizona. Agilnost Svetolika Ćirića bila je dovoljna za poništavanje administrativnih barijera tako da su strelci dobili u neposrednoj blizini grada zemljište koje je u svrhu gađanja koristila i vojska. Ćirić je bio član Odbora za podizanje streljačkog doma čija se vrednost tada procenjivala na preko 100.000 dinara. Bio je i pokretač razvoja prištinskih strelaca koji su za samo četiri godine, od 1935. do 1939, postali treći po kvalitetu u jugoslovenskoj državi. Prištinska savezna streljačka družina imala je 1939. godine oko 300 aktivnih strelaca, a ukupnim streljaštvom okruga rukovodio je pukovnik Ivan Fragner. Te godine godišnja skupština održana je u januaru i tada se jasno videlo koliko su vojnici i oficiri bili jedinstveni u nastojanju da sačuvaju ugled prištinskog streljaštva. Ćirić je okupio veliki broj uglednih građana i uspeo je da ih privoli da uđu u upravni odbor. Među njima su se isticali Boško Laćković, podoficir Ilija Vukotić i blagajnik Đorđe Lilić. U odboru je bilo i članova koji su nastavili da pucaju i posle Drugog svetuskog rata, poput Marka Ilića. Pošto su u svim telima družine preovlašivali oficiri, odlučeno je da ostane veći broj ljudi od uobičajenog u Kraljevini zbog čestih premeštaja vojnih lica po garnizonima. Bila je to mudra odluka, jer je čak 11 oficira i podoficira tokom 1939. premešteno iz Prištine.¹³ Spisak najboljih srpskih strelaca prve klase sa prvenstva Jugoslavije pred Drugi svetski rat, u avgustu 1939, obuhvatao je 56 strelaca koji su živeli u svim krajevima države. Među njima je bilo nekoliko strelaca iz Prištine: Jovan Miković, Živojin Otašević, Radoje Radosavljević i Svetolik Ćirić.¹⁴

Primer za aktivan rad u kosovsko-metohijskom streljaštvu pružao je i Prizrenski streljački okrug. Vojna i građanska elita bile su jedinstvene u podršci streljačkom sportu, a to se može videti iz sastava upravnih tela. Upravu Prizrenskog streljačkog okruga od marta 1939. činili su: pukovnik Bogosav Katić, sudija Vladeta Radivojević, kapetan Petar Martinović, sudija Mladen Arsenović, sudski poručnik Milan Antić, opštinski činovnik Gojko Gapić, rentijer Mehmed Pelivan, penzioner Spiro Kocić, podoficir Velimir Maslovarić, general Svetomir Savić, penzionisani pukovnici Pavle Vlažarić i Boža Novaković, lekari Boža Popović i Ibrahim Dadić, šef šumske uprave u Prizrenu Miloš Macanović, pukovnik Dragoljub Gojković i činovnik Dragoljub Radivojević.¹⁵

¹³ Nepotpisano, *Jedno zasluženno priznanje*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Kraljevine Jugoslavije, god. L, br. 1, 15. mart 1939, 2.

¹⁴ *Spisak strelaca koji pripadaju prvoj grupi*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Kraljevine Jugoslavije, god. LI, br. 6–7, 30. avgust 1939, 3.

¹⁵ Nepotpisano, *Nove uprave*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Kraljevine Jugoslavije, god. LI, br. 2, 1. maj 1939, 3.

Nagradno gađanje za strelce Prizrenskog okruga 1938. godine predstavljalo je napornu sportsku aktivnost pošto je trajalo ceo dan, od 8 do 18 časova bez prekida. Pucalo se u više disciplina. Za sve discipline bilo je karakteristično da je prvih šest takmičara dobijalo nagrade. Za prva tri mesta nagrade su bile novčane, dok su takmičari od 4. do 6. mesta dobijali nagrade u raznim predmetima: od sekira, preko platna, do posuđa. Na meti „Car Uroš“ prvi je bio zemljoradnik Dragutin Biočanin ispred zemljoradnika Josifa Đorđevića i narednika Vladimira Uzelca. Josif Đorđević je bio prvi na meti „Dobro Polje“ ispred zemljoradnika Gavrila Biočanina i narednika Vladimira Uzelca. Na „opštoj meti“ činovnici Blagoje Majmarević i Gojko Gapić bili su uspešniji od zemljoradnika Dragutina Biočanina. Na „omladinskoj meti“ prva tri mesta zauzeli su učenici Velimir Arsenović, Zoran Radivojević i Branislav Novaković.¹⁶ Uopšte uzev, civili su u streljaštvu bili generalno uspešniji od vojnika.

Strelci Prištinskog streljačkog okruga pravili su duža nagradna gađanja koja su trajala više dana. Tokom 1938. na „omladinskoj meti“ prva tri mesta zauzeli su Boriša Mrdaković iz Prištine, Petko Jovanović iz Kosovske Mitrovice i Damjan Čirić iz Prištine. Na „zemljoradničkoj meti“ prvi je bio Milovan Radojević iz Mrkonjića. Drugo mesto pripalo je Vasiliju Radojeviću iz istog sela, a treći je bio Stojadin Mladenović iz Prilepnice. Milovan Radojević osvojio je prvo mesto i na „meti Priština“ ispred Vasilija Radojevića i Jovana Mikovića. U brzjoj paljbi, odnosno „meti Kajmakčalan“, Jovan Miković iz Prištine pobedio je Vasilija Radojevića iz Mrkonjića i Svetolika Čirića iz Prištine. Na „opštoj meti“ Vasilije Radojević uzvratio je i pretekao Čirića i Mikovića.¹⁷ Stiče se utisak da je krug odličnih strelaca i tada bio dosta uzak, pa nije čudno što izgleda da su pojedini strelci uvek bili jedini kandidati za nagrade i visok plasman.

U okviru Prištinskog streljačkog okruga delovale su: prištinska, lipljanjska, količka i prapaštička streljačka družina. Sve su one učestvovalе na proslavi jubileja bitke na Kosovu, ali i na nešto ranije održanom nagradnom gađanju u Prištini 28. i 29. maja i 4. juna 1939. godine. Pucalo se u više disciplina ili, kako se tada govorilo, meta: omladinska meta, meta „Priština“, meta „Kajmakčalan“ i opšta meta pokazale su se adekvatnim izazovom za kosovske strelce. U disciplini „omladinska meta“ prvi je bio Božidar Vuksanović, drugo mesto pripalo je Boriši Mrdakoviću, dok je treći bio Miloš Grubišić. Na meti „Priština“ prva tri takmičara bili su Svetolik Čirić, Jovan Miković i Amid Muratović, a isti raspored ova tri strelca postigla su i na „opštoj meti“. Na meti „Kajmakčalan“ pobedio je Marko Ilić, ispred Miloša Jokovića i Jovana Mikovića.¹⁸ Bolji kosovski strelci učestvovali su u više seniorskih disciplina tokom gađanja, što jasno govori o ugledu pobednika u lokalnoj zajednici.

¹⁶ Nepotpisano, *Nagradna gađanja*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Kraljevine Jugoslavije, god. XLIX, br. 8, 15. novembar 1938, 1–2.

¹⁷ *Isto*, 2.

¹⁸ Nepotpisano, *Učešće Prištinskog streljačkog okruga na proslavi 550 godišnjice od Kosovske bitke*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Kraljevine Jugoslavije, god. LI, br. 6–7, 30. avgust 1939, 6.

Uspon kosovskog streljaštva u socijalističkoj Jugoslaviji

Prvo veće takmičenje po završetku Drugog svetskog rata održano je u Prištini 30. i 31. jula 1949, uz učešće strelaca iz Srbije, Vojvodine i Kosova i Metohije. Organizovao ga je Oblasni streljački odbor Autonomne Kosovsko Metohijske Oblasti. Učestvovali su ne samo seniori već i omladinci, pioniri i žene. Pioniri iz Srbije i Vojvodine obučavali su i prenosili streljačka iskustva vršnjacima sa Kosova, a prelazni pehar u gađanju vojničkom puškom osvojila je ekipa Srbije. Na ovom takmičenju bilo je više disciplina. Prvak na „pobednoj meti“ bio je Živan Jovanović iz Srbije, dok su strelci Kosova u pojedinačnoj konkurenciji bili bolje plasirani od strelaca iz Vojvodine, što je predstavljalo veliko iznenađenje. U svim disciplinama strelci iz uže Srbije nadmoćno su pobedili strelce iz pokrajina i u malokalibarskoj i u vazdušnoj pušci. U tadašnjoj kosovskoj ekipi od pet članova za vojničku pušku, što je bila tradicionalna srpska disciplina, trojica su bili Albanci. U ženskoj ekipi Kosova nije bilo Albanci.¹⁹

Posle ovoga takmičenja usledilo je veliko medijsko zatišje o streljaštvu u pokrajini koje je presečeno u decembru 1950, kada je Oblasni odbor streljačkog saveza Srbije za Kosovo i Metohiju održao godišnju skupštinu u prisustvu 60 delegata. Iako kosovski strelci nisu bili prisutni u javnim nastupima Streljačkog saveza Jugoslavije, godine 1945–1950. donele su izgradnju jake streljačke organizacije od 86 streljačkih družina sa 5.515 članova, od čega 145 pionira, 2.491 junior, 2.792 seniora i samo 87 žena strelaca. Streljačke družine su obuhvatale sva četiri grada i svih 17 srezova. Sreski streljački odbori iz Đakovice, Podujeva, Đurakovca, Prizrena i Srbice ocenjeni su najuspešnijim, a među streljačkim družinama kvalitetom se isticala družina ratnih vojnih invalida iz Prištine. Njihova družina se zvala „Miloje Milojević“ i početkom 1951. imala je 77 članova. Bili su neobično aktivni, jer su za osam meseci rada organizovali osam masovnih vežbanja na kojima su potrošili više od 1.500 metaka. Za njihovu obuku bio je zadužen instruktor Spasoje Vlahović, a u bliskoj budućnosti planirali su da podignu strelište za sopstvene potrebe, uprkos postojanju gradskog strelišta u Prištini. Kvalitet gađanja kosovskih strelaca proveravao se u susretima sa selekcijama uže Srbije i Vojvodine. Na takvom takmičenju 1950. godine ekipa Kosova i Metohije osvojila je drugo mesto u disciplini vojnička puška, a takmičar Marko Petrović osvojio je prvo mesto u istoj disciplini. Vanarmijske aktivnosti su upražnjavane kroz organizaciju nekoliko partizanskih marševa, a bilo je i slučajeva da su obavljanli kombinovani „borbeni“ zadaci. Nevolje kosovskog streljaštva bile su vezane za podizanje improvizovanih strelišta, ali i tamo gde ih je bilo zabeleženi su propusti u evidenciji dnevnika gađanja. Takmičarske aktivnosti imale su tendenciju spuštanja na nivoe sreskih streljačkih odbora tako da je streljački srez Đakovica ugovorio takmičenja svih sreskih organizacija iz Vojvodine i drugih delova Srbije.²⁰

¹⁹ Nepotpisano, *Streljačka takmičenja u Prištini*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina I, br. 3, 20. oktobar 1949, 5–6.

²⁰ Žarko Crnojević, *Oblasni odbor Kosmeta održao skupštinu*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina III, br. 1, 15. februar 1951, 1, 3; nepotpisano, *Invalidi Prišti-*

Streljačke družine Kosova i Metohije stvarane su i u fabrikama. Družina iz fabrike „Zvečan“ u Kosovskoj Mitrovici pozvala je streljačku ekipu Prištine na takmičenja, a dogovoren je i uzvratni susret u Prištini. Ekipe strelaca brojale su po sedam članova, uglavnom strelaca sa malim takmičarskim iskustvom. U ekipi Prištine gađali su strelci družine „Miloje Milojević“ koji su bili ratni vojni invalidi. Njih je bilo četvoro, a oni su zauzeli prvo, treće i četvrto mesto. Tako je streljačka družina fabrike „Zvečan“ dobila medijsku pažnju za svoju družinu, tim opravdaniju što je imala više od 100 aktivnih strelaca.²¹

Zbog razvijenosti streljaštva kod invalida na Kosovu morale su se razjašnjavati tehničke i tehnološke nedoumice oko načina gađanja. Oblasni streljački odbor Kosova i Metohije obratio se višim instancama pitanjem na koji način bi invalidi sa amputiranim nogama mogli da pucaju iz klečećeg i stojećeg stava. Odgovoreno im je da je njihova praksa da im priznaju rezultate postignute iz sedećeg stava nepravilna jer se gađanje iz sedećeg stava, kao zamena za klečeći, vršilo tako da im se cela butina, zavisno od ruke kojom su se služili, nalazila izvan sedišta. Za dešnjake je važno pravilo da levo koleno mora biti normalno savijeno sa levom rukom na tom kolenu, s tim što se za klečeći stav obično koristila niska mala klupa na koju bi se strelac oslonio kao da kleči. Pucanje iz stojećeg stava trebalo je izvoditi sa tako podešenom protezom da se cela butina sa težinom morala osloniti na nju.²² Ovi podaci jasno ukazuju ne samo na želju invalida da se ravnopravno takmiče sa osobama bez invaliditeta, nego i na tendenciju strelaca da se prema invalidima odnose bez bilo kakve diskriminatorske tendencije.

Velika streljačka takmičenja na Kosovu održavana su prilikom obeležavanja istorijskih datuma bitnih za istoriju Drugog svetskog rata, pa je u čast 7. jula 1952. organizovano trodnevno takmičenje 60 strelaca. U svrhu promocije takmičenja izvršene su detaljne propagandne pripreme tako da su strelci Kosova i Metohije na takmičenje pozivani posebnim proglašom. Pre takmičenja lokalna sredstva informisanja objavljivala su rezultate takmičenja među streljačkim družinama, a bilo je i tekstova o značaju organizacije strelaca. Takmičenje se odvijalo u Prištini gde je Oblasni streljački odbor otvorio novu vatrenu liniju sa 16 streljačkih mesta. Sa programom i disciplinama takmičenja goste je upoznao predsednik Oblasnog streljačkog odbora za Kosovo i Metohiju Veljko Vukotić. On je bio najbolji i na „narodnoj meti“ ostvarivši 80 od 100 mogućih krugova ispred Nikole Đuričkovića i Vlade Pejovića koji su imali 76 krugova. Pištolj je kao disciplina bio takođe zastupljen tako da je prvak Kosova postao Marko Ilić sa 83 kruga ispred Voje Šabana i Stevana Lalića. Drugog dana takmičenja 19 najboljih kosovskih strelaca takmičilo se za ulazak u reprezentaciju oblasti. Gađalo se iz vojničke puške na 60 metara u trostavu. Pobjednik u ovim kvalifikacijama bio je Dragoljub Marić ispred Voje Šabana, Mila Dedića i Milorada Đurovića. Ovako

ne osnovali streljačku družinu, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina III, br. 1, 15. februar 1951, 2.

²¹ Dragomir Savić, *Invalidi aktivni strelci*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina IV, br. 21, 4. jul 1952, 1.

²² Nepotpisano, *Objašnjenje invalidima članovima streljačkih družina*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina IV, br. 21, 4. jul 1952, 3.

veliko takmičenje u regionalnim okvirima nije bilo moguće bez organizacionog učešća Streljačkog saveza Srbije i njegovog delegata Živana Jovanovića koji je u svojstvu instruktora Saveza davao svu moguću teorijsku i tehničku pomoć strelcima kako bi postigli što bolje rezultate. Tri dana posle ovog takmičenja u Prištini je održan tromeč između strelaca Makedonije, Kosova i niške oblasti. Takmičilo se na Titovoj meti, u vojničkom pištolju, dok su omladinci gađali malim kalibrom na 50 metara. U vojničkoj pušci pobedila je ekipa Kosova ispred Niške oblasti i Makedonije, a prva tri mesta pojedinačno pripala su strelcima sa Kosova: Stevanu Laliću, Dragomiru Saviću i Dragoljubu Mariću. U disciplini vojnički pištolj ekipno Kosmet je bio drugi, a pojedinačno Marko Ilić iz te ekipe osvojio je treće mesto. Kod omladinaca Božidar Kostić zauzeo je drugo mesto iza Makedonaca.²³

Početak septembra 1952. održan je prijateljski susret strelaca Kosova, Vojvodine i Kragujevca u Prištini, koji su se takmičili u tri discipline: precizno gađanje vojničkom puškom, brza paljba iz istog oružja i vojnički pištolj. Pobedila je ekipa Kragujevca koja je u sve tri discipline osvojila 5.364 krugova dok su kosovski strelci bili drugi sa 5.080, a Vojvođani su sa 4.573 kruga daleko zaostali. Bio je to jedan od pokazatelja porasta kvaliteta kosovskog streljaštva, posebno u disciplini vojnički pištolj, u kojoj su Marko Ilić i Stevan Lalić osvojili prva dva mesta ispred Dušana Petrovića iz Kragujevca. Organizator takmičenja obezbedio je prevoz i atraktivne turističke ture po okolini Prištine, što do tada nije bilo uobičajeno na streljačkim takmičenjima.²⁴

Strelci Kosova takmičili su se po unutrašnjosti Srbije. Na gradskom strelištu u Nišu održali su prijateljsko takmičenje sa strelcima niške oblasti u disciplinama Titova meta i brza paljba vojničkom puškom. Gosti su u Titovoj meti postigli 3.787 krugova a u brznoj paljbi 517, dok su niški strelci u brznoj paljbi pogodili samo 161 krug, ali su u Titovoj meti bili mnogo bliži protivniku sa 3.608 krugova. Napredak kosovskog streljaštva pokazuje i podatak da je od 10 strelaca iz svake ekipe pet postiglo rezultat od preko 400 krugova sa vojničkom puškom, a rekord kosovskih strelaca ostvario je Dragoljub Marić sa 447 kruga.²⁵

Streljačka družina „Miloje Milojević“ bila je podređena oblasnom odboru invalida u Prištini. Invalidnost njihovih članova nije bila prepreka za odličnu komunikaciju sa drugim streljačkim družinama, tako da je na njihovu inicijativu održano takmičenje streljačkih družina iz Prištinskog sreza i samog grada. Učestvovalo je 7 streljačkih družina sa 45 strelaca i za mnoge od njih ovo takmičenje bilo je prvo u sportskoj karijeri. Iskusniji strelci i nosioci medalje majstora strelca pomagali su mlađim takmičarima podešavajući im okidanje i upoznavajući ih sa načinima gađanja. Bio je to prvi takmičarski kontakt mladih strelaca iz grada i sa

²³ D. Savić, *Takmičenje najboljih strelaca Kosmeta*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina IV, br. 23, 3. septembar 1952, 3; D. Savić, *Uspeo tromeč strelaca Kosmeta, Makedonije i Niša*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina IV, br. 23, 3. septembar 1952, 4.

²⁴ G. *Prijateljski susret strelaca Kosmeta, Vojvodine i Kragujevca*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina IV, br. 24, 22. septembar 1952, 3.

²⁵ Dragomir Savić, *Prijateljski susret strelaca Kosmeta i Niške oblasti*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina IV, br. 25, 2. novembar 1952, 3.

sela. Promoteri razvoja streljaštva nameravali su da prošire broj takmičara ovakvih susreta, koji su se formalno održavali u čast Dana republike, sa ciljem da stvore što širu populaciju dobrih strelaca jer ovakve vrste gađanja nisu zahtevale veće organizacione i materijalne troškove. Ako pogledamo spiskove klubova koji su učestvovali na takmičenju, jasno je da je većina strelaca trenirala u okruženju koje je imalo kontakt sa oružjem. Osim streljačke družine „Mihajlo Milojević“ svoj streljački klub imali su vojni okrug, oblasna milicija i gradska milicija dok su civilno građanstvo i seljaštvo predstavljale družine prištinske gimnazije i sela Kačikol i Komorane. Gimnazijska družina je osvojila treće mesto i pružila snažan otpor družini vojnog okruga, dok je streljačka družina „Miloje Milojević“ bila prva ispred svih policijskih i vojnih organa. Poneta uspehom takmičenja streljačka družina „Miloje Milojević“ odlučila je da 1953. godine formira posebnu ekipu od pionira i žena sa kojima su planirali nastupe na takmičenjima Kosovsko-metohijske oblasti.²⁶

Odmah posle toga oblasni streljački odbor odlučio je da pokrene interno takmičenje strelaca Kosova sa strelcima Metohije za prelazni pehar. Tim Kosova i tim Metohije takmičili su se u Titovoj meti, brzom paljbi iz vojničke puške i vojničkog pištolja. Pobedio je tim Kosova sa samo 86 krugova više u zbiru svih disciplina, a najbolji strelac oblasti postao je Dragoljub Marić sa 439 krugova na Titovoj meti. Strelci Kosova osvojili su prva tri mesta u toj disciplini, a strelci Metohije bili su bolji u brzom paljbi, ali su reprezentativci Kosova uzvratili osvajanjem prva dva mesta u vojničkom pištolju. Bio je to niz aktivnosti usmerenih ka povećanju kvalitetnog streljačkog kadra koji je doveo do pojave mnogih talentovanih strelaca sa malim takmičarskim stažom i visokim rezultatima. Prisustvo Albanaca u streljaštvu gotovo se nije ni osećalo. Osim takmičara reprezentacije JNA Uka Sadikua koji je „u civilu“ pucao za reprezentaciju Bosne i Hercegovine i sekretara Streljačkog odbora oblasti Fazlije Felija, nisu imali svoje predstavnike među kosovskim strelcima.²⁷

Strelci Prištine okušali su se u prijateljskom susretu sa reprezentacijom Beograda iz vojničke puške i pištolja u aprilu 1953. godine. Reprezentacija Beograda je na ovaj meč došla oslabljena bez Ljubiše Petrovića, ali je uprkos tome pobedila domaćina za nešto manje od 200 krugova u ukupnom rezultatu. Ekipe za pušku brojale su 10, a za pištolj 5 strelaca.²⁸

Sastanak oblasnog streljačkog odbora Kosova, održan u januaru 1953, pokazao je da je intenzivan razvoj sporta donosio određene organizacione probleme. Statistički podaci, kojima je teško verovati, svedočili su o aktivnostima 8.000 članova streljačkih družina. Ogroman broj njih bili su samo formalno članovi koji nisu plaćali članarinu niti su se pojavljivali na vežbama i takmičenjima. Bilo je i formiranih streljačkih družina koje nisu osećale potrebu ni da se registruju. U Đa-

²⁶ Dragomir Savić, *Takmičenje u Prištini*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina IV, br. 26, 15. decembar 1952, 1–2.

²⁷ Dragomir Savić, *Dvomeč Kosova i Metohije*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina IV, br. 26, 15. decembar 1952, 3.

²⁸ Nepotpisano, *Beograd – Kosmet 3957: 3784*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina V, br. 30, 2. jun 1953, 3.

kovici je registrovano preko 1.000 strelaca, a članarinu je plaćalo manje od 100. Oblasni odbor je naložio članovima da obilaze sreske odbore, družine i njihove ogranke kako bi im pružili pomoć u održavanju godišnjih skupština i izboru novih rukovodstava klubova, a bilo je govora o broju delegata potrebnih za godišnju oblasnu skupštinu.²⁹

Ako se poredе nesigurni brojevi kao pokazatelji određenog napretka streljaštva u južnoj srpskoj pokrajini dobija se slika postepenog ali konstantnog razvoja. Tokom 1951. godine na toj teritoriji delovalo je 125 streljačkih družina sa 8.144 strelca. Godinu dana kasnije bilo je 160 družina sa 8.894 člana. Broj novih strelaca rastao je u većini srezova. Najviše se povećao u Vučitarnskom srezu od 423 na 1017, u Gračaničkom od 626 na 892, u Gorskom od 104 na 386, u srezu i gradu Peći od 488 na 757 strelaca. Razvoj nije bio ravnomeran, pa su postojali krajevi u kojima je streljaštvo opadalo. U Orahovačkom srezu 1951. godine bilo je 523 strelca, ali je godinu dana kasnije ostalo 126 članova. Slično je bilo i u Prizrenu gde je broj strelaca sa 883 pao na 580. U srezu Sitnica od 703 strelca u družini je ostalo 547, u Drenačkom od 717 bilo je aktivno samo 418 strelaca, a u Labskom srezu od prvobitnih 460 ostalo je 370 strelaca. Ekipe Kosova je dva puta pobedila ekipu Makedonije, ekipu Vojvodine i ekipu iz Niša, a 17 strelaca učestvovalo je na republičkom prvenstvu u Beogradu. Njih 7 plasiralo se i na državno prvenstvo u Zagrebu na kojem je pet strelaca osvojilo zvanje majstora strelca, između ostalih Dragoljub Marić, Dragomir Savić i Branko Lončar. Najbolji strelci Prištine prosečno su postizali od 400 do 444 kruga po takmičenju, što znači da su bili sasvim blizu proseka koji se smatrao bliskim srednjim međunarodnim rezultatima. Organizatori streljaštva na Kosovu uzalud su se trudili da reprezentaciju Kosovsko-metohijske oblasti učine multietničkom po sastavu. Rezultati streljaštva bili su neumoljivi, pokazujući da su samo Srbi i Crnogorci imali takmičarski kvalitet.³⁰

Problem streljaštva na Kosovu bio je u nedostatku materijalnih sredstava za osnovne potrebe. Radilo se o pištoljima, jer Oblasni streljački odbor nije bio u stanju da reprezentaciji oblasti stavi na raspolaganje nijedan pištolj. Bila je to osnova za raširenu tvrdnju da je ekipa Kosova gubila svaki meč iz pištolja, budući da su sve ekipe koje su u Prištinu dolazile na takmičenje imale nove pištolje parabelume sa dugim cevima dok su Prištinci trenirali sa kratkim, nagorelim i proširenim pištoljima koji su onemogućavali precizno gađanje. To je potvrdilo takmičenje između reprezentacija Kosova i Crne Gore u kojem su Crnogorci odneli pobjedu u gađanju pištoljem, ali su im se strelci Kosova revanširali u disciplini Titova meta iako su Crnogorci u njoj važili za favorita. Trend se nastavljao i u prijateljskom susretu Niša i Prištine na kome je Dragoljub Marić postigao novi rekord Kosova sa vojničkom puškom, koji je iznosio 454 kruga.³¹

²⁹ Nepotpisano, *Neki članovi na Kosmetu još nisu dovoljno aktivni*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina V, br. 27, 25. februar 1953, 2.

³⁰ Veljko Vukotić, *Na Kosmetu ima 8894 strelca*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina V, br. 29, 10. maj 1953, 2.

³¹ Dragomir Savić, *Strelci Kosmeta nemaju pištolje*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina V, br. 32, 29. jul 1953; 2; D. S., *Strelci Kosmeta pobedili reprezentaciju Crne Gore na Titovoj meti*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina V, br.

Strelci Kosova su koristili razne prilike za susedska nadmetanja pojedinih družina. Tako je u čast Dana republike 29. novembra 1953. organizovano gađanje puškama i pištoljima između družina iz Uroševca i Kačanika. Ekipe su bile sa pet strelaca, a gađanje iz puške vršeno je u trostavu sa 15 metaka. U pušci je pobedio Uroševac, a u pištolju Kačanik. U obe družine takmičili su se i kosovski Albanci koji su na taj način, posle dužeg oklevanja, prihvatili politiku stvaranja multietničkih streljačkih i sportskih družina do kojih je Srbiji i Jugoslaviji bilo veoma stalo. Umesto tradicionalnog susreta Kosova i Makedonije krajem 1953. održan je susret Skoplja i Prištine. Potvrđena je tendencija kvalitetnijeg gađanja puškom na Kosovu pošto su sva tri mesta u disciplini Titova meta zauzeli strelci iz Prištine. Ponovila se praksa po kojoj su pištoljske discipline bile slabo mesto kosovskog streljaštva, jer su pojedinačno zauzeli tek treće mesto.³²

Plenum oblasnog odbora streljaštva za Kosovo bavio se 1954. problemima rada koji su iskrsavali zato što lokalne vlasti, oličene u narodnim odborima, i institucije vezane za Savez komunista, nisu delovale na liniji zahteva jugoslovenskih strelaca, pa ni države, koja je insistirala na njihovom značaju za odbranu. Otvoreno se formirala politika odbacivanja zahteva streljačkih družina, a ni sami strelci u pokrajini nisu ispunjavali obaveze u pogledu članarine i čuvanja oružja. Bile su to pojave koje su navođene kao razlozi za loš rad družina, ali su aktivniji strelci iz Beograda u tome prepoznavali pravdanje lokalnih sportskih radnika za nedovoljnu aktivnost. Slični problemi pojavljivali su se i u unutrašnjosti Srbije, a agilniji strelci uporno su tvrdili da se u svakom sreskom mestu može izgraditi skromno strelište sa 5–10 streljačkih mesta, provizorno pokriveno slamom, sa rovom za mete.³³

Kosovski lokalni mediji počeli su da prate glavne tokove streljaštva u pokrajini. List *Jedinstvo* je doneo informativnu belešku koja je rasvetljavala paradoks brojnih strelaca bez oružja. Od 158 streljačkih družina na Kosovu samo su neke mogle računati na rashodovano oružje francuskog i bugarskog porekla pa se govorilo da u pokrajini postoji više družina nego pušaka. Bilo je to opravdanje za stagnaciju kvaliteta, ali se u kriticizmu preteralo tražeći od družina da koriste puške čuvara preduzeća i opština, kao da se na taj način moglo unaprediti streljaštvo. Opravdanje za kriticizam bila je izjava predsednika Streljačkog saveza Jugoslavije Voje Todorovića da će problem pušaka biti rešen u toku kalendarske godine. Izjava Todorovića izvučena je iz konteksta, pošto se nije odnosila na kosovsko streljaštvo već na opšte streljačke prilike u Jugoslaviji.³⁴

32, 29. jul 1953, 3; Dragomir Savić, *Priština – Niš 3854 : 3574*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina V, br. 32, 29. jul 1953, 3.

³² Zećir Saiti, *Prijateljski susret družina „Bratstvo – jedinstvo“ iz Uroševca i Kačanika*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina VI, br. 37, 30. januar 1954, 3; Nepotpisano, *Održan je tradicionalni dvomeč strelaca Prištine i Skoplja*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina VI, br. 37, 30. januar 1954, 3.

³³ Blažo Lazović, *Šta se krije iza objektivnih teškoća*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina LXVI, br. 41, 15. jun 1954, 2; Nepotpisano, *Na Titov rođendan otvoreno strelište u Đurakovcu*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina LXVI, br. 41, 15. jun 1954, 2.

³⁴ Nepotpisano, *Kroz listove i časopise, Jedinstvo*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina LXVI, br. 41, 15. jun 1954, 2.

Pod nerealnim medijskim pritiskom da se poveća kvalitet održan je tromeč bratstva i jedinstva Kosova, Vojvodine i Kragujevca. Pokazalo se da je kvalitet Kragujevca bio nedostižan za takmičare iz Novog Sada, dok su strelci iz Prištine uspevali da osvoje po neko drugo ili treće mesto što se moglo smatrati uspehom jer je i kragujevačko i vojvođansko streljaštvo imalo veću tradiciju od kosovskog.³⁵ Sledeći veći ispit kosovski strelci imali su protiv strelaca Makedonije i Niša u prvoj polovini jula 1954. godine. Strelci seniori uspeli su da pobede, a juniori su bili treći. U pištoljskim disciplinama Kosovo je izborilo drugo mesto, dok je Niš bio treći. U pojedinačnom plasmanu prva mesta pripala su takmičarima iz Niša, što znači da je reprezentacija Kosova bila grupno dovoljno jaka dok je u pojedinačnoj konkurenciji još uvek ostajalo prostora za napredovanje. Te godine na prvenstvu Kosova učestvovalo je preko 70 strelaca, a pobednici su bili Dragoljub Marić, Milo Dedić, Marko Ilić, a među omladincima Miodrag Krivokapić. Prvi put je održano i prvenstvo za žene na kojem je pobedila Perunika Vukotić.³⁶

Iza pojedinih akcija stajali su nerealni planovi. Srez Istok je želeo da u mestu Đurakovac otvori streljački centar koji će oblikovati tokove sporta u pokrajini. Građani ovog mesta želeli su da na strelištu organizuju takmičenje sa što većim brojem streljačkih družina. Već na prvom gađanju učestvovali su strelci i družine iz Prištine, Peći, Podujeva, Kraljeva i Trstenika. Strelište je imalo takav kvalitet da su iza njega, navodno, zaostajali gradovi poput Šapca i Požarevca. Strelci Đurakovca su bili svesni obaveze da profile takmičenja moraju uzdići iznad lokalnog nivoa, što su i pokušali prilikom obeležavanja decenije oslobođenja svog mesta od okupacije.³⁷ Intenzivan streljački život nastavljao se i u drugim delovima pokrajine. U novembru 1954. održan je tromeč Skoplja, Niša i Prištine, a nekoliko dana kasnije dva takmičenja u Peći i Prištini. Strelci iz Prištine odlučili su da u zimskom periodu redovno održavaju takmičenja i gađanja očekujući da će kontinuitet rada doneti bolje rezultate u gađanju. To se osećalo i na nižim nivoima, na terenima sreza Sitnica koji je na papiru imao 11 družina a u stvarnosti je radilo samo pet. U gradu Lipljanu lokalna streljačka družina je svake nedelje izvodila gađanja, što je pokazatelj da i nedostataka strelišta nije bio tako težak hendikep u nekim mestima kako se u vrhovima streljačke organizacije mislilo.³⁸

Gradsko prvenstvo Prištine, održano u julu 1955, bilo je karakteristično po učešću više od 70 strelaca i pojavi Albanaca među vrhunskim pionirima u streljaštvu pošto je Beriša Femi osvojio drugo mesto. Prvo i treće mesto među seniorima pripali su Srbima Mići Aleksiću i Aleksandru Đilasu, a kontinuitet u pobedama među ženama strelcima ostvarila je Perunika Vukotić koja je od 100 kru-

³⁵ Drag. Lazarević, *Tromeč Bratstva i Jedinstva, Kragujevac po treći put osvojio prelazni pehar*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina LXVI, br. 41, 15. jun 1954, 3.

³⁶ Nepotpisano, *Vesti i događaji*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina LXVI, br. 45, 14. novembar 1954, 2.

³⁷ T, *Sa puta po Kosmetu, Đurakovac – budući streljački centar*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina LXVI, br. 46, 31. decembar 1954, 2.

³⁸ Veljko Vuković, *Uspesi prištinskih strelaca*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina LXVI, br. 46, 31. decembar 1954, 3; Nepotpisano, *Vesti i događaji*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina LXVI, br. 46, 31. decembar 1954, 3.

gova pogodila 65, ispred Marike Krsteve. Došlo je do smene uspešnih u muškom kosovskom streljaštvu, jer se od dotadašnjih poznatih strelaca u vrhu očuvao samo Veljko Vukotić koji je osvojio treće mesto.³⁹ Na narednom 9. prvenstvu Kosovsko-metohijske oblasti Dragoljub Marić je osvojio prvo mesto na „Titovoj meti“ sa 460 krugova ispred Mila Dedića i Dragomira Savića. Takmičenju je prisustvovalo preko 300 gledalaca, a karakteristično za ovo prvenstvo bilo je uvođenje discipline gađanja glinenih golubova prvi put u pokrajini.⁴⁰ Tako su prvaci Kosova pokazali zavidan kvalitet. Usledio je poziv Dragoljubu Mariću da učestvuje u reprezentaciji republike Srbije i to se pokazalo kao dobar potez streljačkih radnika Srbije. Na prvenstvu Jugoslavije 1956. godine u Ljubljani Dragoljub Marić osvojio je treće mesto ekipno u disciplini „Titova meta“ za reprezentaciju Srbije sa 450 od 2.345 pogođenih krugova i tako zatvorio početni krug neravnog ali uspešnog 20-godišnjeg razvoja streljaštva na Kosovu.⁴¹

Strelišta – najveći problem

Primitivno strelište moglo se napraviti sa malo finansijskih sredstava, čija se gornja granica u socijalističkoj Jugoslaviji procenjivala na 20.000 dinara. Za gađanje malokalibarskim puškama i pištoljima preporučivala se razdaljina od 50 metara, a za vojničku pušku pretežno na 300 ili 200 metara uz napomenu da treba razdvojiti mesta gađanja kako bi se izbegla izgradnja posebnih vatrenih linija. Topografski idealan teren bio je prostor između dva brda. Tamo gde ovi uslovi nisu mogli biti ispunjeni meta se postavljala u podnožje terenskog uzvišenja, ali se vodilo računa da u pravcu gađanja ne bude stambenih jedinica ili puteva, jer je dejstvo vojničke puške moglo biti opasno i na 4 km udaljenosti. Streljačko iskustvo tražilo je da mete budu postavljene što više ka jugu ili severu, pošto su istok i zapad bili nepodesni zbog kretanja Sunca. Idealno konstruisano strelište onemogućavalo je metku da ode izvan njega. Tamo gde prirodni uslovi nisu zadovoljavali bezbednost, podizali su se grudobrani visine 7 metara iza meta na razdaljini od 10 metara.⁴²

Samo pomoću stalnog strelišta moglo se očekivati da će neka lokalna sredina razviti ovu sportsku granu u meri da postane prepoznatljiva izvan lokalnih i regionalnih okvira. O tome govori i iskustvo strelaca sa juga Srbije. Streljaštvo na Kosovu počelo se intenzivno razvijati tek od 1938. godine kada je streljačka družina iz Prištine položila kamen temeljac za zgradu na stalnom strelištu. Podrška jugoslovenske vojske infrastrukturnim projektima streljačkog sporta videla

³⁹ D. Savić, *Kratke vesti, Priština*, Strelac, list strelaca Jugoslavije, godina LXVII, br. 55, 1. avgust 1955, 3.

⁴⁰ A. Captenić, *Prvi Dragoljub Marić*, Strelac, list strelaca Jugoslavije, godina LXVII, br. 68, septembar 1956, 2.

⁴¹ Nepotpisano, *XI državni šampionat u Ljubljani, Generalni plasman strelaca*, Strelac, list strelaca Jugoslavije, godina LXVII, br. 68, septembar 1956, 5.

⁴² Nepotpisano, *Kurs za instruktore, izgradnja primitivnih strelišta*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina V, br. 30, 2. jun 1953, 3.

se iz prisustva izaslanika komandanta Treće armijske oblasti, potpukovnika Uzunčevića, na osvećenju strelišta. Činu osvećenja prisustvovali su i komandant Kosovske divizijske oblasti general Radivoje Zlatanović sa načelnikom štaba, generalštabnim artiljerijskim potpukovnikom Francom Stropnikom i gotovo ceo oficirski kor garnizona u Prištini.⁴³

Promene društveno-političkog sistema posle jedne decenije nisu značile i promenu u sportskim potrebama. Strelci Titove Jugoslavije iznosili su pred javnost podatke da je formalno gledano svaki stoti stanovnik pokrajine bio uključen u streljaštvo Kosova. Govorilo se da na 150 družina Kosova dolazi 8.000 strelaca koji su svoja umeća mogli da iskazuju na samo šest strelišta, od kojih su dva imala propisane dimenzije dok su ostala bila plod improvizacije družina koje su ih izgradile. Tako je većina kosovskih strelaca gađala po selima, unutar nedovoljno obezbeđenih poljana. Oblasni odbor Kosova bio je u nerešivom problemu kako da odgovori naraslim potrebama streljaštva bez osnovnih uslova za normalne streljačke aktivnosti. Zato su mnoge družine lako nastajale i još brže nestajale sa streljačke scene. Besparica i nedostatak oružja učinili su da region sa procentualno najvećim brojem članstva u državi zaostaje po rezultatima i uslovima za bavljenje streljaštvom. Bila je to dijagnoza slabosti koja se nije menjala dugi niz godina.⁴⁴

Streljačka družina iz Peći nije imala priliku da oseti šta znači vežbati i takmičiti se u uslovima uređenog prostora za gađanje. Zato je Upravni odbor družine doneo odluku o podizanju strelišta sa ambicijom da bude jedno od najboljih na prostoru Kosova i Metohije. Oblasni streljački odbor dodelio im je 150.000 dinara, a masovna radna snaga dobrovoljno je nabavila i prenela na strelište osnovni građevinski materijal. Mesto odakle se pucalo na novom strelištu moralo je biti pokriveno, rov ispred meta ozidan, a mete pokretne. Za ostvarenje ideje o strelištu najzaslužniji su bili streljački radnici Milovan Miličković i Radomir Jokanović. Njihova upornost bila je podržana uspešnim sportskim rezultatima cele družine, čak i u vreme dok nisu imali regularne uslove za gađanje.⁴⁵

Za ilustraciju zaostajanja nekih sredina u streljaštvu dovoljno je pomenući da ceo Đakovački srez nije imao adekvatno strelište, jer je jedino koje je funkcionisalo bilo dosta udaljeno od saobraćajnih tokova. Strelište u Đakovici ne bi bilo izgrađeno da ga vojnici gradskog garnizona nisu podigli. Tako se saradnja između vojske i strelaca na materijalnoj osnovi negde pretvarala i u direktnu fizičku podršku popularnom sportu.⁴⁶

U Uroševcu ljubitelji streljaštva imali su probleme sa strelištem udaljenim oko 4 km od grada, za koje nije postojao prevoz. Vlasti su obećale da će podići strelište u blizini, posle čega se očekivalo da će streljaštvo u srezu Nerodi-

⁴³ Nepotpisano, *Osvećenje kamena temeljca streljačke družine u Prištini*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Kraljevine Jugoslavije, god. XLIX, br. 3, 20. jun 1938, 1.

⁴⁴ Nepotpisano, *Svaki stoti stanovnik – strelac*, Strelac, list strelaca Jugoslavije, godina LXVII, br. 48, 10. januar 1955, 1.

⁴⁵ Nepotpisano, *U Peći se gradi strelište*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina IV, br. 18, 8. mart 1952, 3.

⁴⁶ Nepotpisano, *Vesti i događaji*, Strelac, list strelaca Jugoslavije, godina LXVII, br. 52, 10. jun 1955, 4.

mlje biti u stalnom razvoju, jer je da bi se vežbalo bilo potrebno izdvojiti čitav jedan dan što je onemogućavalo mnoge ljubitelje da se posvete svojoj omiljenoj veštini.⁴⁷

Primer retko brze i uspješne akcije bilo je podizanje strelišta u kosovskom mestu Đurakovac za samo mesec dana. Otvaranje ovog strelišta sa 10 streljačkih mesta ocenjeno je kao najveći događaj u istoriji sporta tog dela Kosova. Pod parolom izgradnje socijalizma strelište je otvoreno na Titov rođendan, svečanim gađanjem na kojem su učestvovalе ekipe iz Prištine, Beograda, Peći i Trstenika uz domaćine.⁴⁸

Dug put od lokalnog sporta do trofejnih disciplina pređen je zahvaljujući entuzijazmu pojedinaca i podršci vojnih institucija. Najveće zasluge za razvoj streljaštva imali su pojedinci spremni da svoje slobodno vreme, lični i porodični život i društvene obaveze podrede takmičenjima u veštini gađanja i tako otvore put za sticanje međunarodnih iskustava i rezultata generaciji koja je nastupila krajem 1950-ih godina, Tu generaciju je predvodio Branislav Lončar, jedini od plejade kosovskih strelaca čiji se reprezentativni staž merio decenijama.

Ljubomir Petrović

BULLSEYE: A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF SERBIAN MARKSMANSHIP IN KOSOVO 1935–1956

Summary

During the two decades, interrupted by the Second World War and the establishment of the revolutionary system, marksmanship in Kosovo evolved from small sporting manifestations of local communities to the top of the class, reflected by participation of individuals in getting the collective bronze medal for Serbia on a national Yugoslav competition in 1956. In both Yugoslav states, marksmanship was stimulated through power structures in the army. During the Kingdom, the military elite was managing the marksmanship clubs, and the post-war military was active in establishing local clubs. Sharpshooters were pressed with expectations of success. Hence the results showing the rise of marksmanship were largely divorced from reality, in which the lack of weaponry, particularly pistols, small number of shooting grounds, and lack of interest of Albanians to give a multiethnic dimension to the competition, were all hindering its development. However, through competition with more successful marksmanship environments, sharpshooters from Kosovo gained the quality needed for success on local, national and international championships.

⁴⁷ Nepotpisano, *Vesti iz organizacije*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina V, br. 28, 22. mart 1953, 4.

⁴⁸ Blažo Lazović, *Šta se krije iza objektivnih teškoća*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina LXVI, br. 41, 15. jun 1954, 2; Nepotpisano, *Na Titov rođendan otvoreno strelište u Đurakovcu*, Streljački glasnik, organ Streljačkog saveza Jugoslavije, godina LXVI, br. 41, 15. jun 1954, 2.

ZAŠTO JE REORGANIZOVANA JUGOSLOVENSKA ARMIJA 1948? RATNI PLAN „MAKSIMUM“

APSTRAKT: U članku se na osnovu dostupne arhivske građe Vojnog arhiva, fragmentarnih izvora Arhiva Srbije i Crne Gore, Arhiva Josipa Broza Tita i historiografske literature analiziraju osnovne karakteristike jugoslovenskog ratnog plana „Maksimum“ iz 1947, razlozi njegovog nastanka, način reorganizacije Jugoslovenske armije 1948, izvršene u duhu tog ratnog plana, kao i reakcija Sovjetskog Saveza na jugoslovenske ratne planove.

Poslednjih dana 1947. godine započeo je proces krupne reorganizacije komandi, jedinica i ustanova Jugoslovenske armije. Do sada, razlozi krupnog preobražaja jugoslovenske oružane sile, način reorganizacije, kao i geostrateški razlozi kojima su se rukovodili jugoslovenski ratni planeri u kreiranju novog sistema organizacije vojske nisu potpunije analizirani. U obimnoj studiji o prvoj deceniji mirnodopskog razvoja jugoslovenske vojske Bojan Dimitrijević se razmatrajući način reorganizacije Jugoslovenske armije zapitao: „*Još početkom 1948, pre sukoba sa Sovjetima (naređenje od 30. decembra 1947), naređene su velike organizacijske promene. Moguće da će otvaranje vojnih arhiva za taj period razjasniti logiku i prave motive te formacijske promene, kao i odstupanja i izmene u planu, koji su nastali posle odlaska sovjetskih stručnjaka*“.¹

Elaborat jugoslovenskog ratnog plana „Maksimum“ sa početnim operacijskim planom „Čelik“, koji se nalazi u fondu Operativne uprave Generalštaba JNA², kao i neki dokumenti Obaveštajne uprave³ slikovito govore o tome kako je jugoslovensko političko, vojno i partijsko rukovodstvo sagledavalo geostratešku situaciju, kao i o razlozima reorganizacije Jugoslovenske armije koja je usledila neposredno po usvajanju ratnog plana. Sem toga, pojedini dokumenti koji se čuvaju u fondovima Kancelarije Maršala Jugoslavije Arhiva Josipa Broza Tita⁴ i

¹ B. Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1945–1954. Nova ideologija, vojnik i oružje*, Beograd 2006, 323.

² Arhiv Vojske Srbije (AVS), Arhiv Jugoslovenske narodne armije (AJNA), fondovi GŠ – 2 (GŠ – 2), kutije (k.) 3, fascikla (f.) 1, 2/1–17.

³ AVS, AJNA, GŠ-10, k. 372, f. 1.

⁴ Arhiv Josipa Broza Tita (AJBT), Kabinet Maršala Jugoslavije (KPR), I – 1 /7 i I – 3 – b/651.

Komisije za međunarodne odnose i veze Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije⁵ sadrže fragmentarne podatke o razlozima vojne reorganizacije, karakteru ratnog plana i pogledima partijskog, vojnog i državnog vrha najznačajnijeg jugoslovenskog spoljnopolitičkog partnera – Sovjetskog Saveza na razvoj jugoslovenske vojne sile.

Procena geostrateškog položaja Jugoslavije i osnovne karakteristike ratnog plana

Po završetku Drugog svetskog rata 1945. godine pobjednička koalicija je prestala da postoji. Suprotstavljani interesi, duboke ideološke i ekonomske razlike, različiti pogledi na budućnost poražene Nemačke i ratom razorene Evrope postepeno su produbljivali sukob između Sovjetskog Saveza i zapadnih sila. Jugoslavija se, kao jedna od zemalja pobjednica u ratu – posle pobjede revolucionarnih komunističkih snaga u ratu i revoluciji – našla u sovjetskom političkom, ideološkom i vojnom taboru. Sve oštrij sukob dva bloka koji su se nalazili u procesu formiranja, građanski rat u Grčkoj, sukob između Jugoslavije i Italije i zapadnih sila u vezi sa statusom Trsta i Julijske krajine, poseban geografski i strateški položaj Jugoslavije na granicama dva suprotstavljena bloka činili su njen vojni položaj izuzetno specifičnim i osjetljivim.⁶

Trčansko pitanje, koje je bilo najznačajnije spoljnopolitičko pitanje Jugoslavije u prvoj deceniji posle rata, najviše je narušavalo odnose između Jugoslavije i zapadnih sila. Jugoslovenske trupe ušle su u Trst 1. maja 1945, ali zapadni saveznici nikako nisu želeli da ovo strateški važno mesto pripadne Jugoslaviji koja je tada smatrana eksponentom sovjetske politike. Beogradskim sporazumom, zaključenim 9. juna 1945, predviđeno je da deo teritorije Julijske krajine koji je uključivao i Trst bude pod komandom i kontrolom savezničkog vrhovnog komandanta. Posle povlačenja jugoslovenskih trupa 12. juna 1945. ustanovljena je vojna uprava zapadnih saveznika u zoni „A“ i jugoslovenska vojna uprava u zoni „B“ sporne teritorije. O ovom pitanju je potom raspravljano na Mirovnoj konferenciji. Po ugovoru o miru sa Italijom potpisanim februara 1947. predviđeno je stvaranje Slobodne teritorije Trsta na čelu sa guvernerom koga bi izabrao Savet bezbednosti.⁷

⁵ Arhiv Srbije i Crne Gore (ASCG), fond 507 / IX – Komisija za međunarodne odnose i veze Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije (KMOV CKKPJ), SSSR, f. 2.

⁶ O spoljnoj politici Jugoslavije posle Drugog svetskog rata opširnije videti: D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama, 1949–1955*, Zagreb 1988; D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad, 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd 2000; M. Stojković, V. Gavranov, *Međunarodni odnosi i spoljna politika Jugoslavije*, Beograd 1972; R. Dž. Krempton, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Beograd 2003; R. Petković, *Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije, 1943–1991*, Beograd 1995; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III tom, Beograd 1988; B. Petranović, S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje, 1945–1948. Iskustvo „narodne demokratije“ kao partijske države*, Beograd 1994; B. Petranović, *Jugoslavija na razmeđu (1945–1950)*, Podgorica 1998.

⁷ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, 163, 164, 171, 250, 251.

Drugo osetljivo spoljnopoličko pitanje bio je odnos Jugoslavije prema građanskom ratu u Grčkoj. Tokom građanskog rata u Grčkoj (1945–1950) Jugoslavija je pružala obimnu političku i vojnu pomoć grčkim komunistima. Uz podršku ideološki bliskoj strani jugoslovenski državni vrh je plasirao i svoje teritorijalne aspiracije prema severnom delu Grčke, osnivajući lokalne odbore Komunističke partije Jugoslavije tamo gde je živelo brojno stanovništvo makedonskog porekla. Takvim jugoslovenskim težnjama se posebno suprotstavljala Velika Britanija. Situacija je dodatno počela da se komplikuje posle objavljivanja Trumanove doktrine u martu 1947., kada je američka vojna i ekonomska pomoć vladinim snagama počela da pristizhe u ogromnim količinama. Istovremeno, stigli su i američki vojni savetnici u Grčku.⁸ Jačanje zapadnog uticaja u Grčkoj, sukob sa zemljama Informbiroa, jugoslovensko otvaranje prema zapadnom svetu i konačan poraz grčkih komunista uticali su na promenu jugoslovenskog stava prema grčkoj vladi. Normalizacija jugoslovensko-grčkih odnosa započela je 1949. godine obustavljanjem jugoslovenske pomoći grčkim komunistima, a odnosi su konačno normalizovani razmenom ambasadora početkom 1951. godine.⁹

Značajno mesto u jugoslovenskom sagledavanju strateških implikacija problema Grčke zauzimalo je pitanje položaja Albanije sa kojom je Jugoslavija imala posebne odnose. Odmah po završetku Drugog svetskog rata jugoslovenska armija je, iako i sama u nezavidnoj poziciji, preuzela organizovanje i snabdevanje albanske armije. Budući da se radilo o armiji koja je nastala u ratu i nalazila se u procesu konsolidovanja i reorganizovanja to je predstavljalo veliki napor. Istovremeno, ta činjenica govori o tome koliki je značaj jugoslovensko državno, vojno i partijsko rukovodstvo pridavalo vojnoj saradnji sa Albanijom. Prvih posleratnih godina Sovjeti su se o stanju u Albaniji prvenstveno informisali preko centralnog aparata jugoslovenske komunističke partije. Na sednici Politbiroa 27. marta 1946.¹⁰ odlučeno je da se Enveru Hodži uputi poziv da poseti Beograd i da se sklopi ugovor o savezništvu sa Albanijom. Ipak, Hodžina poseta je dva puta odlagana sve dok Josip Broz u Moskvi na sastanku sa Staljinom i sovjetskim partijskim vođstvom 27. maja 1946. nije dobio saglasnost za takvu akciju. Tokom razgovora između jugoslovenske i sovjetske delegacije u Moskvi Staljin je Titu praktično dozvolio potpuno mešanje u rad albanske komunističke partije.¹¹ Naime, *Ugovor o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći FNRJ i Republike Albanije* koji su u Tirani 9. juna 1946. potpisali Enver Hodža¹² u ime NR Albanije i Stanoje Si-

⁸ R. Klog, *Istorija Grčke novog doba*, Beograd 2000, 146.

⁹ Isto, 142–145; M. Ristović, *Jugoslavija i građanski rat u Grčkoj (1945–1950)*, zbornik Balkan posle Drugog svetskog rata, Beograd 1996, 71–85.

¹⁰ B. Petranović, (prir.), *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945–7. jul 1948)*, Beograd 1995, 140.

¹¹ AJBT, KMJ, I–1/7, *Poseta Josipa Broza Tita Sovjetskom Savezu 27. maj–10. jun 1946.*

¹² Enver Hodža (16. oktobar 1908, Đirokastro – 11. april 1985, Tirana) rođen u trgovačkoj porodici, osnovnu školu je završio u rodnom mestu, a gimnaziju u Korči. Kao stipendista albanske vlade studirao je prirodne nauke u Monpeljeu 1930/31. godine. Odatle je otišao u Pariz, a potom je postavljen na mesto sekretara albanskog poslanstva u Briselu. U Albaniju se vratio 1936. i radio kao profesor u gimnazijama u Korči i Tirani. Odatle je poslat u Tiranu gde je formirao komunističku ćeliju. Jedan je od osnivača albanske komunističke partije. Bio je član privremenog centralnog komiteta. Generalni sekretar partije postao je 1943, a od maja 1944. bio je predsednik Anti-fašističkog narodnooslobodilačkog komiteta koji je od oktobra iste godine objedinjavao funkcije

mić,¹³ ministar inostranih poslova FNRJ kao njen opunomoćeni predstavnik. Ugovor je sadržavao odredbe političke i vojne prirode. Njime su bile određene osnove međusobne političke i diplomatske saradnje, kao i zajedničke odbrane u slučaju napada treće sile na Jugoslaviju ili Albaniju. Ugovor je omogućio ne samo dublju međusobnu saradnju već i stacioniranje jugoslovenskih kopnenih i vazduhoplovnih snaga na albanskoj teritoriji u periodu 1946–1948. godine. Sem toga, odredbama o osnovama savezničkih odnosa omogućeno je svestranije mešanje Jugoslavije u unutrašnji život Albanije i izvesno političko starateljstvo Jugoslavije nad njom u pogledu međunarodnih odnosa.¹⁴

U skladu s tim, prevladalo je uverenje da bi u slučaju eskalacije krize i eventualne ratne opasnosti zapadne sile, Italija i Grčka udruženo napale Jugoslaviju na širokom frontu sa prostora savezničke okupacione zone u Austriji, zatim duž italijansko-jugoslovenske granice uz eventualni desant na više mesta čitavom dužinom jugoslovenskog i albanskog dela jadranske obale, kao i sa teritorije Grčke na graničnom frontu sa Albanijom i Jugoslavijom. Ratni plan se zasnivao na ideji strategijskog dočeka uz prelazak u kontraofanzivu u momentu kad to dozvolila operativna situacija. Na severozapadnom delu fronta pretpostavljalo se da bi napad bio izvršen istovremeno sa teritorija Austrije i Italije uz eventualno nastupanje i preko mađarske teritorije. Sa teritorije Austrije očekivan je u prvoj fazi glavni napad na pravcu Murska Sobota – Varaždin – Zagreb i napadi pomoćnim snagama na pravcima Murska Sobota – Ludberg – Čazma, Grac – Maribor, Folksberg – Dravograd i Klagenfurt – Kranj. Na graničnom frontu sa Italijom pretpostavljalo se da bi glavni napad bio usmeren pravcem Trst – Gorica – Ljubljana, dok se napad pomoćnih snaga očekivao pravcima Trbiž – Radovljica i Trst – Rijeka.¹⁵ Na jugoslovenskoj i albanskoj obali očekivan je pomorski desant na sledećim lokacijama: u širem rejonu Zadra, dolini Neretve, ušću Bojane, okolini Lješa i na prostoru Drača.¹⁶ Pretpostavljalo se da će na južnom frontu eventualni glavni napad ići pravcem Lerin – Bitolj – Skoplje, dok bi pomoćne snage dejstvovala pravcima: Ohrid – Debar, Voden – Prilep, Đevdelija – Veles i preko bugarske teritorije pravcem Berovo – Radoviš – Štip.¹⁷

U drugoj fazi se očekivalo sjedinjavanje snaga napadača sa pravaca koji vode od Maribora i Dravograda kod Celja i njihovo zajedničko nastupanje preko Zidanog Mosta gde bi se spojili sa jedinicama koje bi iz pravca Trsta, Kranja i Radovljice zauzele Ljubljanu i nastupale dolinom Save ka Zagrebu. Procenjivalo se da bi ka Zagrebu dejstvovala i trupe koje bi zauzele Sušak i Rijeku sadejstvu-

vlade i vrhovne komande partizanskih snaga. U prve četiri posleratne vlade bio je premijer, ministar odbrane i kraće vreme ministar spoljnih poslova. Od 1954. do smrti imao je samo partijske funkcije.

¹³ Stanoje Simić (1893–1970). Pre Drugog svetskog rata radio je u diplomatskoj službi Kraljevine Jugoslavije. Bio je ambasador Kraljevine Jugoslavije u Moskvi 1942–1945, a potom ambasador DF Jugoslavije u Vašingtonu do početka 1946. Od februara 1946. do avgusta 1948. bio je ministar inostranih poslova, a potom ministar bez portfelja sve do januara 1953. kad je penzionisan.

¹⁴ AJBT, KMJ, I – 3 – b/ 21, *Ugovor o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći FNRJ i Republike Albanije*.

¹⁵ AVS, AJNA, GŠ-2, k. 13, f. 1, 2/1–2, *Šema mogućih neprijateljskih pravaca nastupanja*.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto.

jući sa delom iskrcanog desanta kod Zadra koji bi se jednim delom kretao ka Ogulinu i Črnomelju, a drugim prema Sanskom Mostu.¹⁸ Pretpostavljalo se i da bi desant iskrcan u dolini Neretve nastupao jednim krakom ka Mostaru, a drugim preko Ljubinja ka Nevesinju. Očekivano je i da posle desanta u dolini Bojane napad bude usmeren jednim krakom ka Beranama i Andrijevici, a drugim prema Pljevljima. Desant kod Lješa bio bi usmeren prema dolini Drima i Prizrenu.¹⁹ Na južnom frontu se pretpostavljalo da će neprijateljske snage po zauzeću Skoplja nastaviti nastupanje glavnom ka Vranju u sadejstvu sa snagama koje bi prethodno zauzele Sofiju i pomoćnim snagama ka Kačaničkoj klisuri.²⁰ U trećoj fazi očekivan je snažan napad oklopnim i mehanizovanim snagama dolinom Save na pravcu Zagreb – Slavonski Brod i napad slabijim snagama na pravcima Sanski Most – Banja Luka, Konjic – Sarajevo, Pljevlja – Višegrad, Pljevlja – Arilje i Berane – Kosovska Mitrovica. Na jugu se pretpostavljalo da bi jak napad bio usmeren dolinom Velike Morave ka Mladenovcu.²¹

U slučaju povoljnog razvoja situacije na frontu i pogodnih spoljnopolitičkih okolnosti planirana je kontraofanziva na zapadnom frontu prema Klagenfurtu, centralnom delu Julijskih Alpa i Trstu sa Venecijom kao glavnim ciljem.²² Na južnom frontu je ostavljena mogućnost napada glavnim pravcem ka centralnoj Grčkoj i pomoćnim pravcima prema Solunu i sa prostora Albanije ka Epiru i Janjini kao glavnim ciljem.²³ Plan mogućih ofanzivnih akcija podrazumevao je od sudnu odbranu jadranske obale na čitavoj njenoj dužini.²⁴

Planirana koncentracija i strategijski razvoj

U skladu sa prikupljenim operativnim i obaveštajnim podacima, u duhu osnovne ideje ratnog plana sačinjen je plan koncentracije i strategijskog razvoja. Prema planu, Štab Vrhovne komande i Komanda vazduhoplovstva bili bi u Sopotu, a Komanda protivavionske odbrane u Arandelovcu, dok je za Komandu Ratne mornarice planirana ratna lokacija u Sinju. Štabu Vrhovne komande bile bi potčinjene komande zapadnog, jadranskog i južnog fronta, Jugoslovenske ratne mornarice, vazduhoplovstva, KNOJ-a i Treće armije koja bi predstavljala strategijsku rezervu Štaba Vrhovne komande.²⁵

Komandi zapadnog fronta koja bi imala ratnu lokaciju u Samoboru bile bi potčinjene Druga i Četvrta armija, Prva tenkovska divizija i Prva zona obalske odbrane. Druga armija sa ratnim komandnim mestom u Ptujtu trebalo je da brani front prema Austriji, od ušća Mure u Dravu do Karavanki, s tim da jedan kor-

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

²² AVS, AJNA, GŠ-2, k. 13, f. 1, 2/1–4, *Plan naših mogućih nastupanja na severozapadnom frontu.*

²³ AVS, AJNA, GŠ-2, k. 13, f. 1, 2/1–3, *Plan naših mogućih nastupanja na južnom frontu.*

²⁴ Isto.

²⁵ AVS, AJNA, GŠ-2, k. 13, f. 1, 2/1–5, *Šema komandovanja u ratu.*

pus²⁶ jačine tri pešadijske divizije²⁷ brani granični front na Muri, da drugi korpus sa komandom u Mariboru koji bi u sastavu imao dve brdske i jednu pešadijsku diviziju²⁸ brani deo graničnog fronta na Dravi, a da jedna samostalna brdska divizija brani rejon Pohorja.²⁹ U rezervi armije nalazile bi se dve pešadijske divizije³⁰ prikupljene na prostoru Ptuj – Celje.³¹ Četvrta armija sa ratnim komandnim mestom u Logatecu imala je zadatak da brani širok front prema Italiji od Karavanki do Rijeke. Jedan korpus sa komandom u Tolminu, jačine dve brdske divizije i dve samostalne brdske brigade,³² trebalo je da brani front od Jasenica do Soče, a drugi sa komandnim mestom u Ajdovščini, jačine tri pešadijske divizije liniju Soča – Ilirska Bistrica.³³ U širem rejonu Ljubljane grupisala bi se u vidu armijske rezerve jedna pešadijska divizija koja bi prethodno bila formirana u Metliki.³⁴ Na prostoru od Karlovca do Novog Marofa predviđeno je prikupljanje frontovske rezerve u jačini od jedne tenkovske i dve pešadijske divizije.³⁵ Obalu od italijanske granice do Zadarskog kanala trebalo je da brani Prva pomorska zona.³⁶ Planirano je da vazduhoplovnu podršku trupa zapadnog fronta obezbede po jedna bombarderska i jurišna vazduhoplovna divizija koncentrisane na letilištima oko Zagreba, dok je za zaštitu teritorije odvojena jedna lovačka divizija koja je trebalo da bazi- ra na prostoru Slovenije. Ukupno je za zapadni front predviđeno 12 pešadijskih, četiri brdske i jedna tenkovska divizija, kao i dve samostalne brdske brigade.³⁷

Protivdesantnu odbranu je po dubini teritorije trebalo da organizuje Komanda jadranskog fronta koju bi formirala komanda mirnodopske Šeste armije sa ratnom lokacijom u Konjicu. Njen sastav bi činila tri korpusa i dve zone obalske odbrane. Jedan korpus jačine dve brdske divizije i jedna samostalna brdska brigada³⁸ sa komandom u Kninu trebalo je da budu skoncentrisani u širem rejonu Knina, dok je drugi korpus sa komandom u Ljubuškom iste jačine trebalo da se razvije u dolini Neretve.³⁹ Planirano je da Treći korpus s komandnim mestom u Podgorici, koji bi u svom sastavu imao dve brdske i jednu pešadijsku diviziju sa jednom samostalnom brdskom brigadom, brani podgorički pravac.⁴⁰ Za frontovsku rezervu predviđene su jedna pešadijska divizija i jedna samostalna brdska brigada

²⁶ Numeracija korpusa nije bila precizirana planom pošto nisu postojali u mirnodopskoj formaciji.

²⁷ Zbog čestih izmena numeracije u elaboratu ratnog plana navode se samo mesta njihovog mobilizacijskog razvoja. Pešadijske divizije trebalo je da budu razvijene u Varaždinu, Bjelovaru i Zagrebu.

²⁸ Planirano je da brdske divizije budu razvijene u Bihaću i Mariboru, a pešadijska u Celju.

²⁹ Prema planu razvoja, ta divizija se formirala u Slovenjgradecu.

³⁰ Razvoj tih divizija planiran je u Sisku i Karlovcu.

³¹ AVS, AJNA, GS-2, k. 13, f. 1, 2/1–6, *Plan grupacije oružane sile JA*.

³² Trebalo je da se divizije razviju u Ajdovščini i Radovljici, a brigade u Škofjoj Loki.

³³ Planom je predviđen njihov razvoj u Postojni, Ilirskoj Bistrici i Novom Mestu.

³⁴ AVS, AJNA, GS-2, k. 13, f. 1, 2/1–6, *Plan grupacije oružane sile JA*.

³⁵ Pešadijske divizije trebalo je da budu razvijene u Daruvaru i Kranju.

³⁶ Isto.

³⁷ Isto.

³⁸ Divizije je trebalo da se razviju u Kninu i Sinju, a samostalna brdska brigada u Travniku.

³⁹ Divizije je trebalo da budu razvijene u Trebinju i Mostaru, a samostalna brdska brigada u Travniku.

⁴⁰ Brdske divizije je trebalo da se razviju u Nikšiću i Podgorici, pešadijska u Doboju, a samostalna brdska brigada u Goraždu.

koje bi se grupisale na prostoru Bugojno – Foča.⁴¹ Odbrana obale od Zadarskog kanala do ušća Neretve bila bi poverena Drugoj, a od ušća Neretve do albanske granice Trećoj zoni obalske odbrane. Trupe jadranskog fronta bile su predviđene i za odbranu albanske obale i teritorije do Lješa. Za vazduhoplovnu podršku trupa jadranskog fronta i lovačku zaštitu njenih trupa i teritorije bila je određena jedna mešovita vazduhoplovna divizija koja je trebalo da se rasporedi na nekoliko ratnih aerodroma u zoni primorja. Za odbranu jadranskog fronta planirano je šest brdskih i dve pešadijske divizije, kao i četiri samostalne brdske brigade.⁴²

Pod Komandom južnog fronta u Skoplju trebalo je da budu Prva i Peta armija, jedan samostalni korpus, Druga tenkovska divizija i celokupna albanska armija. Prva armija, čije je komandno mesto trebalo da bude u Strumici, imala je zadatak da posedne front od jugoslovensko-bugarske granice do Vardara s tim da jedan korpus jačine dve pešadijske divizije⁴³ sa komandom u Berovu obezbeđuje bok i pozadinu armije rasporedom prema granici s Bugarskom, da drugi korpus sa komandnim mestom u Valandovu posedne sa svoje tri pešadijske divizije⁴⁴ jugoslovensko-grčku granicu od granice s Bugarskom do leve obale Vardara, a da treći korpus (po jedna brdska i pešadijska divizija sa jednom samostalnom brdskom brigadom⁴⁵) sa komandom u Đevđeliji posedne prostor od desne obale Vardara do planine Kožuh.⁴⁶ Za rezervu armije predviđene su dve pešadijske divizije sa mobilizacijskim razvojem u Beogradu i Gornjem Milanovcu.⁴⁷ Samostalni korpus jačine dve brdske divizije i jedna samostalna brdska brigada⁴⁸ sa komandnim mestom u Kavadarcima trebalo je da brane granični front na planini Kozjak. Odbrana prostora od planine Kozjak do Ohridskog jezera trebalo je da bude poverena Petoj armiji sa komandom u Kruševu. Na prostoru od Kozjaka do Prepsanskog jezera planirana je koncentracija jednog korpusa jačine tri pešadijske divizije⁴⁹ sa komandom u Bitolju, dok je drugi korpus sa tri brdske divizije i jednom samostalnom brigadom⁵⁰ i ratnim komandnim mestom u Ohridu planiran za zatvaranje graničnog fronta između Ohridskog i Prepsanskog jezera.⁵¹ Albanska armija je jednim korpusom sa četiri brdske divizije trebalo da brani granicu sa Grčkom, dok bi sa dve pešadijske divizije branila jadransku obalu. U njenoj rezervi u rejonu Tirane bile bi po jedna brdska i pešadijska divizija. Kao frontovska rezerva odvojene su dve brdske i po jedna tenkovska i pešadijska divizija za koje je planirano grupisanje na prostoru od Gostivara do Svetog Nikole.⁵² Za vazduhoplovnu podršku trupa južnog fronta i lovačku zaštitu trupa i teritorije predviđe-

⁴¹ Divizija je trebalo da se razvije u Tuzli, a brigada u Goraždu.

⁴² AVS, AJNA, GŠ-2, k. 13, f. 1, 2/1–6, *Plan grupacije oružane sile JA*.

⁴³ Divizije je trebalo da budu razvijene u Štipu i Negotinu.

⁴⁴ Divizije je trebalo da budu razvijene u Strumici, Nišu i Zaječaru.

⁴⁵ Brdska divizija se razvijala u Knjaževcu, pešadijska u Negotinu, a samostalna brdska brigada u Kumanovu.

⁴⁶ AVS, AJNA, GŠ-2, k. 13, f. 1, 2/1–6, *Plan grupacije oružane sile JA*.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Planirano je da se divizije razvijaju u Skoplju i Prištini, a brigada u Kavadarcima.

⁴⁹ Divizije je trebalo da budu razvijene u Bitolju, Prokuplju i Požarevcu.

⁵⁰ Divizije su se razvijale u Kičevu, Prizrenu i Novom Pazaru, a brigada u Gostivaru.

⁵¹ AVS, AJNA, GŠ-2, k. 13, f. 1, 2/1–6, *Plan grupacije oružane sile JA*.

⁵² Brdske divizije je trebalo da se razvijaju u Valjevu i Užicu, a pešadijska u Šapcu.

ne su po jedna lovačka i jurišna vazduhoplovne divizije koje bi bile skoncentrisane na ratnim letilištima širom Makedonije i južne Srbije.⁵³ Ukupno je za odbranu zapadnog fronta, bez efektivna albanske armije, planirano 14 pešadijskih, 7 brdskih i jedna tenkovska divizija, kao i tri samostalne brdske brigade.⁵⁴

Strategijsku rezervu Štaba Vrhovne komande predstavljala je Treća armija jačine 7 pešadijskih i tri brdske divizije i jedna samostalna brigada,⁵⁵ a trebalo je da joj bude pridodata i Gardijska divizija. Te snage su imale zadatak da se prikupe na širokom prostoru Slavenskog Broda do Kruševca.⁵⁶ Radi lakšeg manevrisanja i prilagođavanja trenutnim potrebama, nije predviđeno njihovo grupisanje u korpus. Kopnena vojska je ukupno raspolagala sa 35 pešadijskih, 20 brdskih i dve tenkovske divizije, kao i sa 10 samostalnih brdskih brigada.⁵⁷

Planirano je i formiranje 12 artiljerijskih, 9 minobacačkih i 9 protivtenkovskih pukova Rezerve Vrhovne komande, 6 armijskih artiljerijskih pukova, 10 armijskih protivoklopnih pukova, 13 korpusnih artiljerijskih pukova, tri korpusna protivoklopna puka i 6 armijskih minobacačkih pukova.⁵⁸ Sem oklopnih divizija planirano je razvijanje tri samostalne oklopne brigade, za svaki front po jedna, kao i po jedan samostalni oklopni puk za svaku armiju za šta nije bilo dovoljno oklopnih sredstava i obučenog ljudstva.⁵⁹ Inženjerija je trebalo da razvije 8 inženjerijskih i dva pontonirska puka i po jedan vodosnabdevački, plamenobacački i maskirni bataljon za Rezervu Vrhovne komande, za svaku armiju po jedan inženjerijski puk, pontonirski, vodosnabdevački, plamenobacački i maskirni bataljon i za svaki korpus po jedan inženjerijski bataljon.⁶⁰ Od jedinica za vezu predviđeno je formiranje puka veze Štaba Vrhovne komande, četiri oblasna puka veze, četiri armijska i tri građevinsko-linijska puka, 11 građevinsko-linijskih bataljona, 13 korpusnih bataljona, kao i dva puka i 6 građevinsko-linijskih bataljona Rezerve Vrhovne komande.⁶¹ Planiran je i razvoj 6 konjičkih pukova.⁶² Kod jedinica protivhemijske zaštite predviđen je razvoj tri puka Rezerve Vrhovne komande, 6 armijskih i tri oblasna bataljona.⁶³ Od saobraćajnih jedinica planirano je formiranje 6 armijskih automobilskih pukova, tri putna puka i jednog železničkog puka.⁶⁴ Za popunu operativnih sastava određene su četiri divizije, dva dopunska puka pri štabovima armija i 6 dopunskih pukova pri komandama frontova.⁶⁵ Komanda KNOJ-a u Beogradu zadužena za održavanje unutrašnjeg poretka i zaštitu granice

⁵³ AVS, AJNA, GŠ-2, k. 13, f. 1, 2/1–6, *Plan grupacije oružane sile JA*.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Pešadijske divizije je trebalo da budu formirane u Osijeku, Našicama, Novom Sadu, Subotici, Kikindi, Sremskoj Mitrovici i Vinkovcima, brdske u Sarajevu, Jajcu i Banja Luci, a samostalna brdska brigada u Gorazdu.

⁵⁶ AVS, AJNA, GŠ-2, k. 13, f. 1, 2/1–6, *Plan grupacije oružane sile JA*.

⁵⁷ AVS, AJNA, GŠ-2, k. 13, f. 1, 2/1–7, *Dislokacija divizija i samostalnih brigada*.

⁵⁸ AVS, AJNA, GŠ-2, k. 13, f. 1, 2/1–8, *Dislokacija artiljerijskih jedinica JA*.

⁵⁹ AVS, AJNA, GŠ-2, k. 13, f. 1, 2/1–10, *Dislokacija tenkovskih i motorizovanih jedinica JA*.

⁶⁰ AVS, AJNA, GŠ-2, k. 13, f. 1, 2/1–11, *Dislokacija inženjerijskih jedinica JA*.

⁶¹ AVS, AJNA, GŠ-2, k. 13, f. 1, 2/1–12, *Dislokacija jedinica veze JA*.

⁶² AVS, AJNA, GŠ-2, k. 13, f. 1, 2/1–13, *Dislokacija jedinica konjice JA*.

⁶³ AVS, AJNA, GŠ-2, k. 13, f. 1, 2/1–14, *Dislokacija PHZ jedinica JA*.

⁶⁴ AVS, AJNA, GŠ-2, k. 13, f. 1, 2/1–16, *Dislokacija saobraćajnih jedinica JA*.

⁶⁵ AVS, AJNA, GŠ-2, k. 13, f. 1, 2/1–17, *Dislokacija dopunskih jedinica JA*.

sa savezničkim zemljama trebalo je da ima 6 divizija⁶⁶ sa 25 pukova, dva granična puka, dva granična odreda, jednu graničnu brigadu i dva samostalna granična bataljona.⁶⁷ Ratnim planom je zacrtan i razvoj 12 trupnih pukova protivavionske odbrane – po dva za svaku armiju i četiri korpusa⁶⁸ teritorijalne protivavionske odbrane sa 8 divizija.⁶⁹

Ratnim planom „Maksimum“ predviđeno je stvaranje velike ratne armije za koju nije bilo dovoljno naoružanja i vojne opreme, kao ni kvalitetno obučenog kadra. Sem toga, ambiciozno zamišljena formacija nije odgovarala realnom stanju i mogućnostima jugoslovenske oružane sile. Nova formacija je predviđala niz promena od proširenja postojeće formacije rodova i službi do formiranja 13 korpusa kao formacija operativnog nivoa. Pri formiranju korpusa kao operativnih sastava nije se insistiralo na tipskoj formaciji i jedinstvenoj teritorijalnoj popuni, već su korpusi koncipirani kao namenski sastavi čiji je zadatak bio zaštita određenog sektora fronta. Radi lakšeg i bržeg zatvaranja graničnog fronta, ali i bržeg operativnog osposobljavanja korpusa od momenta mobilizacije do potpunog završetka strategijskog razvoja, korpusi su sastavljeni od jedne divizije ili brigade koja se razvijala u blizini granice, jedinice koja se nalazila na srednjem odstojanju između mesta mobilizacije i rejonu strategijskog razvoja i jedinice koja se formirala na udaljenijim lokacijama od graničnog fronta. U strategijskoj rezervi i rezervama frontova nalazile su se divizije i brigade koje su se popunjavale na najudaljenijim teritorijama od linije graničnog fronta. Takođe, planom su predviđene jake snage u strategijskoj i frontovskoj rezervi, oko trećine ukupnih raspoloživih efektivna kopnene vojske, što je ostavljalo mogućnost dugotrajnije i elastičnije odbrane. Plan je uvažavao i specifičnu konfiguraciju potencijalnog vojišta što je u perspektivi dodatno ojačavalo jugoslovensku odbranu.

Reorganizacija Jugoslovenske armije i sukob sa Sovjetskim Savezom

Po usvajanju ratnog plana pristupilo se modelovanju formacije celokupne oružane sile koja bi omogućila efikasan prelazak mirnodopske armije na ratni režim rada i realizaciju osnovnih postavki ratnog plana. Posle razrade predloga i nacрта u Generalštabu i Ministarstvu narodne odbrane, vrhovni komandant i ministar odbrane maršal Josip Broz Tito doneo je 30. decembra naredbu o reorganizaciji komandi, jedinica i ustanova Jugoslovenske armije.⁷⁰ Umesto dotadašnjih šest armija formirano je pet vojnih oblasti. Novoformirana *Prva vojna oblast* imala je teritorijalnu nadležnost na prostoru Beograda, Pančeva i Zemuna, a pot-

⁶⁶ Komande divizija trebalo je da budu u Ljubljani, Zagrebu, Sarajevu, Beogradu, Nišu i Skoplju.

⁶⁷ AVS, AJNA, GŠ-2, k. 13, f. 1, 2/1–18, *Dislokacija jedinica KNOJ-a*.

⁶⁸ Komande korpusa su se razvijale u Beogradu, Nišu, Sarajevu i Zagrebu, a divizija u Ljubljani, Zagrebu, Doboju, Splitu, Beogradu, Vinkovcima, Skoplju i Nišu.

⁶⁹ AVS, AJNA, GŠ-2, k. 13, f. 1, 2/1–15, *Dislokacija jedinica PAO JA*.

⁷⁰ Grupa autora, *Razvoj oružanih snaga SFRJ*, III–3, Beograd 1988, 513–514.

činjene su joj manje logističke jedinice i ustanove, jedinice veze, jedan protivavionski puk i jedan pešadijski puk. S obzirom na karakter ratnog plana i ratne lokacije Štaba Vrhovne komande, Komande KNOJ-a, Štaba vazduhoplovstva i Komande protivavionske odbrane u neposrednoj blizini Beograda ratni zadatak komande, jedinica i ustanova te oblasti bio je obezbeđenje neophodnih uslova za rad najviših vojnih komandi u ratu. *Druga vojna oblast*, formirana od ranije Treće armije, obuhvatala je prostor Vojvodine i Slavonije sa komandnim mestom u Novom Sadu. Ratni zadatak te vojne oblasti bio je da u ratu obrazuje komandu strategijske rezerve pošto joj se prethodno prepotčine neke jedinice koje su se formirale u drugim vojnim oblastima. *Treća vojna oblast* sa komandom u Nišu trebalo je da u ratu obrazuje Komandu južnog fronta. Formirana je od ranije Komande Prve armije i imala je nadležnost nad teritorijom Srbije južno od Save i Dunava i Makedonije. U njenom sastavu bile su armije koje bi u slučaju rata branile granični front prema Grčkoj, s tim što je Prva armija sa komandnim mestom u Kragujevcu preimenovana u Devetu, a Peta sa komandom u Skoplju u Osmu. Novouspostavljena *Komanda Pete vojne oblasti* u ratu trebalo je da bude Komanda severnog fronta. U njen sastav su ušle Deseta armija (ranije Četvrta) i Dvanaesta armija (ranije Druga). Od Komande Šeste armije u Sarajevu obrazovana je *Komanda Sedme vojne oblasti* kao ratna Komanda jadranskog fronta sa zonom odgovornosti na prostoru Bosne, Hercegovine i Crne Gore. Nova organizacija je stupila na snagu 20. januara 1948.⁷¹

Odmah je započeo i proces formiranja jedinica čije je postojanje predviđeno novim ratnim planom. Izuzetak je predstavljalo preformiranje tenkovskih divizija u mehanizovane korpuse,⁷² ali se formacija takvih korpusa nije bitnije razlikovala od formacije ranijih divizija.⁷³ U skladu sa idejama ratnog plana formirane su posebne komande pomorskih zona u Puli, Šibeniku i Kumboru.⁷⁴ Protivavionski korpusi ni sve planirane protivavionske divizije nisu formirani pošto su od planiranih 8 formirane svega četiri protivavionske divizije sa komandama u Beogradu, Novom Sadu, Nišu i Sarajevu.⁷⁵ Protivavionske divizije su posle svestrane analize zbog neprilagođenosti potencijalnim uslovima jugoslovenskog ratišta već 1949. godine rasformirane, a njihovi pukovi prepotčinjeni komandama armija kao pukovi teritorijalne protivavionske odbrane.⁷⁶

Realizacija ratnog plana, popuna komandi, jedinica i ustanova nedostajućom vojnom opremom i naoružanjem zavisila je od pomoći Sovjetskog Saveza. Sem toga, za potrebe obimne ratne formacije bio je potreban kvalitetan komandni kadar u kome je Jugoslovenska armija u velikoj meri oskudevala. I na tom planu bila je neophodna sovjetska stručna pomoć kako u školovanju jugoslovenskih oficira u SSSR-u, tako i u savetničkom i instruktorskom kadru u Jugoslaviji.⁷⁷

⁷¹ B. Dimitrijević, *n. d.*, 323.

⁷² *Isto*, 324.

⁷³ Grupa autora, *Razvoj oružanih snaga SFRJ*, III–2, Beograd 1988, 153–155.

⁷⁴ B. Dimitrijević, *n. d.*, 325.

⁷⁵ Grupa autora, *Razvoj oružanih snaga SFRJ*, III – 2, 417.

⁷⁶ *Isto*, 419.

⁷⁷ Tačan broj sovjetskih vojnih instruktora u komandama, jedinicama i ustanovama Jugoslovenske armije posle 1945. godine veoma je teško utvrditi. Prema podacima jugoslovenskog Ge-

Takođe, iako je Sovjetski Savez prepustio Jugoslaviji vodeću ulogu u Albaniji, posle posete Envera Hodže Moskvi jula 1947. jugoslovenski uticaj u Albaniji je počeo rapidno da slabi u korist sovjetskog. Kako je albanska armija, prema ocenama jugoslovenskog generaliteta, bila potpuno nesposobna za ozbiljnije dejstvo, postavilo se pitanje njenog jačanja, ali i privremenog jugoslovenskog vojnog angažmana na njenoj teritoriji dok albanska armije ne bude u stanju da sama preuzme brigu o svojoj granici. Usled građanskog rata u Grčkoj učestali su preleti grčkih aviona na albansku teritoriju. Kako je albansko vazduhoplovstvo bilo izuzetno slabo razvijeno i nije bilo u stanju da zaštiti sopstveni vazdušni prostor, na izričit zahtev albanskog generalštaba u Albaniju je iz Skoplja prebaziran jugoslovenski 113. lovački avijacijski puk iz sastava 5. lovačke divizije. Taj puk se po ešelonima iz Skoplja od 12. do 22. juna prebacio u Albaniju i po eskadrilama zauzeo položaje na aerodromima Đirokastro, Korča i Tirana koje su prethodno specijalne jugoslovenske tehničke ekipe osposobile za letenje.⁷⁸ U početku je bilo velikih problema sa smeštajem. Zato je snabdevanje puka vršeno avionima iz Jugoslavije, a drastično loša ishrana popravljena dolaskom kuvara i namirnica iz Jugoslavije. Posle tri meseca izvršavanja lovačkih zadataka puk je 21. septembra vraćen u mesto baziranja.⁷⁹ Deo jugoslovenske vojne opreme neophodne za funkcionisanje vojnih aerodroma ostao je u Albaniji i posle prekida međusobnih vojnih odnosa.

Zbog specifičnih odnosa unutar komunističkog sveta, rastućeg uticaja Sovjeta u Albaniji i osetljivosti pitanja, Aleksandar Ranković⁸⁰ je 29. januara 1948. depešom tražio od Milovana Đilasa⁸¹ koji se nalazio u Moskvi obavesti sovjetsku stranu o potrebi da Jugoslavija preuzme brigu o snabdevanju albanske armije i da u rejon Korče uputi jednu diviziju koja bi obezbeđivala grčko-albansku granicu, kao i o saglasnosti Envera Hodže i albanskog partijskog rukovodstva za takvu akciju.⁸² Sovjetska strana je odbila predlog pod izgovorom očuvanja albanskog suvereniteta. Jugoslovenska argumentacija da je stanje albanske armije alarmantno, da ne postoji ni mobilizacijski, ni operativni plan, da nema dovoljno hrane, da sistem veza gotovo i ne postoji, a da je stanje puteva i mostova katastrofal-

neralštaba iz marta 1947. u Jugoslovenskoj armiji se na svim nivoima nalazilo ukupno 90 savetnika i instruktora, a nedostajala su još 72 (Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije, Politička arhiva – str. pov., 1947. godina, fascikla IV (SSSR), dokument 1877).

⁷⁸ AVS, AJNA, GS – 10, f. 364, 63–146, *Izveštaj vojnog izaslanstva u Tirani Generalštabu JA od 5. jula 1947.*

⁷⁹ B. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1942–1992*, Beograd 2006, 54.

⁸⁰ Aleksandar Ranković (1909–1985). Pre Drugog svetskog rata abadžija i član SKOJ-a od 1927. godine. Član KPJ postao je 1928. Osuđivan je zbog partijskog rada. Od 1936. bio je član Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, a Politbiroa od 1940. Tokom rata član Vrhovnog štaba NOVJ i većnik AVNOJ-a. Posle rata poslanik u Privremenoj narodnoj skupštini, ministar unutrašnjih poslova, potpredsednik savezne vlade i SIV-a, kao i potpredsednik republike. Smenjen je sa svih partijskih i državnih funkcija 1966. zbog navodnih zloupotrebi u radu službe bezbednosti.

⁸¹ Milovan Đilas (1911–1995). Član Centralnog komiteta KPJ 1937–1954, kao i član Politbiroa. Tokom rata član Vrhovnog štaba NOVJ. Posle rata bio savezni poslanik i predsednik Savezne skupštine. Smenjen je sa svih državnih i partijskih funkcija 1954. godine. Dva puta je osuđivan zbog navodnog antisocijalističkog delovanja. Bavio se književnim i publicističkim radom. Važio je za jednog od najpoznatijih disidentata komunističkog sveta.

⁸² AJBT, KMJ, I-3-b/651, *Depeša Aleksandra Rankovića Milovanu Đilasu od 29. januara 1948.*

no i da bi poraz albanske armije u eventualnom ratu doveo u težak položaj jugoslovenske trupe u Makedoniji – nije dala rezultate.⁸³ Uprkos sovjetskom odbijanju jugoslovenskog predloga o vojnom angažmanu u Albaniji ubrzano je slanje pomoći albanskoj armiji.⁸⁴ Iako je intenzitet tehničke i stručne pomoći često prevazilazio objektivne jugoslovenske mogućnosti, ukupan nivo borbene gotovosti albanske armije nije povećan.⁸⁵ Pregovori sa sovjetskom stranom bili su intenzivni gotovo do momenta objavljivanja Rezolucije Informbiroa. Josip Broz Tito je upoznao Politbiro KP Jugoslavije sa konačnim sovjetskim protivljenjem slanju jugoslovenske divizije u rejon Korče 1. marta 1948, ističući vojne i političke implikacije i jugoslovenskih namera i sovjetskog odbijanja.⁸⁶ Istovremeno, sovjetski diplomatski predstavnici u Beogradu uporno su u razgovorima sa jugoslovenskim kolegama isticali nepostojanje opasnosti od grčkog napada na Albaniju što jugoslovenske diplomate usled nedostatka kvalitetnih informacija nisu mogle ni da potvrde ni da demantuju.⁸⁷ Svi jugoslovenski zahtevi da se obezbede dodatne isporuke sovjetskog naoružanja i vojne opreme, ustupi oprema neophodna za funkcionisanje i razvoj namenske industrije i uputi još sovjetskih savetnika i instruktora odbijeni su kao nerealan.⁸⁸ Sovjetski vojni vrh je isticao da je jugoslovenski ratni plan nerealan, da ne odgovara stvarnom stanju i mogućnostima i da nije saglasan sa praksom modernih armija.⁸⁹ Time je bilo sasvim jasno da Sovjetski Savez ne podržava jugoslovenski ratni plan, niti planove razvoja jugoslovenske oružane sile što je otvaralo novo poglavlje sukoba i davalo dodatan impuls rasplamsavanju nagomilanih međusobnih razmirica.

Zbog izuzetne važnosti Bugarske u eventualnom ratnom sukobu preduzete su posebne mere radi usaglašavanja ratnih planova i organizacije sadejstva u

⁸³ AJBT, KMJ, I-3-b/651, *Depeša Aleksandra Rankovića Milovanu Đilasu i Edvardu Kardelju od 3. februara 1948.*

⁸⁴ AVS, AJNA, GŠ-10, k. 372, f. 1, 84, *Depeša generala Kuprešanina Generalštabu JA od 6. marta 1948.*

⁸⁵ Do 1948. Jugoslavija je Albaniji isporučila veći broj tenkova, artiljerijskih oruđa, brodova, streljačkog naoružanja, različite vrste municije, inženjerske opreme i opreme za vezu. Između ostalog, ispušten je 21 tenk, 1.660 tenkovskih granata, 116 topova, 55 haubica, 102 minobacača, 486 puškomitraljeza, 51 mitraljez, 3.050 automatskih pušaka, 701 snajperska puška, 7.410 karabina, 30.941 protivtenkovska mina, 47.717 protivpešadijskih mina, 96.780 upaljača, 98.479 detonatora, 24.193 kilograma eksploziva, 4 traktora, 1 pontonski most, 62 čamca, 97 radio stanica, 61 telefonska centrala 1.242 telefona, 226 kamiona, 14 automobila, 4 autoradionice, 4 auto cisterne, 3 sanitetska automobila, 32 motocikla i tri broda – minolovca. Preko Jugoslavije su nabavljani kamioni za albansku armiju u Francuskoj. Radi efikasnijeg snabdevanja albanske armije u blizini jugoslovensko-albanske granice, u mestu Struga, formirana je baza za snabdevanje. Tu su dopremani oružje i vojna oprema za albansku armiju, a odatle upućivani u albanske komande, jedinice i ustanove. U Albaniji su boravili jugoslovenski vojni instruktori koji su imali važnu ulogu u nastavnom procesu i obuci, dok se veći broj albanskih oficira školovao u jugoslovenskim vojnim školama.

⁸⁶ *Sjednica Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1. mart 1948*; B. Petranović, (prirednik), *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945–7. jul 1948)*, 236–237.

⁸⁷ AJBT, KMJ, I-3-b/659, *Zabeleška o razgovoru ministra Simića sa savetnikom sovjetske ambasade Ivanovim na dan 12. februar 1948.*

⁸⁸ ASCG, 507 / IX, SSSR, k. 2, str. pov. 173, *Depeša Vladimira Popovića Josipu Brozu Titu od 25. februara 1948.*

⁸⁹ ASCG, 507 / IX, SSSR, k. 2, str. pov. 213, *Depeša Vladimira Popovića Josipu Brozu Titu od 9. marta 1948.*

eventualnom ratu. Došlo je i do određene unifikacije ratnih planova. Jugoslovenski ratni planovi za slučaj napada sa teritorije Grčke predviđali su široko sadejstvo sa jedinicama bugarske armije i prema potrebi prelazak jugoslovenskih jedinica na bugarsku teritoriju i bugarskih na jugoslovensku.⁹⁰ U oba slučaja podrazumevala se izuzetno bliska saradnja jugoslovenskih i bugarskih vojnih snaga.⁹¹ Učinjeni su i izvesni koraci u pripremama za eventualnu operacionalizaciju ratnog plana, pre svega na bazi razmene obaveštajnih podataka i geografskih karata. Bugarski generalštab predao je jugoslovenskom generalštabu izvesnu količinu topografskih karata grčke i turske teritorije.⁹² Jedan od vidova uzajamne saradnje bilo je i ustupanje Jugoslaviji viška borbenih aviona čije je držanje Bugarskoj zabranjeno mirovnim ugovorom.

Organizacijske promene u Jugoslovenskoj armiji izvršene početkom 1948. na osnovu procene spoljnopolitičkog položaja Jugoslavije i analogno tome projektovanog ratnog plana „Maksimum“ sa početnim operacijskim planom „Čelik“ ostale su na snazi do sredine 1950. godine, kada je u skladu sa dijametralno izmenjenom geostrateškom situacijom i realnom opasnošću od napada Sovjetskog Saveza i armija njegovih saveznika radikalno izmenjen ratni plan i izvršena nova reorganizacija i dislokacija komandi, jedinica i ustanova Jugoslovenske armije.⁹³

Ratni plan „Maksimum“ sačinjen je i usvojen u momentu kada su tenzije na jugoslovenskim južnim i severozapadnim granicama pretile da eskaliraju. Realna ratna opasnost usloвила je stvaranje ratnog plana koji je podrazumevao veliko demografsko i materijalno naprezanje jugoslovenskih resursa. Ambicija političkog, partijskog, vojnog i državnog vrha da stvori armiju koja bi na bazi tog plana uspešno dejstvovala u mogućem ratu iziskivala je stvaranje novih formacija za koje su bili potrebni kvalitetni kadrovi i savremeno naoružanje i vojna oprema, čime se nije raspolagalo u potrebnoj meri. Zbog toga se tražila neophodna stručna i materijalna pomoć Sovjetskog Saveza čije vojno vođstvo nije imalo razumevanja za jugoslovenske vojne ambicije, što je bio jedan od važnih razloga potonjeg sukoba. Plan koji je u osnovi bio defanzivno-ofanzivne prirode bazirao se na ideji efikasne zaštite granica i prelaska u opšti napad u pogodnom momentu. U skladu sa postavkama ratnog plana reorganizovane su komande, jedinice i ustanove Jugoslovenske armije. Novouspostavljena organizacija i formacija omogućavala je efikasan prelazak sa mirnodopskog načina rada na ratni režim.

⁹⁰ AVS, AJNA, GŠ – 2, f. 13, dok. 2/1–3, *Plan naših mogućih nastupanja na južnom frontu*.

⁹¹ Isto.

⁹² AVS, AJNA, GŠ–10, k. 372, f. 1, 5–89, *Depeša Generalštaba JA jugoslovenskom vojnom izaslanstvu u Sofiji od 21. januara 1948.*

⁹³ B. Dimitrijević, *n. d.*, 327.

Aleksandar Životić

WHY WAS THE YUGOSLAV ARMY REORGANIZED IN 1948?
WAR PLAN „MAXIMUM“

Summary

In the beginning of 1948, commands, units and facilities of the Yugoslav army were reorganized in accordance with a new principle. It was not known until now how and why this reorganization had taken place. During the course of 1947 Yugoslavia found itself in a rather peculiar position. Its alliance with the Soviet Union and political, military and economic presence in Albania, brought it into open conflict with the West, fueled by both the unresolved issue of Trieste and its open involvement in the Greek civil war. As the conflict threatened to escalate in an open military confrontation, the situation called to a creation of a military plan that was approved and named “Maximum”. It was a plan of defensive nature, leaving for offensive possibilities if the situation allows. The idea was to defend the northern and southern fronts, as well as the coastline. It assumed the cooperation of Albania in Yugoslav defense preparations and joint action with Bulgarian army. The military was reorganized in the accordance with this plan, on the basis of preparedness for a swift shift between peacetime and wartime organization. The implementation of such a plan and widening of the wartime formation required skilled commanders and up-to-date armament and equipment. To that end, professional and technical assistance was asked from the Soviet Union. Soviets declined, as they were criticizing the basic assumptions of the Yugoslav war plan and opposing the intensification of Yugoslav military engagement in Albania. The plan remained in force until the Yugoslav conflict with the USSR and its satellites, when it was drastically modified.

DRAGOMIR BONDŽIĆ, istraživač-saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 327.55:341.181"1951"
327(497.1)"1955"

SLOBODAN SELINIĆ, istraživač-saradnik
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

POGLED IZ BEOGRADA NA BANDUNŠKU KONFERENCIJU 1955. GODINE*

APSTRAKT: Rad govori o rezultatima Bandunške konferencije 1955. godine, gledanju Jugoslavije na njen rad i stavove pojedinih učesnika u kontekstu jugoslovenske spoljnopolitičke orijentacije u prvoj polovini i sredinom pedesetih godina 20. veka.

Posle raskida sa Informbiroom 1948. i radikalizacije sukoba sa Sovjetskim Savezom i zemljama „narodne demokratije“ krajem 40-ih godina, Jugoslavija i njeno partijsko rukovodstvo našli su se u novoj situaciji i posegli su za dubokim izmenama u unutrašnjoj i spoljnoj politici na početku 50-ih godina. Upravo u cilju udaljavanja od sovjetskog ideološkog modela socijalizma, koji je produblivanjem sukoba sve više i žešće kritikovan, jugoslovensko partijsko rukovodstvo od 1950. godine počinje da definiše i sprovodi niz reformi, liberalizaciju sistema i doktrinu samoupravljanja, proklamujući je kao poseban, novi put u „izgradnji socijalizma“. Na drugoj strani, Komunistička partija Jugoslavije je težila da očuva nezavisnost zemlje u teškim hladnoratovskim okolnostima i da izgradi spoljnu politiku koja će obezbediti odbranu od sve agresivnijih napada SSSR-a i njegovih satelita, zadobiti pomoć i zaštitu od zapadnih sila, pre svega SAD, ali i očuvati ideološki predznak vlasti i države i izbeći potpun prelazak u do juče suprotstavljen tabor „buržoazije“ i kapitalizma.

U vreme kulminacije hladnoratovskih tenzija izbijanjem Korejskog rata, uzastopnih suša, ekonomske blokade sa Istoka i realne opasnosti od sovjetske intervencije početkom 50-ih godina, Jugoslavija je našla značajan oslonac u vojnoj i ekonomskoj pomoći koju su joj pružile SAD i ostale zemlje Zapada. Amerikanci su žrtvovali ideološka ubeđenja i posle kratkih pregovora uputili Jugosloveni-

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* (147039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

ma značajne količine hrane i oružja, težeći da spreče agresiju Sovjeta, ojačaju i udalje Jugoslaviju od Sovjetskog Saveza i iskoriste je u „strategiji klina“, tj. za dalje razbijanje sovjetskog bloka, sa krajnjim ciljem privlačenja u okvire NATO-a. U tom cilju podsticano je rešavanje tršćanskog pitanja i zbližavanje Jugoslavije sa članicama NATO-a Grčkom i Turskom i formiranje Balkanskog pakta. Međutim, ovakva politika nije urodila konkretnim plodovima i posebno je bila pokolebana posle Staljinove smrti 1953, prvim kontaktima i pokušajima izmirenja i ponovnog zbližavanja Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. S druge strane, ni odnosi sa SSSR-om nisu išli tokom koji je zamislilo sovjetsko rukovodstvo i nisu doveli do povratka Jugoslavije u „lager“ socijalističkih zemalja. Postajalo je jasno da Josip Broz Tito i pored daljeg uzimanja pomoći sa Zapada, sporazumevanja u okviru Balkanskog pakta, nestanka opasnosti na granicama i nagoveštaja normalizacije odnosa sa Sovjetima ne želi da se približi nijednom bloku, već namerava da vodi politiku ekvidistance, teži očuvanju suvereniteta i nezavisnosti zemlje u odnosu na obe suprotstavljene strane i traga za alternativnom spoljopolitičkom linijom.¹

Važan pravac jugoslovenske spoljne politike u ovom periodu predstavljao je i oslonac na OUN, kroz zalaganje za poštovanje principa iz Povelje – nezavisnost i ravnopravnost svih naroda, nemešanje u unutrašnje poslove, dekolonizacija, razoružavanja i mirno rešavanje međunarodnih sukoba. Pored toga što su u ovoj organizaciji potražili zaštitu od sovjetskih napada, jugoslovenski čelnici su počeli da razrađuju pojam „aktivne miroljubive koegzistencije“, kao model međunarodnih odnosa u uslovima hladnoratovskih netrpeljivosti, tenzija i naoružavanja koje je pretilo globalnom katastrofom i uništenjem. Jedina šansa za očuvanje trajnog mira i bezbednosti viđena je u suprotstavljanju blokovskoj politici, sprečavanju mešanja velikih sila u poslove malih država i onemogućavanju njihovog političkog i ekonomskog potčinjavanja. Sva ova nastojanja predstavljala su traganje jugoslovenske diplomatije za „trećim putem“ u međunarodnim odnosima.²

Tokom delovanja Jugoslavije u OUN i napora da očuva nezavisnost početkom 50-ih godina došlo je do prvih kontakata sa geografski udaljenim azijskoafričkim, do nedavno kolonijalnim, zemljama (pre svega sa Indijom i Egiptom tokom rada u Savetu bezbednosti 1950/51). Ove zemlje su podržavale pojedine zajedničke stavove o mirnom rešavanju korejskog sukoba i prevazilaženju hladnoratovskih tenzija, a posebno su se slagale u podršci oslobodilačkim težnjama kolonijalnih naroda i naporima malih naroda da očuvaju ekonomsku i političku nezavisnost i steknu ravnopravnost u svetskoj zajednici. Tada su jasno postavljene

¹ Odnosima Jugoslavije sa velikim silama u posmatranom periodu posvećeni su radovi: Lorejn M. Lis, *Održavanje Tita na površini, Sjedinjene Države, Jugoslavija i hladni rat*, Beograd 2003, 121–168, 171–211; Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, Beograd 2000; Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu, Odnosi sa velikim silama 1949–1955*, Zagreb 1988; Jan Pelikan, *Jugoslavija i istočni blok 1953. godine*, u: Balkan posle Drugog svetskog rata, Beograd 1996, 98–116; Ljubodrag Dimić, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u 1954. godini*, Isto, 155–165; Isti, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956*, u: Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine, Beograd 1999, 279–293, itd.

² Jadranka Jovanović, *Jugoslavija u Ujedinjenim nacijama 1945–1953*, Beograd 1985, 41–46; D. Bekić, n. d., 164–169; Ljubodrag Dimić, *Titovo putovanje u Indiju i Burmu 1954–1955, Prilog za istoriju hladnog rata*, Tokovi, br. 3–4/2004, 32–39.

ne težnje za učešćem malih država u rešavanju pitanja svetskog mira i prevazilaženjem blokovske politike, a ti principi su kasnije razrađivani u međusobnim kontaktima pomenutih država, kroz izgradnju politike aktivne miroljubive koegzistencije, međunarodne saradnje i kasnije pokreta nesvrstanosti. Početkom 50-ih godina o do tada malo poznatim zemljama Azije i Afrike počinje se u jugoslovenskoj štampi sve češće i detaljnije pisati i obrazlagati njihova politika i sličnost sa jugoslovenskim stavovima.³ Treba istaći da je oslobodilačkoj borbi kolonijalnih naroda protiv „imperijalističkih težnji“ velikih sila poklanjana velika pažnja u jugoslovenskoj štampi i ranije, već od 1945, kada je ova borba stavljena u kontekst svetske „borbe slobodoljubivih naroda“ predvođenih Sovjetskim Savezom protiv „imperijalizma“ i „svetske reakcije“ tj. zapadnih kapitalističkih zemalja, vlasnika kolonijalnih poseda.⁴

Diplomatski odnosi Jugoslavije i Indije uspostavljeni su 1948. godine, u vreme kada je obema zemljama bila neophodna podrška u očuvanju nezavisnosti. U narednom periodu odnosi su se kretali uzlaznom linijom, s tim što je u početku Jugoslavija pokazivala mnogo veći interes za njihovo unapređivanje, a Indija do 1954. godine bila uglavnom rezervisana i tek od tada počela da im pridaje veći značaj. Početkom 50-ih godina bili su приметni i sporadični oblici saradnje dveju zemalja izraženi u posetama omladinskih, sindikalnih, socijalističkih i parlamentarnih delegacija koje nisu imale političkih posledica i uspostavljanjem skromne ekonomske i kulturne saradnje.⁵

Vrhunac u dotadašnjim odnosima Jugoslavije i azijskih zemalja „trećeg sveta“ predstavljalo je putovanje Josipa Broza Tita u Indiju i Burmu krajem 1954. i početkom 1955. godine. Poseta je pripremana od leta 1954. kada je Titu zvaničan poziv uručila sestra Džavaharlala Nehrua, gospođa Virđaja Lakšmi Pandit. Ovaj poziv je bio izraz promene indijskog stava prema Jugoslaviji i jačanja težnji za širenje diplomatskih, političkih i privrednih veza, što je proisteklo iz promene međunarodnog položaja Indije, povećane zategnutosti u svetu i pojačanog prisustva SAD u jugoistočnoj Aziji. Poziv iz Indije je predstavljao i priliku da se realizuje i nešto ranije upućen poziv za posetu Burmi i još nekim zemljama Azije. Put u azijske zemlje i zbližavanje sa njima predstavljali su značajnu šansu za jugoslovensku diplomatiju u vreme poziva za normalizaciju odnosa sa Sovjetskim Savezom i izvesnog zahlađivanja odnosa sa Zapadom, i istovremeno preloman događaj u uobličavanju jugoslovenske spoljne politike i definisanju vanblokovske politike neangažovanih zemalja.⁶

Tokom Titove posete Indiji i Burmi, krajem 1954. i početkom 1955. godine, iz Beograda su svetu slate poruke da se jugoslovenska spoljna politika te-

³ Lj. Dimić, *Titovo putovanje u Indiju i Burmu*, 7–8; J. Jovanović, *n. d.*, 49–53; Leo Matas, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd 1976, 122–125; Dragan Bogetić, *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost*, Beograd 1990, 204–223.

⁴ Videti *Politiku, Borbu, Narodni student, Omladinu* i druge listove u prvoj polovini 40-ih i početkom 50-ih godina 20. veka.

⁵ Lj. Dimić, *Titovo putovanje u Indiju i Burmu*, 8–11.

⁶ Isto, 12–28; D. Bogetić, *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost*, 224–237; Isto, *Titovo putovanje u Indiju i Burmu 1954–1955. i oblikovanje jugoslovenske politike nesvrstanosti*, Istorija 20. veka, 2, 2001, 65–73; Isto, *Jugoslavija i Zapad*, 183–184, 252–253.

melji na koegzistenciji različitih ekonomskih i političkih sistema u svetu, politici mira i razoružanja, pomoći ekonomski nerazvijenim zemljama, borbi protiv kolonijalizma i podršci nezavisnosti naroda i država koje su tek sticale nezavisnost, uz naglašavanje da približavanje Jugoslavije Indiji i Burmi ne znači da ove zemlje nameravaju da osnuju „treći blok“. Brozova poseta Indiji i Burmi je i pre Bandunške konferencije iskazala stav jugoslovenskog rukovodstva prema podeli sveta na dva bloka i prema nerazvijenim državama Azije i Afrike. I jugoslovenski i svetski mediji prenosili su najvažnije poruke koje je Broz slao svetu sa svog putovanja. Neposredno po polasku na put on je poručio da će njegova poseta biti od koristi „onima koji se zalažu za stvar mira, koegzistenciju među zemljama i narodima sa različitim sistemima vlada“.⁷ Nekoliko dana kasnije tvrdio je da će svet biti spasen nove katastrofe jedino ako bude uspostavljena koegzistencija među narodima sa različitim socijalnim sistemima. Kao činioce koji su doprineli ublažavanju međunarodne zategnutosti taksativno je nabrojao sledeće: stabilizacija ravnoteže snaga u svetu; nesavladivi strah od novog rata, strah koji narodi osećaju od nove katastrofe čije bi posledice bile teže nego u prethodnom ratu; nova ratna sredstva (atomska i hidrogenska bomba) koja su strašnija od svih dotadašnjih; promena spoljne politike SSSR-a, čiji državnici u odnosima sa drugim zemljama uklanjaju činioce staljinske politike. Broz se zalagao i protiv podele Azije na interesne sfere, čime bi postala „predmet kolonijalnih priželjkivanja“.⁸ Sredinom decembra 1954. Tito je u Nju Delhiju izjavio da je koegzistencija različitih političkih i ekonomskih sistema „jedini metod za izbegavanje sukoba“. Čak je i za svoj put u ovu daleku zemlju objasnio interesima mira koji od njega zahtevaju da preduzme takav napor. Insistiranje na koegzistenciji, integracijama u svetu, pomoći nerazvijenim državama i odbijanju Jugoslavije da se pridruži bilo kom bloku, negiranju želje Jugoslavije, Burme i Indije da stvore „treći blok“, jugoslovenski predsednik je još jednom apostrofirao u govoru u indijskom parlamentu.⁹

Konferencija 29 zemalja Azije i Afrike održana je od 18. do 24. aprila 1955. u Bandungu (Indonezija). Sazvale su je vlade Burme, Indije, Indonezije, Cejlona i Pakistana. Konferencija je dobrim delom radila po komitetima, raspravljala je o nekoliko opštih pitanja tadašnjeg svetskog poretka, ali su njeni učesnici nekoliko puta zadirali i u neka pojedinačna pitanja. Konferencija je usvojila završno saopštenje i donela rezolucije koje su se odnosile na razoružanje, borbu protiv kolonijalizma, govorile o ekonomskoj, kulturnoj saradnji zemalja Azije i Afrike, o samoopredeljenju naroda, o podršci pravima Arapa Palestine. Od francuske vlade je traženo da mirnim putem pristupi rešavanju problema Tunisa, Maroka i Alžira. Konferencija je usvojila i rezoluciju o miru i saradnji u svetu za-

⁷ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 112, TANJUG, fascikla 141. Ambasador u Državnom sekretarijatu za inostrane poslove Ljuba Radovanović ovako je definisao koegzistenciju: „Politika koegzistencije je politika mira koja isključuje nasilje i netrpeljivost kao metode u međunarodnim odnosima. Ona smatra da se narodima ne mogu nametati rešenja ni u međunarodnoj politici ni u njihovom unutrašnjem životu... Politika koegzistencije se trudi da izbegne ratna rešenja time što će u međunarodne odnos uneti duh saradnje i trpeljivosti i time što veruje da se na taj način mogu otkloniti suprotnosti koje dovode do ratova“. *Međunarodna politika*, br. 122.

⁸ AJ, fond 112, TANJUG, f. 141.

⁹ Isto, f. 142, 143.

snovanu na deset principa.¹⁰ Međutim, otvorena su i neka pitanja koja su morala izazvati raspravu sa različitim stavovima ili su se više ticala interesa nekoliko država nego većine učesnika konferencije. Tako je Kina bila zainteresovana za pitanje Formoze, pa je sa konferencije ostao zabeležen predlog šefa cejlonske delegacije Kotelavale o stavljanju ostrva pod starateljstvo pet država i plebiscitu posle pet godina. Važnu ulogu na konferenciji imala je Kina zbog svojih odnosa sa SAD, susedima i negativnog stava prema Paktu za Jugoistočnu Aziju (SEATO), pa su tadašnji posmatrači posvećivali veliku pažnju stavovima kineskog predstavnika Ču En Laja o nastojanju Kine da odnose sa SAD reši pregovorima, da nema pretenzija prema susedima i da želi da poboljša odnose sa članicama SEATO iako se bori protiv ovog pakta. Suprotno njemu, predstavnik Filipina Karlos Romulo branio je SEATO nazivajući ga „azijsko-afričkom verzijom Atlantske povelje“. Jedno od spornih pitanja na konferenciji pokrenuo je cejlonski predsednik vlade Kotelavala kada je u rezoluciju o samoopredeljenju pokušao da unese stav o osudi „sovjetskog kolonijalizma“ aludirajući na položaj istočnoevropskih država prema SSSR-u. Ovaj predlog podržali su Turska i Pakistan, a suprotstavili su se Indija (Nehru) i Kina (Ču En Laj). Od pojedinačnih pitanja konferenciju je obeležio indonežansko-kineski sporazum o rešenju problema dvojnog državljanstva.¹¹

U Jugoslaviji su komentarisana neka opšta načela i karakteristike konferencije, kao i potezi pojedinih učesnika, događaji na konferenciji ili uloga koju su imali predstavnici pojedinih zemalja. Sam tok konferencije uglavnom je prenošen neutralno i bez komentara. I pre nego što je konferencija počela, u Jugoslaviji se očekivalo da ona predstavlja jedan od onih međunarodnih događaja koji su već „kao pojava izvanredno značajni, jer predstavljaju svedočanstvo istorijskog kretanja, političkog razvitka i napretka čovečanstva“.¹² Održavanje Bandunške konferencije predstavljeno je u Jugoslaviji načelno kao pokušaj da se problemi u svetu ne rešavaju na „temeljima blokovske predodređenosti“, već na bazi primene „principa mirne koegzistencije“. U tom kontekstu često je spominjan i faktor straha od novog rata. Jugoslovenski političari stavljali su Bandunšku konferenciju u red događaja koji su sredinom 50-ih godina vodili otopljanju zategnutosti u svetu, jačanju miroljubivih snaga, „pozitivnih elemenata politike smirivanja“. Tako je značaj Konferencije u Bandungu stavljen u red sa prekidom neprijateljstava u Koreji i Indokini, rešenjem austrijskog i tršćanskog pitanja, normalizacijom odnosa Jugoslavije i SSSR-a, Deklaracijom Broza i Nehrua, sastankom u Ženevi, Konferencijom o korišćenju atomske energije.¹³ Drugo, konferenciji je davan značaj kao skupu koji će pokazati da Azija (a sve više i Afrika) više nije isekkana i nemoćna, „bespomoćno prepuštena stranoj dominaciji“. Iako se u Jugoslaviji nije očekivalo da u Bandungu Azija progovori jednoglasno, ipak se očekivalo da progovori u celini. U jugoslovenskoj javnosti je isticano i da konferencija

¹⁰ Isto, f. 155. Leo Mates, *Nesvrstanost, teorija i savremena praksa*, Beograd 1970, 250–257, 377–385.

¹¹ *Politika*, 18, 20–25. april 1955.

¹² *Borba*, 17. april 1955, 1.

¹³ Istorijški arhiv Beograda, Gradski komitet Saveza komunista Srbije Beograd, kutija 151, 1955, VI gradska konferencija SKS Beograda, 7. i 8. oktobar 1955, Referat Đurice Jojkića.

predstavlja podršku Povelji OUN. U pogledu ekonomskog razvoja Azije i Afrike, naglašavana je sve veća ekonomska nezavisnost zemalja učesnica konferencije.

Stavovi izneti u jugoslovenskoj javnosti povodom opštih načela i značaja konferencije bili su potpuno na liniji tadašnje retorike jugoslovenskih zvaničnika, pre svega Broza. Otuda je za Jugoslaviju konferencija bila „značajan doprinos miru“, skup dva kontinenta na kome je iskazana podrška načelima UN i mirne koegzistencije, na kojem je dominiralo „antiblokovsko raspoloženje“.¹⁴ Posebno izdašan u komplimentima učesnicima konferencije bio je Ljuba Radovanović, ambasador u Državnom sekretarijatu za inostrane poslove. On je ocenio da je konferencija održana u duhu „tolerancije, razumevanja, humanizma“, da su narodi koji su na njoj učestvovali izrazili shvatanje koje je „moralni vodič čovečanstva“ i sve to sa „hrabrošću, odmerenošću, taktičnošću“.¹⁵ Koliko je Radovanović hvalio azijske i afričke narode zbog rezultata postignutih u Bandungu, toliko je francuski pisac Žan Rus hvalio jugoslovensku politiku. Nalazeći u odlukama iz Bandunga potvrdu jugoslovenske politike, on ju je ocenio „blistavom reprezentacijom Zapada oslobođenog imperijalizma i kolonijalizma“.¹⁶ Otprilike u vreme kada su sa konferencije upućivane poruke protiv blokova i prenošena uveravanja učesnika, pre svih Nehrua, da nije reč o stvaranju novog bloka, u spisima Moše Pijade nalazimo sledeće objašnjenje jugoslovenske politike: „Naša politika nije da mi ne ulazimo u blokove – mi smo protiv postojanja blokova, dakle za njihovu likvidaciju“. To je za njega konkretno značilo da države okupljene u blokovima treba da sa pozicije sile pređu na „pozicije sporazumevanja za mirno rešenje sukoba“. Poziciju Jugoslavije u mesecima posle Brozove posete Indiji i Burmi, tj. u vreme održavanja Bandunške konferencije, okarakterisao je kao „položaj nezavisne antiblokovske sile“. Na tim pozicijama Jugoslavija je po njemu bila značajan subjekt u svetu, a bez njih bila bi beznačajna. Svoje izrazito antiblokovsko raspoloženje potvrdio je i stavom da blokovi znače „pripremanje za rat“ i da se sa postojanjem blokova ne može izmiriti „aktivna mirna koegzistencija“.¹⁷ Značaj konferencije za zaustavljanje hladnog rata istakao je i Veljko Vlahović na predavanju u Norveškoj oktobra 1955. On je značaj ove konferencije za otoplavanje zategnutih odnosa u svetu stavio u red sa beogradskim razgovorima i Deklaracijom FNRJ i SSSR-a, Ženevskom konferencijom četiri sile i međunarodnom konferencijom o upotrebi atomske energije u miroljubive svrhe.¹⁸

I pored nastojanja da se dešavanja na konferenciji prenesu neutralno, jugoslovenska javnost je više ili manje skriveno iskazivala podršku ili simpatije prema pojedinim učesnicima skupa ili njihovim konkretnim potezima. U jugoslovenskoj javnosti je na svaki način umanjivan značaj razlika među učesnicima konferencije, mada je postojala svest o tome da će na konferenciji učestvovati zemlje sa različitim unutrašnjim uređenjem (14 monarhija i 15 republika), one koje su članice OUN i one koje to nisu (npr. Kina). Deo je pripadao Britanskom ko-

¹⁴ *Politika*, 18. april 1955, 2; *Isto*, 20. april 1955, 1.

¹⁵ *Međunarodna politika*, br. 122.

¹⁶ *Isto*, br. 125.

¹⁷ AJ, fond 513, Lični fond Moše Pijade, XXXIV MP, III-4/59, 1955–1957, Razne beleške.

¹⁸ AJ, fond 512, Lični fond Veljka Vlahovića, LfVV, II/4-C-291.

monveltu, deo Francuskoj uniji, deo Arapskoj ligi, Turska je bila članica Severoatlantskog pakta, Filipini, Sijam i Pakistan potpisnici Manilskog ugovora, Libija je bila vezana za SAD i Britaniju, Kina i Severni Vijetnam za SSSR, dok su druge zemlje bile van blokova (npr. Indija, Burma, Indonezija, Cejlon i Egipat). Uprkos toj šarolikosti, u Beogradu je u prvi plan stavljano ono što spaja sve ove države. Više puta je podvlačena činjenica da u zemljama koje učestvuju na konferenciji živi polovina čovečanstva.¹⁹ Najveće simpatije je uživao Nehru. Iz njegovih nastupa posebno su izvlačena zalaganja za primenu principa koegzistencije, izjave uperene protiv blokova i blokovske podele sveta. Jugoslovenska javnost je sa odobravanjem prihvatila Nehruov stav o predlogu Kotelavale da se u rezoluciji o kolonijalizmu osudi i „sovjetski kolonijalizam“. Stav Nehrua i Ču En Laja, koji su se usprotivili ovom predlogu, bio je prihvatljiviji Jugoslaviji posebno u kontekstu poboljšanja njenih odnosa sa SSSR-om. U Jugoslaviji su posebno naglašavani i pomirljivi nastupi Ču En Laja koji je posle Nehrua bio druga pozitivna ličnost za jugoslovensku javnost. Kako je pisao Žan Rus, Nehru je postigao moralni a Ču En Laj politički uspeh na konferenciji.²⁰ Nastup Ču En Laja u Bandungu jugoslovenski posmatrači su tumačili željom da se Kina orijentiše na spoljnu politiku koja će biti u skladu sa uslovima i ambicijama u pogledu unutrašnjeg privrednog razvoja zemlje. Procenjavano je da je Kina odlučila da sredi unutrašnje prilike, učvrsti pozicije revolucije u zemlji, izvrši ekonomsku stabilizaciju, obezbedi mir na granicama i oslabi ekonomsku blokadu širenjem trgovinske razmene sa zemljama van sovjetske sfere.²¹

Dopisnik *Politike* iz Bandunga J. Gustinčić ipak je pravio razliku između Nehrua i Ču En Laja. Osnovnu razliku među njima video je u doslednosti politike. Smatrao je da je Nehruova politika imala ono što je Kinezima nedostajalo – jasnost i korene, tj. stavove koji se nisu menjali. Podržavajući kineske stavove iznete na konferenciji, ocenio je da su govori Ču En Laja izazivali senzaciju, jer većina učesnika nije znala kakve će on stavove zauzeti. Procenio je da su samo Indija i Burma bile uverene da će Kina zauzeti stav koji je i zauzela u Bandungu, „drugi su imali stav opreznog iščekivanja, a treći se plašili najgoreg“.²² Kolebljivost i nedoslednost kineske politike uočavao je i Veljko Vlahović. On je u govoru na Institutu za radnički pokret 1961. godine takođe pozitivno govorio o ulozi Kine u Bandungu, ali je kritikovao njenu kasniju politiku. Posle „bandunške politike“ kojoj je upravo Kina „kumovala“ došlo je do „zaoštavanja u Aziji“ što je, po oceni V. Vlahovića, značilo odbacivanje „bandunškog duha“.²³ Ljudi koji su kreirali jugoslovensko javno mnjenje o Bandunškoj konferenciji trudili su se i da umanje značaj antikomunističkih nastupa na konferenciji. Tako se nastup iračkog predstavnika Fadila Džamalija, koji je u svom govoru napao komunizam kao „nov oblik kolonijalizma, koji je smrtonosniji od staroga“, vidi samo iz kritike njegovog ukazivanja na opasnost od komunizma. U Jugoslaviji je ocenjeno

¹⁹ *Borba*, 17. april 1955, 1.

²⁰ *Međunarodna politika*, br. 125.

²¹ *NIN*, br. 231, 3. jun 1955.

²² *Politika*, 25. april 1955, 1.

²³ AJ, fond 512, Lični fond Veljka Vlahovića, LFVV, II/4-C-85.

da njegov govor odstupa od vladajuće atmosfere „međunarodne trpeljivosti i saradnje“.²⁴

Poseban vid reakcija jugoslovenske javnosti na Bandunšku konferenciju predstavljale su karikature. Na njima su jugoslovenski karikaturisti ismevali zapadne sile ili pojačavali značaj poruka azijskih i afričkih naroda poslatih iz Bandunga. Zapadnjaci su ismevani zbog kolonijalne politike i ponižavajućeg odnosa prema narodima Azije i Afrike, dok su, s druge strane, isticani nezavisnost naroda Azije i Afrike, njihova opredeljenost za koegzistenciju i prevazilaženje rasnih razlika, njihovo jedinstvo i antikolonijalizam. Beogradski listovi *Politika*, *Borba*, *Jež*, *NIN* objavili su desetak karikatura posvećenih konferenciji i odnosima azijskih i afričkih naroda i velikih zapadnih sila. Na karikaturi koju je *NIN* objavio poslednjeg dana konferencije predstavljena su dva zapadnjačka gospodina i jedna dama koji gube tlo pod nogama i padaju u nesvest slušajući prenos konferencije na radiju. Karikatura nosi naslov „Uzbudljiv prenos“, a prati je tekst „Kako bi nam tek bilo da smo u Bandungu“.²⁵ Brojem karikatura prednjačili su *Borba* i *Jež*. *Borba* je objavila karikaturu „Negde u Aziji“ koja predstavlja gospodina sa Zapada koji sedi u kolicima, pored njega je prtljag, a on se pita: „Šta je ovo, zar ovde nema više ko da vuče?“. Karikatura „Priznanje“ prikazuje čoveka sa drugog dela Zemljine kugle koji čoveku iz azijsko-afričkog sveta odaje priznanje rečima „Komšija, svaka čast“.²⁶ Jednu od najuspešnijih karikatura doneo je *Jež*. Ona nosi naslov „Motiv iz Bandunga“, a na njoj je predstavljen gospodin sa Zapada koji sedi ispred vrata na kojima piše „Ne smetaj! Azijsko-afrička konferencija“. Po završetku konferencije objavljena je karikatura „Koegzistencija među ljudima i narodima“ na kojoj su prikazane devojke bele, žute i crne rase sa maslinovom grančicom. Isti list objavio je i karikaturu ironičnog naslova „Stručna ocena“, na kojoj gospoda sa Zapada posmatraju zagrljene predstavnike naroda učesnika konferencije kako igraju uz komentar: „I to mi je neka konferencija! Prvi put se sastali i odmah – sporazum!“. *Jež* je objavio i karikaturu „Lekcija u Bandungu“ na kojoj narodi Azije i Afrike drže predavanje deci sa Zapada o rešavanju međunarodnih sporova mirnim putem, priznavanju rasne jednakosti itd.²⁷

Politika razoružanja i koegzistencije za koju se zalagalo jugoslovensko rukovodstvo bila je od velikog značaja za spoljnu politiku Jugoslavije u mesecima pre i posle Bandunške konferencije. U Jugoslaviji je pomno praćeno kako druge zemlje reaguju na ovakvu politiku. Od velikog interesa bili su i stavovi socijalista drugih zemalja prema spoljnoj politici Jugoslavije, posebno prema poseutama Broza Indiji i Burmi, kao i jugoslovenskoj politici razoružanja i koegzistencije. Otuda je pomno praćena i registrovana svaka inostrana reakcija na jugoslovensku politiku saradnje sa afričkim i azijskim zemljama. O tome se posebno raspravljalo na sastanku Komisije za međunarodne veze SSRN-a održanom 3. februara 1955, po povratku Broza iz Azije, a pre Konferencije u Bandungu. Tada je zapaženo pisanje nemačke socijal-demokratske štampe koja je pratila razgovore Broza i Nehrua ocenjujući da će oni doprineti popuštanju odnosa Istoka i Zapada.

²⁴ *Borba*, 20. april 1955, 1, AJ, fond 112, TANJUG, f. 154.

²⁵ *NIN*, 24. april 1955.

²⁶ *Borba*, 23. april 1955, 3, 24. april 1955.

²⁷ *Jež*, 23. april 1955, 30. april 1955.

Čini se da u jugoslovenskom vrhu nije postojalo mnogo entuzijazma kada su bili u pitanju odnosi sa Azijskom socijalističkom konferencijom. Za njih je rečeno samo toliko da postoji „izvestan kontakt“, a kao razlozi zbog kojih jugoslovenski delegat nije prisustvovao poslednjem sastanku ove konferencije navedeni su troškovi puta i dnevni red koji za Jugoslaviju nije bio interesantan. U Jugoslaviji je ova konferencija tada ocenjena kao neefikasna i kao konglomerat raznih partija. Za indijske socijaliste je rečeno da ne predstavljaju ozbiljniju snagu. U jednom spisu Veljka Vlahovića, socijalistički pokret u Indiji ocenjen je kao „slab i pocepan“. Za Burmu je rečeno da se odnosi održavaju više na državnom nego na partijskom nivou, a za indonežansku partiju je ocenjeno da je bliska jugoslovenskoj partiji i da pokazuje najviše interesa za Jugoslaviju. Najmanje iluzija gajeno je u mogućnost saradnje sa japanskim socijalistima, jer su oni ocenjeni kao socijalisti jedne industrijske zemlje sa radničkim pokretom zapadnoevropskog tipa. Veliki značaj jugoslovenski partijski vrh pridavao je politici engleskih laburista i njihovim stavovima prema politici Jugoslavije i njenim odnosima sa afričkim i azijskim narodima i državama. Jugoslovenski pogled na stav laburista sazeo je u nekoliko rečenica Kardelj. On je procenio da laburisti vode politiku nemešanja u jugoslovenski unutrašnji razvoj, ali da rade protiv „izlaženja Jugoslavije iz njenog prostora, to jest neka sedi na Balkanu, neka utiče na kominformovski blok, ali van toga neka ne ide, naročito u Aziju, Afriku itd.“²⁸ U martu 1955. upućena su pisma predstavništvima Jugoslavije u svim zapadnoevropskim zemljama, SAD, Kanadi, Čileu, Brazilu, Siriji, Indiji, Burmi i Japanu sa inicijativom da se tokom godine organizuje međunarodna diskusija o koegzistenciji. Jugoslovenska predstavništva u navedenim zemljama trebalo je da sagledaju kako bi takva inicijativa bila primljena kod socijalista i „ostalih naprednih ličnosti“. Tako je 1. maja ambasada iz Brazila javila da bi takva konferencija imala povoljan odjek. U ovoj zemlji su uspostavljeni kontakti sa senatorom Velaskom od koga je dobijena podrška. Velasko je u večernjem listu *Ultima hora* objavljivao tekstove o Brozovom putu u Indiju i Burmu, koegzistenciji i Bandunškoj konferenciji.²⁹

Na sednici Izvršnog komiteta CK KPJ 2. aprila 1956. raspravljano je o međunarodnoj situaciji i spoljnoj politici zemlje. Na njoj je Broz iskazao nezadovoljstvo time što Jugoslavija nije dovoljno aktivna u politici razoružanja i konstatovao je da odnosi sa Indijom i Burmom, a donekle i Egiptom, nisu dovoljno iskorišćeni „u borbi za mir na obostranu korist“. Sovjetima je zamereno da na Indiju i Burmu „usko gledaju“ i da ove zemlje žele da svedu na svoje satelite. Kako je ova sednica protekla pod uticajem XX kongresa sovjetske partije ne čudi što je Koča Popović smatrao da je ugled Jugoslavije tada bio veći nego ikada ranije. Tumačenje sopstvene spoljne politike i pozicije u svetu od strane jugoslovenskog vrha može se videti i iz Popovićevog stava da je Jugoslavija prethodnica novih odnosa i promena u svetu. Insistirao je da se ostane van blokova, jer bi svako od-

²⁸ AJ, fond 142, SSRN, f. 36/113, Komisija za međunarodne veze SSRN Jugoslavije, 1955. godina, stenografske beleške sa sastanka Komisije za međunarodne veze SO SSRNJ od 3. februara 1955; AJ, fond 512, Lični fond Veljka Vlahovića, LFFV, II/4-C-67.

²⁹ AJ, fond 142, SSRN, f. 37/115, Komisija za međunarodne veze SSRN Jugoslavije, 1955. godina, Ujedinjene nacije, Koegzistencija, 1955.

stupanje od te linije slabilo snage mira i socijalizma. Međutim, nije samo Broz bio nezadovoljan time koliko su iskorišćeni odnosi sa azijskim i afričkim zemljama. Svetozar Vukmanović se žalio da su ekonomski odnosi sa ovim zemljama ostali „nerazrađeni“. Sovjetsku politiku kritikovao je i Kardelj. Za njega jugoslovenska politika nije značila uključ enje u tabor SSSR-a, već ostanak u socijalističkom lageru celog sveta. Jugoslovenski vrh nije želeo zatvaranje u sopstvene granice i kritikovao je sovjetsku politiku, jer je smatrao da je pogrešna i da SSSR mora delovati u svetskim razmerama. Ovi stavovi govore o raspoloženju u Jugoslaviji posle XX kongresa KP Sovjetskog Saveza i maniru da se dele lekcije jednoj velikoj sili poput SSSR-a o ispravnosti spoljne politike, ali pokazuju i na koji su način jugoslovenski rukovodioci opravdavali svoju politiku prema azijskim i afričkim zemljama i pokušaje da se na svetskoj sceni legitimišu insistiranjem na razoružanju, koegzistenciji i saradnji sa nerazvijenim zemljama. Kada je razoružanje u pitanju vred i navesti i Brozov stav da treba otkazati vojnu pomoć SAD uz pitanje protiv koga se Jugoslavija naoružava, dok je u saradnji sa nerazvijenim zemljama jugoslovenski vrh video način za suprotstavljanje klasičnim oblicima porobljavanja zaostalih zemalja.³⁰

Zbližavanje Jugoslavije sa afričkim i azijskim zemljama sredinom 50-ih godina 20. veka karakteristično je i po tome što je u ovom slučaju državna politika išla ispred partijskih i ideoloških razloga. Do sredine 50-ih u Jugoslaviji nisu mnogo znali o političkom životu u ovim zemljama. Međutim, Brozova poseta Indiji i Burmi i Bandunška konferencija predstavljali su podstrek za međusobno upoznavanje naroda, partije i drugih jugoslovenskih organizacija sa narodima azijskih i afričkih država. Tokom 1954, 1955. i 1956. uspostavljeni su prvi i intenzivirani postojeći kontakti omladinskih organizacija Jugoslavije i azijskih i afričkih zemalja. Ovih susreta i poseta bi verovatno bilo i više da velika udaljenost nije sprečavala jugoslovenske predstavnike da prihvate pozive da prisustvuju skupovima i konferencijama u Aziji ili Africi. Tako je u 1956. godini iz finansijskih razloga odbijen poziv Socijalističke omladine Indije za učešće na međunarodnom seminaru u Bombaju. Ipak, deo kontakata je uspostavljen. Tako je u 1956. godini predstavnik Narodne omladine Jugoslavije boravio u Indoneziji kao stipendista Međunarodnog zadružnog omladinskog pokreta. Jugoslovenski predstavnik je iste godine posetio Cejlon i uspostavio veze sa tamošnjim omladinskim pokretom. Osim preko Narodne omladine, azijske i afričke zemlje upoznavane su i preko Saveza studenata. Tokom 1954. godine predstavnik Saveza studenata Jugoslavije boravio je kao stipendista Uneska u Indiji, Burmi i Indoneziji. Delegacija SSJ učestvovala je na međunarodnoj studentskoj konferenciji na Cejlonu 1956. i imala razgovore sa omladinom Cejlona i afričkih zemalja. I u ovom slučaju finansijski razlozi sprečavali su obimniju saradnju, pa je Savez studenata 1956. odbio poziv Svekineske studentske federacije da pošalje jednog studenta na studijsku turneju po Kini.³¹

³⁰ AJ, fond 507, CK SKJ, III/66, Izvršni komitet, 2. april 1956.

³¹ AJ, fond 114, Savez socijalističke omladine Jugoslavije, f. 236, Azija, Učešće jugoslovenskih omladinaca na seminarima, konferencijama i drugim skupovima u Aziji i Africi.

Jedna od značajnijih poseta delegacije NOJ azijskim i afričkim zemljama bila je tokom juna i jula 1956. godine. Delegacija Narodne omladine Jugoslavije (predsednik CK NOJ-a Milijan Neoričić, član Predsedništva CK NOJ-a Alija Vejzagić i član Međunarodne komisije NOJ-a Ksenija Gaćinović) posetila je u to vreme Indiju, Burmu i Egipat. Uspostavljeni su prvi ozbiljniji kontakti sa omladinskim organizacijama ovih zemalja, o kojima se do tada malo šta znalo. Jugoslovenski delegati su pomno pratili i beležili sve informacije o omladinskim pokretima i organizacijama ovih zemalja, pa se može zaključiti da su se tek tada i upoznavali jedni s drugima. U Beograd je stigao izveštaj i o političkim prilikama u ovim zemljama. Delegaciju su u Burmi primili predsednik vlade U Ba Šve, potpredsednik vlade U Či Njon i predsednik Antifašističke lige narodnog oslobođenja U Nu. Delegacija je stigla u Burmu neposredno posle parlamentarnih izbora i izvestila je da su glavni problemi (koji su istovremeno predstavljali najjače argumente opozicije) bili obezbeđenje mira u zemlji i ekonomska situacija. U izveštaju se govori o borbama vlade protiv pobunjenika (grupa „Bela zastava“ koja je predstavljala gro informbirovske KP Burme i grupa „Crvena zastava“, trockistička disidentska grupa KP Burme), nastojanjima vlade da suzbije šverc, pokušajima U Nua da se izbori sa korupcijom u državnom aparatu. Gosti iz Jugoslavije mogli su na licu mesta da se uvere u ulogu budizma u životu Burme i vaspitavanju omladine, a upoznali su i se sa omladinskim pokretom. Jugoslovenski delegati su se brinuli zbog velikog uticaja budizma u omladinskim organizacijama i pitali se kako će se to uskladiti sa potrebom vaspitanja omladine u „socijalističkom duhu“. Primećivali su i postojanje „karijerizma“ i „lenjstvovanja“ kod omladinskih rukovodilaca. Pokušaj stvaranja omladinskih radnih brigada po uzoru na jugoslovenske propao je. Postojanje vlade i opozicije, nemogućnost vlade da interveniše u privrednom životu, šarolik politički život, raznolikost omladinskog pokreta koji je bio tek u formiranju, veliki uticaj vere – sve su to bile karakteristike Burme koje su gostima iz Jugoslavije morale izgledati strano.

Posle Burme delegacija je posetila Indiju i uspostavila prve kontakte sa Kongresnom omladinom. Članove delegacije primili su predsednik Indijskog nacionalnog kongresa Debar i generalni sekretar Kongresa Šri Šriman Narajan. Delegacija je pratila i rad drugih omladinskih organizacija Indije, poput Socijalističke omladine Indije i Organizacije komunističke omladine. Sa Kongresnom omladinom dogovorena je razmena publikacija, delegacija i mišljenja. Jugoslovenske predstavnike zanimala je i organizacija studentske populacije i srednjoškolske omladine, pa su u Beograd stigla saznanja i o ovim segmentima indijske omladine. Na kraju, prilikom posete Kairu (9–14. jul) uspostavljeni su prvi direktni kontakti sa omladinskom organizacijom Egipta. Delegacija je obišla omladinske logore u Aleksandriji. Prve pismene kontakte sa omladinskim pokretom Egipta Narodna omladina Jugoslavije uspostavila je preko majora Vahida Ramadana koji je u februaru 1956. uputio pismo jugoslovenskoj ambasadi u Kairu sa željom da se izvrši razmena delegacija omladine dve zemlje. Međutim, dok je iz Jugoslavije stigao odgovor na njegovu ponudu Omladinska organizacija Egipta je ukinuta, a sve omladinske organizacije stavljene su pod kontrolu Vrhovnog saveta za fizičko i društveno vaspitanje omladine. Jugoslovenska delegacija je zapazila i veliku

ulogu koju je u vaspitanju omladine imala Nacionalna garda. Primećeno je da u njenim logorima postoji veliki broj bisti i crteža Nasera koje prave omladinci.³²

Saradnja omladine Jugoslavije i zemalja učesnica Bandunške konferencije tekla je i u suprotnom smeru, tj. kroz posete predstavnika azijskih zemalja Jugoslaviji. Tokom 1954. godine u Jugoslaviji su boravile delegacije azijske socijalističke omladine iz Indije, Burme, Japana i Izraela, u 1955. gost NOJ bio je rukovodilac socijalističkog pokreta Indije, početkom 1956. u Jugoslaviji je boravilo šest mladih indonežanskih socijalista, a tokom godine još dva rukovodioca burmanske socijalističke omladine. Iste godine 21 član omladinske organizacije Tunisa prisustvovao je na seminaru o radnim akcijama koji je organizovao CK NOJ.³³ Omladine ovih zemalja upoznavale su se i razmenom publikacija. Publikacije Narodne omladine na ruskom i engleskom jeziku, *Informativni bilten* i *Youth Life*, slate su svim omladinskim i studentskim organizacijama u Aziji i Africi, sem Južne Koreje i Južnog Vijetnama. Jugoslavija je redovno primala omladinsku i studentsku štampu iz Kine i Indije, a povremeno iz Južne Koreje i Severnog Vijetnama. Bilten Centralnog odbora SSJ *Yugoslav Student News* išao je svim nacionalnim studentskim unijama u zemljama Azije i Afrike, sem Južnog Vijetnama i Južne Koreje. U azijske i afričke zemlje poslata je i informativna brošura o studentskom pokretu Jugoslavije *Yugoslav Students*. Studiranje studenata iz Kine, Burme, Sirije, Egipta i Gane u Beogradu takođe je produbljivalo veze mladih ovih zemalja. Klub za međunarodno prijateljstvo beogradskih studenata priređivao je jednom nedeljno drugarske večeri na koje je pozivao i strane studente. Za njih su organizovani odlasci u unutrašnjost, pa su tako strani studenti upoznavali Požarevac, Kraljevo, Vrnjačku Banju, Trstenik, Leskovac i Niš.³⁴

Slanje članaka, predavanja, fotografija, filmova, organizovanje izložbi i inače je bio vid jugoslovenske propagande u drugim zemljama, pa time i u zemljama pokreta nesvrstanih. Kada je reč o zemljama Afrike i Azije ovaj vid jugoslovenske propagande postao je značajniji posle Bandunške konferencije. Sekretarijat za informacije SIV-a plasirao je informacije o Jugoslaviji u drugim zemljama, pa tako i u zemljama učesnicima Bandunške konferencije. Jedan od vidova jugoslovenske propagande bilo je i slanje članaka o Jugoslaviji za strane časopise, novine itd. Od aprila do decembra 1956. iz Jugoslavije je na ovaj način poslato ukupno 1.249 članaka i 156 predavanja. Tokom 1956. godine za članke o Jugoslaviji posebno interesovanje postojalo je u zemljama Istočne Evrope, Afrike i Azije. U navedenom periodu najviše članaka poslato je u Indiju (73) po čemu je ova zemlja bila ispred SSSR-a (40), Kine (52), Čehoslovačke (65) itd. Veliki broj članaka o Jugoslaviji sekretarijat SIV-a poslao je i u Indoneziju (68), a manje u Burmu (24) i Egipat (20). Generalnom konzulatu u Bombaju poslato je 40 članaka i reportaža sa ilustracijama, delimično u boji, za časopis *Illustrated Weekly of India*. Povodom posete Nasera Jugoslaviji, ambasadi u Kairu dostavljeno je 20

³² AJ, fond 114, Savez socijalističke omladine Jugoslavije, f. 236, Azija, Izveštaj o boravku delegacije NOJ-a u Burmi, Indiji i Egiptu.

³³ AJ, fond 114, Savez socijalističke omladine Jugoslavije, f. 236, Azija, Učešće omladine iz azijskih i afričkih zemalja na seminarima, konferencijama, radnim akcijama i sl. u Jugoslaviji.

³⁴ AJ, fond 114, Savez socijalističke omladine Jugoslavije, f. 236, Azija.

članaka sa fotografijama. U ove zemlje slati su i filmovi kojima je promovisana Jugoslavija (Indija je dobila filmove „Nikola Tesla“ i „Jedan pogled na Jugoslaviju“). Povodom otvaranja Informativnog centra u Kairu nabavljeno je 250 fotografija sa legendama. Osim toga, ambasadi u Nju Delhiju u tri maha je poslato 40 fotografija iz raznih oblasti.³⁵

Ko je kreirao stav jugoslovenske javnosti prema Konferenciji u Bandungu i uopšte prema narodima Azije i Afrike? U pitanju je lepeza ličnosti iz tadašnjeg javnog života, ličnosti koje su na neki način činile jugoslovensku i beogradsku elitu. Među njima je bilo političara, novinara, diplomata poput ambasadora Ljube Radovanovića. Dnevni i nedeljni listovi su uglavnom imali svoje izveštače iz Bandunga ili spoljnopolitičke komentatore. *Politika* je na licu mesta imala J. Gustinčića, a *Borba* Jožu Smolea. Po povratku iz Bandunga Gustinčić je dodatno iznosio svoje impresije i stavove u *Međunarodnoj politici*. Spoljnopolitičke događaje, pa i Konferenciju u Bandungu, za NIN je komentarisao Velizar Đurić. U pomenutim listovima i u *Ježu* kao potpisnike karikatura srećemo Ivicu Koljanina, Ferija Pavlovića i Milorada Dobrića.

³⁵ AJ, fond 142, SSRN, fasc. 45/156, Sekretarijat za informacije SIV-a, 1952–1959, Godišnji izveštaj o informativnoj aktivnosti Jugoslavije u inostranstvu.

Dragomir Bondžić, Slobodan Selinić

THE 1955 BANDUNG CONFERENCE: VIEW FROM BELGRADE

Summary

The conference of the 29 countries of Asia and Africa was held between 18 and 24 April 1955 in Bandung, Indonesia. It was convened by the governments of Burma, Indonesia, Ceylon and Pakistan. The conference adopted the concluding communiqué and brought resolutions related to disarmament, struggle against colonialism, economic and cultural cooperation between Asian and African countries, and right of self-determination, as well as the support to the claims of the Arabs of Palestine. The French government was asked to peacefully commit to the solution of problems in Tunisia, Morocco and Algeria. The conference adopted resolution on peace and cooperation in the world based on ten principles. Despite the attempts of the Yugoslav press to cover the conference in a neutral manner, the public supported or showed sympathies towards certain participants of the conference or their political decisions. Although it was clear that the attending countries differed in many respects – some were UN members while others weren't; 14 were monarchies and 15 republics, etc, there was an evident tendency in the Yugoslav public to diminish or overlook these differences. Yet some of them belonged to the British Commonwealth, and some to French Union, some to Arab League. Turkey was a NATO member; the Philippines, Siam and Pakistan were signatories to the Manila Treaty. Libya was tied to USA and Great Britain, China and Northern Vietnam for USSR, and the other countries were non-aligned (India, Burma, Indonesia, Ceylon and Egypt). Despite those differences, Belgrade emphasized common denominators of those countries. It was repeatedly mentioned that half of the mankind lives in the countries represented at Bandung. Nehru enjoyed the greatest sympathies. His demands for application of principle of coexistence were emphasized, as well as his positions against the alignment and polarization of the world. Peaceful performance of Zhou Enlai, who was the second best for Yugoslav public, was also very well accepted. Yugoslav public opinion creators were attempting to diminish the importance of anti-communist opinions expressed at the conference. Thus, the speech by the Iraqi representative Fadil Jamali, who attacked communism as „the new form of colonialism, deadlier than the previous“ was only mentioned via a critique of its points, and presented in Yugoslavia as dissonant from the dominant atmosphere of „international tolerance and cooperation“.

SRĐAN CVETKOVIĆ, istraživač-saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 343.301.096(497.1)"1958"
323.281(497.1)"1958"
329.14(497.1)"1958"

OBRAČUN SA SOCIJALISTIMA 1958

Politički proces grupi Krekić–Pavlović

APSTRAKT: Rad razmatra fenomen političke represije u Srbiji tokom izgradnje samoupravne demokratije u vidu povremenih javnih političkih procesa opoziciono nastrojenim pojedincima i grupama. Proces grupi Krekić–Pavlović u proleće 1958. predstavlja univerzalan model za sagledavanje upotrebe državne represije u Jugoslaviji koja je u naznačenom vremenu uvek bila u kontekstu složenih spoljnih i unutrašnjih okolnosti u kojim se nalazila Jugoslavija plivajući između Istoka i Zapada, liberalne demokratije i realsocijalizma.

Pozicioniranje Jugoslavije između Istoka i Zapada, formulisanje nove ideologije i trećeg puta u socijalizam zahtevalo je bar u u javnom životu otklon od staljinističkih metoda obračuna sa političkim protivnicima. Brutalni NKVD-ovski metodi u Jugoslaviji, likvidacije bez suđenja i masovni progoni i hapšenja početkom 50-ih lagano zamiru, a smanjuje se i pritisak na porodice narodnih neprijatelja. Uslovi u Mitrovici i drugim zatvorima znatno se popravljaju: početkom 50-ih zatvorenici dobijaju krevete, grejanje, moguće su češće posete, štampa... Vlast se svesno trudi da Jugoslaviju pred svetskom javnošću predstavi kao komunističku zemlju sa ljudskim licem koja se odrekla brutalne staljinističke prakse obračuna sa opozicijom. Ipak, to nije značilo suštinsku demokratizaciju režima već samo liberalnu fasadu budući da se Komunistička partija, to jest njen vrh i sam Tito, vraćala oprobanim metodama *čvrste ruke* intenzivno praktikovanim do 1953, uvek kada bi osetila da bi mogli biti ugroženi ili poljuljani temelji partijskog monopola na vlast. Korak napred – dva koraka nazad. Tako je bilo prilikom pogoršanja odnosa sa Moskvom i Britanijom 1958, demonstracija 1968, hrvatskog proleća 70-ih, obračuna sa srpskim liberalima 1972. itd. Bilo je i obratnih uticaja. Logika hladnog rata i interes velikih sila za stabilnom Jugoslavijom i mirom na Balkanu često su pogodovali čvrstoj ruci u slamanju leve i desne opozicije. Najbolji primer je pojačavanje represije posle slamanje srpskih liberala i hrvatskog proleća 70-ih koje je naišlo na podršku kako Brežnjeva tako i Niksona, zbog interesa stabilnosti na Balkanu u vreme približavanja dve supersile, okupiranosti SAD u Vijetnamu ali i interesa da taktikom „održavanja Tita na površini“

i dalje potkopava Istočni blok. Demokratski procesi u Jugoslaviji svesno su žrtvovani pred globalnim ideološkim interesima zapadnih demokratija. Iz sličnih razloga Titova *čvrsta ruka* nije izazvala veće odjeke u evropskoj intelektualnoj javnosti.¹

Proces grupi Krkić-Pavlović predstavlja slučaj na kojem se na očigledan način prelamaju svi spoljni i unutrašnji politički faktori koji su determinisali intenzitet i oblike represije u samoupravnom jugoslovenskom društvu. Spoljnopolitički pritisak, pogoršanje odnosa sa Moskvom i socijalističkim lagerom zbog novog liberalnijeg Programa SKJ i nepotpisivanja deklaracije komunističkih partija 1958. godine s jedne strane i zategnuti odnosi sa Velikom Britanijom posle ponovnog hapšenja i suđenja Milovanu Đilasu i odbijanje prijema u Socijalističku internacionalu, s druge – glavni su spoljni elementi koji su kreirali društveni ambijent u vreme političkog suđenja ovoj grupi. Međutim, na ovaj proces uticala je i dinamika političkih događaja na unutrašnjem planu koji su kreirali društveno-političku klimu ili su i sami bili proizvod zaoštrenih okolnosti. Tokom 1958. naglo oživljavaju radnički štrajkovi (najveći štrajk rudara u Trbovlju pada u vreme hapšenja i osude socijalista), nešto kasnije je donet Zakon o nacionalizaciji stanova i građevinskog zemljišta, izbijaju studentski nemiri u Zagrebu i dr. Javljaju se prve ozbiljne podele i u vrhu partije po liniji dalje liberalizacije društva, ali pre svega u odnosu prema nacionalnom pitanju.²

U sklopu navedenih okolnosti početkom decembra 1957. dolazi do hapšenja a zatim i *procesa četvorici*. Pred Okružnim sudom u Beogradu 16. januara 1958. pokrenut je postupak protiv: *Bogdana Krekića* (1893–1970), penzionera iz Beograda, bivšeg sindikalnog rukovodioca i jednog od vodećih ljudi Socijalističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini tokom međuratnog perioda. Krekić je pristupio KPJ još 1919, a iz partije je isključen zbog potpisivanja tzv. Manifesta opozicije 1928; od 1928. bio je sekretar URSSJ; *dr Dragoslava Stranjakovića* (1901–1966), poznatog istoričara i redovnog profesora Bogoslovskog fakulteta u Beogradu, koji je kao vanredni profesor Filozofskog fakulteta već osuđivan i uklonjen od Suda časti BU početkom 1945. zbog učešća na konferenciji u selu Ba januara 1944. gde je izabran i za člana CNK; *Aleksandra Pavlovića* (1885–1969), advokata, pre rata zastupnika mnogih engleskih i američkih firmi, potpredsednika Socijalističke partije Jugoslavije, koja je bila član Socijalističke internacionale, već osuđivanog na procesu grupi *Centralnog nacionalnog komiteta* (čiji je takođe bio član od januara 1944). Po okončanju rata uhapšen je i osuđen avgusta 1945. zbog učešća na konferenciji u selu Ba i aktivnosti u CNK na 10 godina od kojih je odležao sedam (izašao je 1952); *dr Milana Žujovića*, profesora i jedno vreme dekana Pravnog fakulteta u Beogradu, rođenog brata četničkog komandanta za

¹ D. Bogetić; *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Beograd 2006, 187–242. Recimo, general Grigorijenko postao je disident u vreme Brežnjeva i američka štampa mu je svakodnevno posvećivala ogromnu pažnju dok se u to vreme o jugoslovenskim disidentima retko pisalo. Zanimljivo da je čak zbog političkih razloga (budući da je bio jugoslovenski disident) bila oborena kandidatura Mihajla Mihajlova za profesorsko mesto na Kolumbija univerzitetu. – M. Mihajlov, *Sve moje robije*, NIN, 2468, septembar 2001.

² Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji, od zajedništva do razlaza*, Beograd 2006, 329, 343.

Dalmaciju i člana CNK, Mladena, koji je u odsustvu bio osuđen na smrt na procesu Draži Mihailoviću jula 1946.³ Pre rata bio je blizak grupi *Napred* Mihaila Ilića, izrazito antifašističke orijentacije. Žujović je optužen da je *navodno služio kao kurir za saradnju sa inostranim elementima u Parizu gde mu je živio brat.*

Suđenje se odvijalo u Okružnom sudu Beograd, u nekadašnjoj zgradi Ministarstva građevina, preko puta Voznesenske crkve, na prvom spratu u sobi br. 73, u prisustvu domaćih i stranih novinara i pune dvorane sveta. Stranjakovićev advokat Boža Pavlović podneo je zahtev za odlaganje suđenja, jer je branjenik zbog stresa i torture kojoj je bio izložen u toku istrage teško oboleo od virusnog hepatitisa sa žuticom, na šta je predsedavajući jedva pristao i pored lekarskog nalaza sa Medicinskog fakulteta. Stranjakovićev slučaj je izdvojen, ali je on i pored bolesti saslušan kao svedok u procesu preostaloj trojici.⁴

Optužnica navodi da su okrivljeni Krekić, Stranjaković i Pavlović, „kao pripadnici, saradnici i rukovodioci četničke organizacije Draže Mihailovića još iz vremena okupacije nastavili neprijateljsku delatnost posle rata. U nameri protivustavnog obaranja vlasti radnog naroda, razbijanja nacionalnog jedinstva i drugih vidova neprijateljskog rada protiv FNRJ, početkom 1957. organizovali su grupu koja se povezala sa neprijateljskim izbegličkim četničkim grupama u inostranstvu i vršili protivustavnu neprijateljsku delatnost sve do momenta hapšenja i to prema navodima optužbe čineći sledeće: na sastancima koje su svakog ponedeljka održavali u stanu okrivljenog Pavlovića dogovorili su, obrazovali grupu i nazvali je *Narodno predstavništvo u zemlji u ilegalnosti*, izradili su program rada i povezivanja sa neprijateljskim izbegličkim grupama u inostranstvu u kome su kao svoj cilj naznačili, „*rušenje nenarodnog komunističkog režima u Jugoslaviji*“.⁵ Sačinili su i *Memorandum* u kome su narodnom predstavništvu u zemlju i inostranstvu odredili neposredan cilj „*da usredsrede sve svoje napore na rušenje komunističke vlasti u Jugoslaviji i to da shvate kao prvenstveni svoj zadatak naglašavajući da u političko predstavništvo naroda ...pored političkih partija raznih pravaca spada i kruna*“ . U dokumentu je navedeno da se komunistička vlast u Jugoslaviji mora srušiti „*ako podsticaj dođe makar i od najmanjeg spoljnog potresa*“⁶.

U smislu *Programa* sastavili su (Stranjaković) knjigu *Lik Titove Jugoslavije*, u kojoj su zlonamerno izvrćući smisao izjava nekih rukovodećih ljudi zemlje, falsifikujući istorijske činjenice o borbi „našeg naroda za oslobođenje, lažno prikazujući ekonomske, društvene i političke prilike između ostalog izneli: *da su komunisti pomagali okupacionim trupama 1941. godine kako bi lakše okupirali Jugoslaviju time što su pucali u leđa jugoslovenskoj vojsci, da su od okupatora dobijali politički zadatak da formiraju partizanske odrede sa zadatkom da*

³ Optužnica br. K 301/58 u: Aleksandar Savić, *Prilozi sa suđenja dr Dragoslavu Stranjakoviću*, Užički zbornik, br. 29, Užice 2005, 292; S. Cvetković, *Represija u Srbiji 1944–1953*, Beograd 2006, 266.

⁴ M. Rajić, *Titovi kazamati u Jugoslaviji*, Beograd 2000, 9–12; *Svedočenje Stranjaković-Roglić Jelene*, kćerke D. Stranjakovića iz Beograda dato autoru 18. aprila 2007.

⁵ Optužnica br. K 301/58 u Aleksandar Savić, *Prilozi sa suđenja dr Dragoslavu Stranjakoviću*, Užički zbornik, br. 29, Užice 2005, 292–302.

⁶ Isto.

propovedaju bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata, da je na čelu otpora okupatoru u Jugoslaviji bio Draža Mihailović; da inostrana javnost treba da se umeša u sudski postupak koji se kod nas vodi protiv ratnih zločinaca i narodnih neprijatelja; da jugoslovenska vlada onemogućava da dođe do sporazuma Istok-Zapad; da je radničko samoupravljanje kod nas obmana, da sindikati zloupotrebljavaju radničko ime, da u Jugoslaviji postoje novi baroni i plemstvo“.⁷

Optuženi su stupili u vezu sa četničkim izbegličkim grupama u Parizu posredstvom okr. Milana Žujovića, koji je Program grupe Narodno predstavništvo u zemlji i ilegalnosti dostavio poznatom četničkom rukovodiocu Mladenu Žujoviću (inače njegovom rođenom bratu osuđenom 1946. na procesu D. Mihailoviću na smrt u odsustvu – nap. aut.), koji živi u izbeglištvu u Parizu. Putem ličnog dodira između njih, (okr. Milana Žujovića i četničkog rukovodioca Mladena Žujovića), učinjen je pokušaj da zajednički usredsrede napore ka: „*rušenju komunističke vlasti u Jugoslaviji*“. Na taj način su oni „*kao Narodno predstavništvo u zemlji u ilegalnosti kao i bivši četnici koji se nalaze u „inostranstvu“ i na „slobodi“ uz pomoć nekih stranih ambasada pokušali povezivanje radi zajedničke akcije u čemu nisu uspeli*“.⁸

Okrivljeni su, navodi se, izvršili krivično delo udruživanja protiv naroda i države kažnjivo prema članu 117 Krivičnog zakonika. Prema optužnici Milan Žujović je aprila 1957. dobio od Stranjakovića *Program* koji je trebalo da dostavi izbegličkoj četničkoj organizaciji u čije ime ga je primio poznati narodni neprijatelj Mladen Žujović. Avgusta 1957. po povratku iz Pariza obavestio je grupu Krekić-Stranjaković-Pavlović o tome kako je izbeglička emigracija prihvatila *Program*, čime je učinio krivično delo pružanja pomoći učiniocu krivičnog dela protiv naroda i države predviđeno po čl. 120 KZ i kažnjivo po istom.

Okrivljeni Krekić, Stranjaković i Pavlović istakli su u svojoj odbrani da nisu stvorili nikakvu grupu i da ne znaju za postojanje Narodnog predstavništva u zemlji i ilegalnosti. Po njihovom iskazu, *Program* i *Memorandum* su predstavljali samo razmatranja o odnosu Srba i Hrvata i srpskoj emigraciji, tako da nisu bili osnov za preduzimanje bilo kakvih akcija.

Proces su vodili provereni i iskusni sudski kadrovi. Predsednik sudskog veća bio je sudija Čedomir Rumenić (inače partizanski borac i invalid), koji je bio predsedavajući i u procesu advokatu Dragiću Joksimoviću osam godina ranije, a optužnicu je zastupao okružni javni tužilac grada Beograda Aleksandar Atanasković (tužilac na procesu *Francuskim đacima* 1952). Sudu se žurilo iz političkih razloga (pritisak Zapada i prašina koja se digla oko toga), jer je proces tekao neuobičajeno brzo. Prema izveštajima *Politike*, jednog dana suđenje je završeno u 21,20 a drugog dana nastavljeno već u 8 ujutro. Branioци su bili manje uzdržani, za razliku od ranijih vremena. Advokat profesora Milana Žujovića, Radmila Marković,⁹ tražio je čak izuzeće javnog tužioca, zbog „*apsolutne pristrasnosti*“.

⁷ Isto, 292–302.

⁸ Isto, 292–302.

⁹ Radmila Marković je prva žena koja je branila u jednom većem političkom procesu posle Drugog svetskog rata. Ona je supruga profesora dr Milivoja Markovića (pre rata republikanca zatim i člana grupe *Napred*) koji je progнан sa Pravnog fakulteta 1948. kao nepodoban, nakon što

Milan Žujović je u svojoj odbrani naveo da je sve što je potpisao u istrazi bilo pod prisilom i strahom, da je mučen u istražnom postupku i da je osim istražnog sudije saslušanju obavezno prisustvovao neko iz UDB-e. Advokat Radmila Marković navela je da je vršen pritisak i na porodicu – uznemiravani su i hapšeni njegov brat, snaha i njihova deca. Zbog razgolićavanja istrage koju je režirala UDB-a tužioc je počeo da preti i vređa nazivajući Žujovića kukavicom i licemerom, a advokati su bučno reagovali tražeći od suda zaštitu klijenata od varvarskog vređanja državnog tužioca. O zahtevu se izjasnio i tužilac, tvrdeći da je kao advokat izvlačila pojedine reči iz rečenica, na primer: „zašto se Žujović plaši za svoju porodicu a nije se plašio kada je njegov brat zbog težih dela osuđen na smrt“ i kako „da sad bude takva kukavica i zbog čega se boji da će se nekom njegovom nešto desiti“. Zbog opšte larme i gužve sudija je bio prinuđen da prekine suđenje u 21 čas. Sutradan, 4. februara 1958. odbijeni su zahtev za izuzeće republičkog tužioca koje je tražila advokat Ljubica Marković i predlog dr Milana Žujovića da se pozovu dr Gaston Ledik i još petorica poznatih naučnika sa pariske Sorbone kao svedoci.¹⁰ Pretres je zatim odložen za 11 časova. Da nešto nije bilo u redu svedoči i činjenica da je javni tužilac najavio da će protiv svedoka Branka Tadića, koji je promenio iskaz dat u istrazi, biti pokrenut krivični postupak za lažno svedočenje. Dragoslav Stranjaković je saslušavan kao svedok, a potom je pročitano pismo Bogdana Krekića naslovljeno na Radio London, za koje je Krekić inače tvrdio da nije njegovo. U pismu se Draža Mihailović prikazuje kao jedini nosilac pokreta otpora i apeluje se na jedinstvo i saradnju svih patriotskih snaga, iznoseći pri tom prema navodima optužnice „niz neistina i kleveta o nastanku partizanskoj pokreta.“ U optužnici između ostalog stoji: „Naša socijalistička demokratska Jugoslavija spremna je da oprostí svima grehe iz prošlosti, međutim, nikako ne može da oprostí pokušaje ovih grupa čije su ambicije za vlašću propale da se ponovo domognu pozicija sa kojih su mnogo nesreće naneli našim narodima“. Zbog bolesti (hepatitis sa žuticom) izdvojen je proces protiv okrivljenog Dragoslava Stranjakovića. Njemu je suđeno kasnije, a presuda je izrečena 4. marta 1958. godine.¹¹

Štampa je redovno izveštavala i tendenciozno komentarisala suđenje ističući argumente i konstrukciju optužbe, a zanemarujući odbranu i olakšavajuće okolnosti. U prvi plan je stavljala delatnost i političku orijentaciju optuženih tokom okupacije, diskvalifikujući ih i na taj način kao kolaboracioniste. I drugi mediji (*Borba* pre svih) sa velikom pompom propratili su proces stavljajući se na

je prilikom ekskomunikacije Dragoljuba Jovanovića stao na njegovu stranu kao i zbog idološke nepodobnosti. Napad na njega otpočeo je Milovan Đilas svojim člankom *Izopačavanje karaktera narodne vlasti*, („Komunist“, br. 1, za oktobar 1946, str. 10–20), u kojem na strani 13 pominje Teoriju građanskog parničnog postupka Milivoja Markovića kao „zlonamerno ideološko izopačavanje“. Marković je uklonjen sa fakulteta krajem 1948. godine a kasnije je posredno preko žene koja je branila Milana Žujovića bio uključen u proces Krekić–Pavlović; D. Jovanović, Ljudi, Ljudi... Medaljon Milivoja Markovića, rukopis.

¹⁰ *Politika*, 4. februar 1953; M. Rajić, *Titovi kazamati u Jugoslaviji*, 9–12.

¹¹ *Danas počinje pretres neprijateljskoj četničkoj grupi*, *Borba*, 31. januar 1958, 4; *Prvi dan suđenja četničkoj grupi*, *Borba* 1. februar 1958, 6; *Povezivanje s četničkom emigracijom u Parizu*, *Borba*, 2. februar 1958, 4; *Izrečena presuda četničkoj grupi*, *Borba*, 3. februar 1958; R. Danić, *Upotreba neprijatelja*, Valjevo 1993, 96–97.

stranu tužioca, izvrćući i prećutkujući činjenice i unapred osuđujući optužene. Medijski linč je vidljiv već po samim naslovima i podnaslovima iz *Borbe* i *Politike*: *Antijugoslovenska knjiga*, *Optuženi priznaju navode optužnice*, *Zlonamerna izvrtanja istorijskih činjenica* i slično. Stranjakoviću se čak stavljalo na teret ono što uopšte nije dokazano na sudskom procesu – da je navodno još 1944. u ime Draže Mihailovića vodio pregovore sa Milanom Nedićem radi zajedničke borbe protiv NOP-a. Optuženim su izrečene sledeće kazne: Bogdanu Krekiću 7 godina zatvora, Aleksandru Pavloviću 8 godina i 6 meseci, dr Milanu Žujoviću 4 godine.¹²

Žalba koju je polovinom marta 1958. advokat optuženog Stranjakovića Bora L. Pavlović uložio Vrhovnom sudu Srbije pozivala sa na sledeće navode: zašto je izdvojen postupak optuženom Stranjakoviću jer njegov branilac nije mogao da postavlja pitanja drugim optuženima, a što je bitno za proces; zašto su izmenjeni članovi veća; zašto je pogrešno utvrđeno činjenično stanje jer je glavni spis napisao Bogdan Krekić a Stranjaković dodao samo uvod; zašto je „*rušenje komunističkog režima*“ sud uzeo kao dokazano kao i da se ono ima vršiti nasilnim putem; konačno, izrečena kazna je smatrana neodmerenom. Vrhovni sud Srbije je odbacio žalbu kao neosnovanu, kaznu ocenio srazmernom težini krivične odgovornosti i ustanovio da je slabo zdravstveno stanje optuženog već priznato kao jedna od olakšavajućih okolnosti. Milan Žujović je kaznu služio u KPD Niš, a Pavlović i Krekić u Mitrovici. Stranjaković je služio kaznu u KPD Sremska Mitrovica. On se razboleo još u istrazi, ali se njegovo stanje ozbiljno pogoršalo na sudu i na robiji. Po izlasku sa robije ubrzo je preminuo (1966).¹³

Čini se da su spoljnopolitički pritisci i viši interesi SKJ da se legitimiše kao zemlja humanog socijalizma nalagali da se čvrsta ruka ne primeni do kraja. Svi osuđeni su već posle dve godine pomilovani zbog upornih protesta stranih vlada, pre svega SAD i Velike Britanije. Do pomilovanja je došlo upravo u vreme približavanja SAD i priprema za Titov put u Njujork. Tito je septembra 1960. prvi put posetio SAD u okviru učešća na konferenciji OUN. Tom prilikom se nezvanično sastao i sa predsednikom SAD Dvajtom Ajzenhuerom. Zahvaljujući takođe spoljnim pritiscima, 20. januara 1961. uslovno je oslobođen i Milovan Đilas. Međutim, on se ubrzo ponovo našao iza rešetaka (osuđen na 5 godina) jer je na Zapadu objavio *Razgovore sa Staljinom*.

Početak 1962. u Skupštini Jugoslavije podnet je novi paragraf Krivičnog zakonika po kome su mogu biti suđena i lica koja odaju državnu tajnu iako više nisu na funkciji. Pušten je i albanski nacionalista Demaći, pošto mu je viša

¹² Aleksandar Savić, *Prilozi sa suđenja dr Dragoslavu Stranjakoviću*, Užički zbornik br. 29, Užice 2005, 287; *Danas počinje suđenje četvorici okrivljenih zbog neprijateljske delatnosti protiv države*, Politika, 31. januar 1958, 5; *Danas počinje pretres neprijateljskoj četničkoj grupi*, Borba, 31. januar 1958, 4; *Prvi dan suđenja četničkoj grupi*, Borba 1. februar 1958, 6; *Povezivanje s četničkom emigracijom u Parizu*, Borba, 2. februar 1958, 4; *Izrečena presuda četničkoj grupi*, Borba 3. februar 1958, 4; *Dragoslav Stranjaković osuđen na 6 godina strogog zatvora*, Borba, 4. mart 1958, 4; R. Danilović, *Upotreba neprijatelja*, 96–97; S. Cvetković, *Represija u Srbiji 1944–1953*, 417.

¹³ Umro je od raka u svom stanu u Gvozdićevoj 14. *Svedočenje Stranjaković-Roglić Jelene iz Beograda*, kćerke Dragoslava Stranjakovića iz Beograda, dato autoru 18. aprila 2007.

instanca preinačila kaznu sa pet na tri godine uoči Konferencije nesvrstanih u Beogradu 1961. godine. Amnestije su bili gotovo pravilo u vreme hladnog rata, pred Titov put na Zapad a naročito u SAD ili na važnu međunarodnu konferenciju. Godine 1977. u vreme održavanja KEBS-a i predstojeće posete SAD pomilovani su M. Mihajlov, ibeovac Komnen Jovanović i mnogi drugi politički osuđenici koje je lično primio američki predsednik Džimi Karter.¹⁴ Zanimljivo da je ovaj sudski proces pada u vreme još živih sećanja na mađarsku pobunu 1956, ponovnog zahlađenja odnosa naročito sa Moskvom (pošto je Jugoslavija odbila da potpiše zajedničku deklaraciju komunističkih partija u Moskvi krajem 1957. i zbog podnošenja predloga liberalnog Programa uoči 7. kongresa), ali i sa Zapadom zbog odbijanja zahteva SKJ (na inicijativu Edvarda Kardelja) da SSRNJ uđe u Socijalističku internacionalu. Tokom 1958. pooštrena je obazrivost prema političkim protivnicima. Tada je Goli otok tj. ostrvo-logor Sveti Grgur posle prvog zatvaranja iz 1956. godine, ne slučajno, obnovio rad (sve do konačnog zatvaranja 1961. posle približavanja SAD i liberalizacije 60-ih)). Mnogi ibeovci su ponovo privođeni i hapšeni, dok su pojedini emigrirali da bi izbegli sveprisutnu ruku UDB-e.¹⁵ Prvi ponovljen progon ibeovaca zvanično je vođen protiv Duška Brkića, Radovanovića, Badnjevića i prof. Mirka Markovića, ne slučajno početkom 1958. godine.¹⁶

Osim čvrste ruke prema levoj opoziciji režim je istovremeno radi ravnoteže *klepao po ušima* i nacionaliste i socijaldemokrate. Iste godine kad je suđeno socijaldemokratama – tj. grupi Krekić-Pavlović, uhapšen je i osuđen urednik *Rilindije* Adem Demaći zbog albanskog nacionalizma na pet godina. Usled navedenih političkih okolnosti represija režima je krajem 50-ih znatno intenzivirana, što pokazuje povećan broj lica osuđenih za političke delikte kao i broj smrtnih kazni 1957–1959. godine (samo 1958. bilo ih je 15 – najviše posle liberalizacije 1953. i više nego bilo kad posle).¹⁷

Napad na socijaldemokratsku opoziciju (budući da su glavne kolovođe Bogdan Krekić i Aleksandar Pavlović još pre rata bili deklarirani socijalisti) možda ima veze sa odbijanjem Socijalističke internacionale (u kojoj su jugoslovenski socijalisti Živka Topalovića igrali zapaženu ulogu), ali i sa procesom Đilasu koji je napadao rukovodstvo SKJ upravo sa pozicija socijaldemokratije. Osim pokazivanja mišića zapadnim levičarima i političkoj emigraciji šta može da se desi ako se ne podržava politika SKJ (čvrsta ruka i približavanje Moskvi!) dublji smisao ovih procesa bio je pokušaj da se kod komunista stvori utisak Istočnog bloka da Jugoslavija ipak ostaje na antikapitalističkom kursu (i pored koketiranja sa In-

¹⁴ M. Mihajlov, *Sve moje robije*, NIN, br. 2648, septembar 2001; M. Lopušina, *Ubij bližnjeg svog I*, Beograd 1997, 86–87; R. Danilović, *Upotreba neprijatelja*, 155.

¹⁵ Posle toga ibeovci su izvođeni na sud i osuđivani u redovnom postupku najčešće na vrlo stroge kazne, jednom čak i smrtnu koja je preinačena u maksimalnu vremensku kaznu; robijali su u redovnim zatvorima (Mitrovica, Zabela...); Dragoslav Mihailović, *Kratka istorija satiranja*, Beograd 2005, 21, 32. Iste godine Vlada Dapčević, Mileta Perović i još petnaestak poznatih ibeovaca osećajući ponovo presiju beže u Albaniju. S. Čuruvija, *Ibeovac, ja Vlado Dapčević*, Beograd 1990, 163.

¹⁶ R. Danilović, *Upotreba neprijatelja*, 129.

¹⁷ *Statistički godišnjak: Jugoslavija 1918–1988*, Beograd 1989, 431–432; R. Danilović, *Upotreba neprijatelja*, 155.

ternacionalom). Cilj je bio i da ih pridobije da pošalju svoje delegacije na sedmi kongres iako su ove bile nezadovoljne predloženim nacrtom liberalnog Programa SKJ, odbijanjem SKJ krajem 1957. da potpiše zajednički deklaraciju 12 partija u Moskvi i naročito približavanjem socijalistima (pre svega engleskim laburistima). U tom smislu može da se tumači (mada nije i glavni razlog) to što se do kraja 1958. priprema i izvodi nacionalizacija stambenih objekata, poslovnog prostora i građevinskog zemljišta koja je trebalo da zada završni udarac buržoaziji. Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta donet je 26. decembra 1958, popularno nazvan Druga nacionalizacija (posle prve iz 1946. i njene dopune 1948).¹⁸

I prema istraživaču Draganu Bogetiću, objavljivanje nacrtu *Programa SKJ* u milionskom tiražu u Moskvi shvaćeno je kao još jedan ofanzivan korak protiv sovjetskog modela socijalizma, a destabilizacija odnosa sa SSSR-om svakako je imala efekat na zaoštavanje državne represije naročito prema levoj opoziciji. Propagiranje tog programa predstavljalo je suprotstavljanje moskovskoj deklaraciji 12 komunističkih partija ne samo zbog vremenske koincidencije, već pre svega zbog ključnih programskih tačaka i ambicije jugoslovenskih komunista da u komunističkom pokretu igraju prvorazrednu ulogu pokušavajući da svoj ideološko-politički diskurs nametnu kao uzor ostalim zemljama socijalističkog lagersa i trećem svetu. U znak protesta zbog nacrtu programa SKJ, SSSR je otkazao dolazak svoje partijske delegacije na sedmi kongres, iako je njen sastav bio zvanično objavljen. U pismu CK KPSS upućenom CK SKJ 5. aprila 1958. jugoslovensko rukovodstvo je zvanično obavješteno o sovjetskoj odluci a nacrt označen kao antisovjetski, suprotan marksizmu-lenjinizmu, apologetičan prema kapitalizmu i imperijalizmu i svesno usmeren na dalju dezorijentaciju i rušenje jedinstva međunarodnog radničkog pokreta. Tito je u odgovoru 12. aprila 1958. odbacio optužbe kao neosnovane i neutemeljene, ali je priznao da se pojedine formulacije u Programu zbog nepreciznosti i neodređenosti mogu različito tumačiti. U sledećem pismu od 15. aprila 1958. sugerisao je da će u tom smislu biti izvršene određene ispravke i dopune. Simboličan znak zaoštavanja jugoslovensko-sovjetskih odnosa bilo je odbijanje Hruščova da primi ambasadora Veljka Mićunovića. Jugoslovenska spremnost na popuštanje samo je još više ohrabrila Ruse da pojačaju pritisak. Traženo je da se kongres odloži, a dežurni sovjetski ideolozi (Fedosejev, Pomjelov i Čerpakov) u iscrpnoj kritici nacrtu Programa osporili su, između ostalog, stavove o odumiranju države, o postojanju dva svetska sistema, različitim putevima u socijalizam, načela proleterskog internacionalizma i poštovanja ravnopravnosti između komunističkih partija i država. Iako je na kraju naznačeno da kritika nacrtu ne treba da bude prepreka daljem zbližavanju odnosa Jugoslavije i SSSR, sve zemlje Istočnog bloka nisu učestvovala u radu 7. kongresa (Ljubljana, 22–26. april 1958).¹⁹

Znatan deo Titovog govora na ljubljanskom kongresu bio je posvećen odnosu prema SSSR, ali pretežno usmeren na kritiku staljinizma a ne trenutne

¹⁸ Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji, od zajedništva do razlaza*, 297–299.

¹⁹ D. Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, 187–236.

politike. On je optužio staljinizam za ponovno jačanje pozicija zapadnih zemalja predvođenih Amerikom i za slabljenje pozicija Sovjetskog Saveza u svetu, ocenivši da je pritisak iz 1948. ozbiljno uzdrmao autoritet SSSR u međunarodnom radničkom pokretu. Jugoslovenski vođa je hvalio tekovine 20. kongresa i destalinizaciju, promovišući nov odnos među komunističkim partijama – politiku nemešanja i samostalnog puta. Ipak, u osvrtu na sovjetske napade da Jugoslavija hoće da sedi na dve stolice (saradnja sa Istokom i Zapadom) nije odoleo a da ne pome ne saradnju SSSR sa Hitlerom 1939–1941: „*Nisu komunisti Jugoslavije ni narodi Jugoslavije koji su ih sledili „sedeli na dve stolice“, niti se prodavali fašizmu, niti se mirili s njim... Naša partija i naši narodi niti su pogazili niti su prodavali svoje revolucionarne principe!*“²⁰ Posle tih reči usledio je aplauz dok su posmatrači iz Istočnog bloka demonstrativno napustili salu. Kao posledica zategnute situacije otkazana je poseta predsednika prezidijuma Vrhovnog sovjeta Vorošilova predviđena za 10. maj 1958. Sukob je eskalirao i iz sfere drugarske kritike prešao u ozbiljan međupartijski i međunarodni konflikt.

Tito je na Hruščovljevo podsmešljivo pitanje u govoru na 7. kongresu bugarske KP oštro odgovorio: „*Drug Hruščov često ponavlja da se socijalizam ne može graditi na američkoj pšenici. Ja mislim da to može činiti onaj ko zna, ko ne zna, ne može graditi socijalizam ni na sopstvenoj pšenici... Američka pšenica, uostalom, nije ništa gora od sovjetske – koju ne dobijamo, dok američku dobijamo – a to važi takođe i za ostalu robu.*“²¹ Pravda je s druge strane 9. maja 1958. na Dan pobeđe objavila uvredljiv članak pitajući se: „*Za koliko je dolara jugoslovensko rukovodstvo prodalo Amerikancima svoju ideologiju i programska načela i rad na cepanju jedinstva komunističkog pokreta?* (navodi se čak da je Tito za govor u Pulu i kritike sovjetske intervencije u Mađarskoj dobio 98,3 miliona dolara, za odbijanje da potpiše deklaraciju 60,5 dolara a istovremeno je branjena Rezolucija IB iz 1948. kao i osnovni postulati Staljinove spoljne politike). SSSR je notom od 28. maja 1958. jednostrano odložio izvršenja investicionog ugovora iz 1956. i suspendovao 256 miliona dolara kredita izgovarajući se da su nerentabilni. Taj kredit je već bio odložen decembra 1956. zbog stava Jugoslavije prema mađarskoj pobuni. Na kongresu bugarskih komunista u Sofiji, 3. juna 1958, Hruščov je osuo novu paljbu po SKJ postavljajući pitanje: „*Zašto imperijalistički rukovodioci hoće da sruše i uguše komunistički pokret finansirajući jednu socijalističku zemlju i daju joj povoljne kredite i besplatne poklone? Kada neprijatelji nisu mogli opsadom i napadom zauzeti grad Troju oni su Trojancima ponudili drvenog konja (aluzija na Jugoslaviju – prim S. C.)*“. Nešto uzdržaniji stav prema Jugoslaviji pokazali su Poljska i Nemačka, a najoštrije su istupale Kina, Albanija i Bugarska. Sukob se još više razvio kada je u Mađarskoj objavljena vest o pogubljenju Imre Nađa 17. juna 1958, da bi kasnije splasnulo usled burnih događaja na Bliskom istoku (*iračka kriza*). Novo zaoštavanje odnosa i intenziviranje kampanje usledilo je uoči i posle vanrednog 21. kongresa KPSS (februar 1959), kada je Hruščov ponovo izrekao izuzetno oštre opaske na račun jugoslovenskog revizionizma. Tek u drugoj polovini 1959. pritisak i kampanja iz Moskve polako

²⁰ Isto, 190.

²¹ Isto, 196.

slabe i stižu prvi pomirljivi tonovi u vidu predloga o Balkanu kao bezatomskoj zoni, iako su se i dalje mogli čuti oštri tonovi naročito iz Bugarske i Albanije. SSSR i Hruščov, poučeni primerom da je radikalna kritika Staljina i njegovih grešaka prouzrokovala pobune u Mađarskoj i Poljskoj 1956 (koje su inspirisane delimično i slučajem Jugoslavije), sada se mnogo teže odricao Staljinove spoljne politike, držeći se kruto stava da je Rezolucija IB bila ispravna a greške jugoslovenskog rukovodstva nesumnjive. Nezavisnost jugoslovenskih komunista bila je opasan presedan, prepoznat od Zapada kao jedan od načina da se okrnje jedinstvo i moć Istočnog bloka. U tom smislu valja razumeti pokušaj Hruščova da disciplinuje lager i drži stvari pod kontrolom, a s druge strane i da time izbije tvrdoj struji u partiji argumente o njegovoj slabosti, popustljivosti i preteranom liberalizmu (slično kubanskoj krizi 1962).²²

Lavirajući između Istoka i Zapada Jugoslavija je ušla u sukob i sa zapadnim demokratijama. Prvo je došlo do incidenta sa trgovačkim brodom „Slovenija“ koji je prevozio ogromnu količinu ratnog i vojnog materijala. Ovaj brod su u blizini obala Alžira presreli francuski brodovi. Zatim su evropske socijaldemokratske partije, zbog nepoštovanja ljudskih prava, odbile ideju Edvarda Kardelja i jugoslovenskih komunista da se na neki način preko SSRNJ uključe u rad Socijalističke internacionale, a donele odluku o bojkotu 7. kongresa SKJ zbog „*nedemokratskog karaktera jugoslovenskog režima i torture nad neistomišljenicima*.“ To se pre svega odnosilo na ponovno hapšenje Đilasa, proces protiv grupe srpskih građanskih političara od kojih su pojedini bili članovi Socijalističke internacionale kao Pavlović i Krekić i slučaj Dedijer, odnosno odbijanje da mu se odobri boravak i predavanje u Britaniji (Mančester). S druge strane i Velika Britanija i SAD su imale ozbiljne prigovore na stepen demokratije u zemlji, progon opozicije i nepoštovanje privatne svojine (priprema *druge nacionalizacije*). Tako su se jugoslovenski komunisti za kratko, kao i deceniju ranije mada u potpuno drugim okolnostima, našli potpuno usamljeni. U štampi su se krajem 1957. i početkom 1958. javili ozbiljni napadi i sumnje u ponovno približavanje Jugoslavije Istočnom bloku. Britansko ministarstvo inostranih poslova uložilo je zvaničan protest povodom slučaja Krekić–Pavlović, koji je ambasador Vejvoda odbio da primi uz argumentaciju da taj čin predstavlja otvoreno mešanje Britanaca u unutrašnje stvari Jugoslavije. Dana 14. februara 1958. na sastanku biroa Socijalističke internacionale, sve članice su pozvane da izvrše pritisak na jugoslovenske vlasti i založe se za puštanje Krekića i Pavlovića na slobodu. U tom kontekstu britanski laburisti su uputili poseban memorandum J. B. Titu i kojem su izneli svoje rezerve prema hapšenjima u Jugoslaviji „*U poslednje vreme smo se zabrinuli zbog hapšenja i zatvaranja ljudi međunarodne reputacije u socijalističkom pokretu. Mi Vas s poštovanjem molimo da im date amnestiju u duhu one ljubavi za slobodu koja je nadahnula antifašističku revoluciju od marta 1941....Ljudi o kojima govorimo jesu: Milovan Đilas, partizanski general i bivši potpredsednik, Bogdan Krekić, bivši generalni sekretar jugoslovenskih sindikata i osnivač Socijalističke partije; Aleksandar Pavlović, bivši potpredsednik Socijalističke partije Jugoslavije*“.

²² D. Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, 187–236.

Anjurin Bevan, blizak Đilasov prijatelj, komentarisao je da politički nezgodnog protivnika treba skinuti s vlasti, a ne odmah strpati u zatvor. Jugoslovenske vlasti nisu prihvatale ove kritike smatrajući da su se Krekić i Pavlović kompromitovali izdajom u Drugom svetskom ratu, kao i da su nastavili izdajnički rad protiv države i društvenog sistema nametnutog revolucijom. Iz tih razloga podrška ovim političarima i Đilasu ocenjena je kao mešanje u unutrašnje stvari suverene države s namerom destabilizacije.²³

Nagli preokret i prekid oštih svađa i polemika usledio je vrlo brzo zbog ponovnog zaoštavanja odnosa Jugoslavije i SSSR oko deklaracije i novog programskog nacarta. Oštra antijugoslovenska kampanja iz Moskve bila je iznenađenje za Forin ofis i konzervativnog premijera Makmilana. Sve do momenta kada su socijalističke partije proglasile bojkot britanska vlada je verovala da postoji čvrsta nagodba Tita i Hruščova o nemešanju SSSR-a u unutrašnje stvari Jugoslavije, ali da za uzvrat Jugoslavija u potpunosti podržava kurs sovjetske spoljne politike i izgrađuje sistem inspirisan marksizmom-lenjinizmom te na taj način neumitno gravitira Istočnom bloku i udaljava se od Zapada. Dragan Bogetić navodi da je prilikom susreta jugoslovenskog ambasadora u Londonu Ive Vejvode, avgusta 1958, sa predsednikom spoljnopolitičkog odbora Laburističke partije Semom Votsonom Jugoslaviji obećana podrška britanskih laburista u sukobu Jugoslavije sa SSSR-om. Vejvodi je saopšteno da je u tom cilju rukovodstvo laburista donelo odluku da neće više javno napadati Jugoslaviju zbog Đilasa, Dedijera, Krekića i Pavlovića. Pri tom Votson je napomenuo da to ne znači da su oni promenili stav o slobodi ličnosti. Oni će se i dalje na tu temu obraćati jugoslovenskom rukovodstvu, ali isključivo *u privatnoj formi i bez publiciteta*. Otklanjanje bojazni o povratku Jugoslavije u socijalistički lager naglo je smanjilo tenzije i spor oko obračuna jugoslovenskih komunista sa socijalističkom opozicijom. Iako su i dalje britanski konzervativci gundali zbog odbijanja jugoslovenskih vlasti da izdaju viza za boravak i predavanje Vladimira Dedijera u Mančesteru, izražavana je sve veća spremnost za saradnju. Zarad globalne politike suprotstavljanja SSSR-u i slabljenja Istočnog bloka Jugoslaviji je gledano kroz prste zbog nedemokratskog ponašanja i montiranih političkih procesa. Na oslobađanju političkih disidenata jedino je i dalje uporno insistirao Bevan, lični Đilasov prijatelj, koji je nastavio da preko ambasadora šalje poruke Titu u stilu: „*Recite mu da ima lepu policijsku državicu*“ (maj 1958); u ličnom pismu upućenom direktno predsedniku 1. avgusta 1958. ocenio je da nedostatak milosti prema Đilasu nije u skladu sa „*obavezama prema principima međunarodnog zbližavanja*“.²⁴

Zategnuti odnosi i sa Istokom i sa Zapadom na spoljnopolitičkom planu imali su osim kroz slučaj Krekić-Pavlović i druge manifestacije na unutrašnjem političkom planu. Tako je početkom 1958, uz progone i hapšenja Milovana Đilasa, albanskog nacionaliste Adema Demaćija, osude Duška Brkića drugih ibeovaca kao i progona grupe Vlade Dapčevića, otpočeo prvi veći štrajk posle Drugog svetskog rata. Pobunili su se rudari u zasavskim rudnicima Trbovlju, Hrasniku i Zagorju u Sloveniji (što je režim moglo da podseti na veliku radničku pobuna ju-

²³ *Isto*, 237–240.

²⁴ *Isto*, 238–242.

na 1953. u Berlinu ili na masovne ustanke u Mađarskoj i Poljskoj 1956). Iako su prema Radeliću prvi štrajkovi mada slabijeg intenziteta zabeleženi još posle 1945 (na Braču, Benderu kod Knina, Metkoviću, Donjoj Ploči i rudnicima pokraj Donje Stubice i drugde), povodom ove prve masovne radničke pobune koja se brzo širila, raspravljali su najviši partijski forumi. Izvršni komitet CK SKJ i sam Tito su bili zabrinuti. U pismu IK CK SKJ povodom štrajka Tito je izrazio sumnju da se, osim korupcija partijskih funkcionera, javljaju i nacionalističke tendencije. Prvi put se povodom ove *obustave rada* (kako se eufemistički u javnosti nazivao štrajk) kao predmet spora poteglo i nacionalno pitanje. Štrajk je bio podstaknut uverenjem da je Slovenija u neravnopravnom odnosu prema ostalim republikama. Na tajnoj sednici IK CK SKJ održanoj 6. februara 1958. konstatovana je podela prema različitim nacionalnom interesima. Tito je čak upozorio na opasnost od raspada Jugoslavije. Sukobi su bili po svemu sudeći tajna za sve izvan Izvršnog komiteta CK SKJ, dakle i za ostale članove CK SKJ.²⁵ Krajem 1958. uprava nad zgradama poverena je kućnim savetima i nacionalizovani su stambeni objekti i građevinsko zemljište (tzv. *druga nacionalizacija*). Jedna od pratećih manifestacija zaoštrenih spoljnopolitičkih odnosa bio je i studentski protest 1959. na Zagrebačkom univerzitetu. U Zagrebu su 11. maja 1959. izbili studentski protesti, a na ulice je izašlo oko 3.000 studenata. Protest je brutalno ugušen, jedan broj studenata je izbačen sa Univerziteta, neki su osuđeni i zatvoreni a jedna devojkica je ubijena. Partijski vrh je sa žaljenjem konstatovao da niko od 3.800 komunista na Univerzitetu nije ni pokušao da smiri studente. Parole su bile: *Gladni smo, Komunisti najgora klasa*, ali i *Mi smo Titovi Tito je naš*. Bakarić je odbacio predlog da se prema studentima preduzmu oštrije mere. Prema tumačenjima pojedinih autora, uzrok je bio opšte nezadovoljstvo i levi radikalizam mladih (kao i 1968), ali je osim socijalnih protest imao i političke konotacije (dogodio se upravo u vreme zaoštavanja sukoba i sa Istokom zbog deklaracije i nacrtu liberalnog Programa SKJ) i sa Zapadom (zbog kršenja ljudskih prava).²⁶ Tokom 1960. u Hrvatskoj su zabeleženi mnogi manji štrajkovi: na gradilištu Jadranske magistrale, DIP-u Karlovac kao i 12 kraćih štrajkova u Zagrebu. Od 1961. pojačan je pritisak na privatne preduzetnike, pa su mnogi sitni preduzimači bili prinuđeni da stave katanac na svoje radnje.²⁷

*

Na unutrašnjem planu proces je imao uobičajenu psihološki propagandnu funkciju zastrašivanja i diskvalifikovanja potencijalne opozicije kakvu su praktikovali svi komunistički režimi. Međutim, slučaj Krekić-Pavlović je vrlo brzo od

²⁵ Samo nekoliko godina kasnije Slovenci su opet reagovali zbog uverenja da im je učinjena nepravda. Njihovi zastupnici nisu hteli da glasaju za privredni plan 1962. zbog uvođenja poreza na dohodak. Ovi sukobi su dugo skrivani od javnosti i tek su posle Titove smrti svom žestinom izbili u prvi plan. – Z. Radelić, *n. d.*, 329, 343.

²⁶ S. Cvetković, *Represija u Srbiji 1944–1953*, 266.

²⁷ Takav je slučaj Stojana Jovanovića sa Senjaka koji je zatvorio malu firmu za proizvodnju plastike i 1962. otišao u Maroko – svedočenje Stojana Jovanovića iz Beograda dato autoru 24. aprila 2006.

unutarpolitičkog pitanja i demokratskog pitanja Jugoslavije prerastao u međunarodni problem. Ideološka frustracija britanskih laburista i Zapada kršenjem osnovnih političkih i ljudskih prava u Jugoslaviji (pre svega slučajem Đilas-Dedijer, prvim hapšenjem i osudom Adema Demaćija urednika *Rilindije*, kao i suđenjem grupi Krekić-Pavlović) ipak je brzo ustuknula pred realnim geopolitičkim interesima slabljenja Istočnog bloka. Slučaj Krekić-Pavlović imao je i drugu dimenziju. Služio je kao argument Titovoj ekvilibristici između dva bloka, potrebi da ubedi istočni lager i SSSR kako je Jugoslavija i dalje čvrsto na putu izgradnje socijalizma i kako je ostala verna marksističkoj dogmi s obzirom na sumnje i rezerve ispoljene sa Istoka u vezi sa novim nacrtom Programa SKJ kao i sve većim približavanjem SKJ evropskoj levisi i Socijalističkoj internacionali. Suđenje četvorici, drugo hapšenje Đilasa, slučaj Dedijer kao i druga nacionalizacija trebalo je da razuvere *neverne Tome* na Istoku da Jugoslavija odustaje od puta u socijalizam kako je tamo shvatan. Insistirajući na sopstvenom putu nepriznavanjem sovjetske hegemonije (ponovno hapšenje, osuda i progon nekih ibeovaca 1958) i posvećenosti samoupravljanju i nesvrstanosti (odbijanje moskovske Deklaracije komunističkih partija, liberalni nacrt Programa SKJ, novi liberalniji KZ i slično) Jugoslavija je dobijala ekonomsku i političku pomoć sa Zapada uprkos vidljivim nedemokratskim anomalijama režima, koje su zanemarivane s obzirom na geopolitičku korist koju je Titova politika donosila zapadnom bloku. Prvi rezultati te politike bili su viđeni već dve godine ranije u masovnim pobunama u Mađarskoj i Poljskoj, koje su između ostalog bile inspirisane slučajem Jugoslavije i 1948. godinom. Međutim, turbulencije na spoljnom planu uzvitalale su dešavanja i na unutrašnjem, tako da je u kratkom roku došlo do pobune studenata, štrajka rudara, druge nacionalizacija, hapšenja IB opozicije i vrenja unutar partije. Ti događaji imaju svoju međusobnu vezu, ali su u značajnoj meri prouzrokovani zategnutim spoljnopolitičkim odnosima. Uostalom samo deset godina ranije u sličnim okolnostima došlo je takođe do najvećeg talasa državopartijske represije posle 1944/45, pa je tada donet zakon o dopuni nacionalizacije, otpočelo hapšenje i progon ibeovaca i ostataka građanske opozicije kao i brutalna represija prema seljacima. Stoga se 1958. možda kvantitativno i kvalitativno ne može uporediti sa 1948, ali su sličnost procesa i uticaj spoljnih pritisaka i sukoba na intenzitet represije nesumnjivi. U svim kasnijim godinama velikih sukoba i turbulencija na spoljnom ili unutarnjem planu takođe je dolazilo do intenziviranja državne represije (1968, 1972, 1980, 1991...).

Buduću da je partija bila ustrojena piramidalno i u suštini nedemokratski, i pored načelnog proklamovanja samoupravljanja i demokratije, sa Titom kao nepogrešivim vođom i sa ogromnom podrškom u članstvu i narodu, tehnika političkih obračuna bila je ta da se najpre u najužim partijskim telima, često u krugu oko samog Tita, odluči o tome ko će, na koji način i do koje mere biti predmet progona. Ipak, po našem mišljenju, represiju u samoupravnoj Jugoslaviji predodređivalo je i nekoliko simetrija s obzirom na njenu etničku, versku i administrativnu heterogenost kao i specifičan spoljnopolitički položaj između dva ideološko-politički suprotstavljena bloka, sa kojim je SKJ i Tito morao računati. Prva i najvažnija bila je ideološko-politička globalna ravnoteža u okviru koje se moralo

voditi računa o interesu velikih sila. U prvom slučaju pogoršanje odnosa sa jednom ili obe velike sile pratilo je udaranje po čas levoj, čas desnoj opoziciji (npr. slučaj Dapčevića, Brkića, Mirkovića i drugih ibleovca, Demaćija nacionaliste i socijaldemokrata u slučaju Krekić–Pavlović i Đilasa tokom 1958).²⁸ U drugom slučaju približavanje jednoj od supersila (ili održavanje neke važne međunarodne konferencije) pratila je po pravilu amnestija pre svega za njoj ideološki bliske političke zatvorenike (amnestije za ibleovce 1956. i zatvaranje Golog otoka – približavanje SSSR-u, a kasnije 1960-ih za grupu Krekić–Pavlović, Đilasa, Demaćija i 1977. za Mihajlova – usled približavanja SAD). Ti isti trenutni interesi velikih sila mogli su nalagati očuvanje Jugoslavije po svaku cenu, pa i po cenu slamanja demokratskih i nacionalnih pokreta (progon liberala 70-ih i sl.). Postojala je i međurepublička ravnoteža, jer je slamanje opozicije u jednoj republici obično kao protivteža partilo stradanje opozicionara u drugoj republici (naročito na liniji Srbija-Hrvatska). Održavana je i verska ravnoteža, naročito u BIH gde se strogo vodilo računa o tome da se mač preterano ne ustremi prema jednoj verskoj grupaciji. Nacionalna ravnoteža (primer Šešelj, Izetbegović, Tuđman, 1980-ih) nije mogla uvek biti dosledno ispoštovana budući da su određene nacionalnosti, pre svega Hrvati i Albanci, bili u većem broju orijentisane protiv Jugoslavije ili centralizma. I konačno, fina ravnoteža koju je režim mogao da postigne između realne pretnje da se opozicija znatnije afirmiše u društvu i potrebe da se sačuva partijski monopol vlasti i težnje da se Jugoslavija predstavi kao demokratska socijalistička zemlja koja nasuprot staljinističkom i „maoceovskom“ nudi humani socijalizam. Još treba istražiti do koje mere su liberalizacija putovanja (gastarbajteri), brži protok informacija usled tehnološkog napretka, sleđenje zapadnog kulturno obrasca (uticaj kulturne revolucije 1968) i slične civilizacijske okolnosti Jugoslavije kao evropske zemlje, uticale da društvo ide ispred dozvoljene slobode i stege koju je partija morala da nameće po cenu opstanka na vlasti i time posredno dodatno vršilo pritisak za dalju liberalizaciju režima (tzv. efekat grudve snega kako ga Hantington naziva).²⁹

Ova jugoslovenska specifičnost bi se uprošćeno mogla iskazati kao: korak napred dva koraka nazad. U zatvor se lakše dospevalo nego u zemljama Istočnog bloka jer se nije tačno znala granica koja se ne sme preći (kao u zemljama realsocijalizma), ali je kaznena politika bila neuporedivo blaža sa čestim amnestijama političkih zatvorenika naročito kad bi se zbog njih digla prašina na Zapadu, pred Titove posete i u vreme poboljšanja odnosa sa ovim zemljama ili važnih konferencija. Primetno je i slobodnije ponašanja advokata prilikom odbrana na sudu (što nije bio slučaj neposredno po oslobođenju), koji su često ulagali žalbe, protestvovali i komotnije se ponašali u odbrani okrivljenih što nije uvek završa-

²⁸ Jednom prilikom 1974. dok su šetali Tašmajdanom Đilas je, računajući na ovu *ideološko-političku simetriju*, zapitao svog prijatelja disidenta Mihajla Mihajlova i advokata Jovana Barovića, pošto su čuli za hapšenja 33 pripadnika NKPJ uoči Barskog kongresa, a pre toga i hapšenja i osude aktera hrvatskog proleća, ponovnog hapšenja Save Bankovića i Đure Đurovića, člana CNK: *Šta misliš koga će od nas trojice sad da uhapse?* Nije prošlo ni sedam dana a Mihajlo Mihajlov je završio na robiji – Svedočenje Mihajla Mihajlova u intervju autoru, Beograd 3. oktobar 2006.

²⁹ S. Hantington, *Treći talas*, Podgorica 2005.

valo dobro po njih same. Politika štapa i šargarepe i specifičan položaj Jugoslavije između Istoka i Zapada ogledali su se i na pitanju državne represije. Ta represija je morala biti daleko sofisticiranija nego u zemljama soclagera, gde se nije moralo voditi računa o mišljenju Zapada niti s vremena na vreme dokazivati pravovernost Istoku hapšenjem i osudama liberalnih elemenata.³⁰

Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991*, (broj 147039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

³⁰ Z. Radelić, *n. d.*, 329, 343, 352; P. Marković, *Beograd između Istoka i Zapada 1948–1965*, 563.

Srdjan Cvetkovic

THE ENCOUNTER WITH THE SOCIALISTS IN 1958

Political process to the Krekić-Pavlović group (January–March 1958)

Summary

This paper deals with the phenomenon of political repression in Serbia during the time of the establishment of self-managed democracy, in the form of periodical public political processes against oppositional individuals and groups. Cases such as the process against the former socialist group Krekić–Pavlović in the Spring of 1958 actually represent universal models of usages of state repression in Yugoslavia, which, in that period, was always in the context of complex foreign and internal affairs in which Yugoslavia floated – between East and West, between liberal democracy and real-socialism. Court proceedings against group Krekić–Pavlović started as an internal political and democratic issue, but soon developed into an international problem. Among other things, it was also used as an argument of Tito's tightrope act between the two blocks, in his need to persuade the Eastern block and USSR that Yugoslavia was still determinedly on its way to building socialism and that it remained loyal to the Marxist dogma concerning doubts and reserves demonstrated by the East regarding new Program Draft of the Communist Party as well as its approaching to the European Left and Socialist International. This political process, the second arrest of Djilas as well as the second wave of Nationalization were intended to dissuade Doubtful Thomas from the East that Yugoslavia was abandoning socialism, as they perceived it. Still, ideological frustration of British Labour Party and the West caused by violation of basic political and human rights in Yugoslavia (in the first place by the case Djilas and Dedijer as well as the trial to group Krekić–Pavlović) soon gave way to substantial geopolitical interests, concentrated on weakening the eastern block by supporting Tito to move independently from Stalin. In the domestic affairs, this public process had a usual psychological propaganda function of intimidation and disqualification of potential opposition, used by all communist regimes, and represents only one of numerous events which reflected social turbulence in the country during the intensification of international political relations.

ARAPSKO-IZRAELSKI RAT 1967. GODINE I JUGOSLOVENSKO-AMERIČKI ODNOSI*

APSTRAKT: Rad je posvećen naporima jugoslovenske vlade da iznađe optimalan balans u svojim nastojanjima da očuva prestiž u arapskom svetu i obezbedi neophodan nivo saradnje sa Sjedinjenim Američkim Državama. Pošto istovremena realizacija obe ove premise spoljne politike Jugoslavije nije bila mogućna, zvaničnici iz Beograda su na kraju bili primorani da u određenoj meri odstupe od proklamovane politike nesvrstanosti na štetu odnosa sa Zapadom.

Šestodnevni rat Izraela i arapskih država juna 1967, trajno je promenio političku kartu Srednjeg istoka i dodatno otežao i inače mukotrpan put ka iznalaženju kompromisnog rešenja prihvatljivog za strane u sukobu. Kriza koju je taj rat produbio i danas daje ton dramatičnim i krvavim obračunima Arapa i Jevreja na Srednjem istoku. Nemoć Ujedinjenih nacija, velikih sila i brojnih međunarodnih organizacija i pokreta da zaustave poluvekovnu krizu na ovom prostoru govori o svojoj složenosti situacije proizašle iz, inače, sasvim legitimnih nastojanja obeju strana da žive slobodno u državi koju niko ne bi mogao da ugrožava spolja, odnosno u državi koja bi imala precizno određene i međunarodno priznate bezbedne granice. Ma koliko to zvučalo apsurdno, ni Arapi, ni Jevreji, zbog svoje nepopustljivosti i ekstremizma u politici, ovaj ključni nacionalni cilj nisu mogli ostvariti bez rata.

Sve dok nisu doživeli težak poraz od Izraela 1967, Arapi su negirali pravo Jevrejima na sopstvenu državu. Otvoreno su isticali svoju rešenost da ratuju sve dotle dok država Izrael ne bude definitivno likvidirana, a njeni državljani primorani da prihvate život u zajednici u kojoj im niko ne bi garantovao elementarna nacionalna i građanska prava.

Tek posle potpunog kraha egipatske i sirijske armije uslovljenog iznenadnim napadom Izraela juna 1967, arapske vođe se mire sa postojanjem izraelske države i ispoljavaju spremnost za pregovore sa njenim predstavnicima. Pro-

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991*, (147039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

blem je bio u tome što sada Izrael odbija da se povuče sa okupiranih teritorija i ignoriše sve mirovne inicijative Ujedinjenih nacija za postizanje obostrano prihvatljivog kompromisa. Pošto je po treći put porazio svoje protivnike¹ Izrael je, ponesen mitom o sopstvenoj nepobedivosti, smatrao da samo on može određivati uslove budućeg suživota Jevreja i Arapa. U tom pitanju nije ispoljavao ni minimum kooperativnosti, čak ni prema svom ključnom savezniku Sjedinjenim Američkim Državama, bez čije podrške nikada ne bi mogao ostvariti aktuelnu superiornu međunarodnu poziciju.

Do napuštanja nepopustljive politike zvaničnika iz Tel Aviva došlo je tek posle poraza od arapskih država šest godina kasnije. Suočavanje sa neugodnom činjenicom da se golom silom ne može više nametati rešenje na Bliskom istoku rezultiralo je spremnošću izraelskih vlasti za kompromis i pristupanje pregovorima sa Egiptom kao ravnopravnim partnerom.

Tokom vremena koje je neposredno prethodilo junskom ratu, a naročito u razdoblju koje je usledilo posle njega, jugoslovensko rukovodstvo je bezrezervno podržavalo politiku arapskih zemalja, a oštro osuđivalo politiku Izraela. Niko u Beogradu nije bio spreman da se suoči i sa činjenicom da su arapske zemlje u velikoj meri isprovocirale agresiju Izraela, negirajući pravo ovoj državi na opstanak i pripremajući se da je likvidiraju. Titu i njegovim saradnicima nisu mnogo smetale uporno ponavljane pretnje arapskih lidera da će bliskoistočnu krizu razrešiti „bacanjem Izraela u more“ i oružanim obračunom sa Jevrejima. Prilikom susreta sa egipatskim ambasadorom neposredno uoči napada Izraela na arapske zemlje, Tito je čak pohvalio Naserovu odluku da zatvori Akabski zaliv i Tiranski moreuz (jedini izlaz Izraela na Indijski okean i Suecki kanal).² Podržao je i njegov zahtev za povlačenje mirovnih snaga UN sa linije razgraničenja Izraela i Egipta na Sinajskom poluostrvu koji je predstavljao očigledan nagoveštaj pripreme Namera za napad na svog suseda.³

Tito se potrudio da među prvima oštro osudi iznenadan izraelski napad na UAR. Samo nekoliko časova po otpočinjanju ratnih dejstava izraelske avijacije, 5. juna 1967, jugoslovenski predsednik je dao izjavu u kojoj je izrazio svoje

¹ Prvu pobjedu nad arapskim državama Izrael je ostvario u ratu do kojeg je došlo sredinom 1948. godine. Rat je otpočeo 14. maja 1948. sinhronizovanim napadom Egipta, Sirije, Iraka, Saudijske Arabije, Transjordanije (Jordana), Jemena i Libije na Izrael, zbog proglašenja nezavisne izraelske države na delu bivše mandatne teritorije Palestine. Iako je izraelska vojska bila daleko slabija od protivnika, posle sedmomesečnog rata nanela je težak poraz Arapima i preuzela kontrolu nad 78% teritorije ukupnog prostora Palestine. Izrazitu vojnu superiornost u odnosu na arapske države Izrael je pokazao i u narednom ratu 1956. godine, do kojeg je došlo neposredno posle odluke egipatskog predsednika Namera da nacionalizuje Suecku kompaniju i preuzme kontrolu nad Sueckim kanalom. I ovaj put, doduše uz otvorenu vojnu podršku Velike Britanije i Francuske, Izrael je ostvario vojnu pobjedu nad Egiptom, ali se zbog oštre reakcije SAD i SSSR-a morao povući sa osvojene teritorije.

² Posle okončanja prethodnog izraelsko-egipatskog rata 1956, Izrael je prihvatio američki zahtev da se povuče sa okupiranih teritorija, upravo stoga što su mu SAD, pored ostaloga, garantovale neometano korišćenje Akabskog zaliva i Tiranskog moreuza. (KPR, I-2/UAR, k. 74. *Pregled osnovnih stavova velikih sila i nekih drugih zemalja u vezi sa krizom na Bliskom istoku – Sjedinjene Američke Države*).

³ KPR, I-3-a/UAR, k. 192. *Zabeleška o razgovoru predsednika Republike sa ambasadorom UAR Abuzeidom, na Vangi 30. maja 1967.*

ogorčenje tim povodom, ističući da je Izrael kao i pre deset godina „i ovoga puta istupio kao agresor i instrument imperijalističke politike sile i pritiska na suverene arapske zemlje“. Pozvao je UN da „odmah preduzmu mjere za hitnu obustavu agresije i obezbjeđenje mira na Bliskom istoku“ i uputio apel svim miroljubivim snagama „da u tom pravcu neodložno udruže svoje napore“.⁴

Samo dan posle obustave oružanih akcija na Bliskom istoku,⁵ 11. juna, na zajedničkoj sednici Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ, pod predsedništvom Josipa Broza, dogovorene su mere koje će Jugoslavija preduzeti u sklopu podrške arapskim zemljama.⁶ U duhu tih mera istog dana upućena je protestna nota vladi Izraela povodom njegove agresije i nesprenosti da se povuče sa okupiranih teritorija, a potom i nota o prekidu diplomatskih odnosa.⁷

Iako u jugoslovenskom rukovodstvu nije bilo većeg kolebanja oko zauzimanja nepopustljivog stava prema Izraelu, eskalacija sukoba na Bliskom istoku znatno je iskomplikovala opštu međunarodnu poziciju Jugoslavije. Optužujući SAD kao podstrekača i inspiratora izraelske agresije, Tito je ulazio u sve otvoreniju konfrontaciju sa ovom silom od čije je ekonomske i finansijske pomoći zavisio oporavak jugoslovenske privrede koncipiran upravo proklamovanim kursom programa privredne reforme.

S druge strane, bliskoistočna politika Jugoslavije dovela je u pitanje i aktuelan kurs prema bloku socijalističkih država. U želji da direktno utiče na intenziviranje podrške ugroženim arapskim zemljama od strane socijalističkih zemalja i Sovjetskog Saveza, Jugoslavija se silom prilika uključila u sistem periodičnog okupljanja tih zemalja. Kolika je to bila žrtva za zvaničnike iz Beograda možda najbolje govori činjenica da je njihovo višegodišnje uporno odbijanje da prisustvuju ovakvim lagerskim „savetovanjima“ predstavljalo jedan od glavnih izvora sukobljavanja sa sovjetskim rukovodstvom.⁸

Najapsurdnije u svemu je bilo to što je Jugoslavija, trudeći se da ubedi Arape da u stanju opšteg očajanja zbog sramnog poraza odustanu od daljeg ratovanja koje bi se očigledno završilo još tragičnijim epilogom, rizikovala da navuče gnev arapskog sveta i izgubi njegovo poverenje. Arapsko razočarenje i revolt zbog nesprenosti SSSR-a da se direktno uključi u rat lako su se mogli proširiti i na Jugoslaviju, koja je zagovarala mirno razrešenje spora, bez direktnog mešanja

⁴ *Borba*, 6. jun 1967.

⁵ Prekid vatre je postignut u duhu odluke Saveta bezbednosti UN o hitnom obustavljanju svih ratnih akcija, sa kojom su se Izrael, UAR, Sirija i Jordan saglasile 10. juna 1967. (*Hronika međunarodnih događaja, 1967*, Beograd 1968, 1357).

⁶ *Jugoslovenski pregled*, Informacije i dokumenti, septembar 1967, godina XI, Beograd 1967, 384.

⁷ *Hronika međunarodnih događaja, 1967*, Beograd 1968, 1357; Aleksandar Lebl, *Prekid diplomatskih odnosa SFRJ-Izrael 1967. godine*, Tokovi istorije, 1–4, Beograd 2001.

⁸ Još od sukoba sa Staljinom, Tito je stalno odbijao da delegacija jugoslovenskih komunisti prisustvuje zajedničkim sastancima evropskih komunističkih partija, strahujući od obaveza koje je tom prilikom sovjetska KP nametala ostalim učesnicima. Tretirajući ovaj vid okupljanja KP kao instrument sovjetske hegemonističke politike, Tito je odbio učešće i na poslednjem „savetovanju“ ove vrste održanom marta 1967. u čehoslovačkom mestu Karlove Vari, što je dovelo do ozbiljnog zahlađenja jugoslovensko-sovjetskih odnosa. (DASMIP, 1967, str. pov., f-9, 13. *Povodom savetovanja KP Evrope u Karlovim Varima*; KPR, 1-2/SSSR. *Bilateralni odnosi SFRJ-SSSR*).

velikih sila. Jugoslovensko insistiranje na pragmatičnoj i racionalnoj arapskoj politici nije u početku nailazilo na pozitivan prijem kod dela arapskog naroda.

Ipak, procenjujući da će sav ovaj rizik i žrtvovanje određenih premisa dotadašnje spoljnopolitičke strategije doprineti jugoslovenskoj penetraciji na Srednjem istoku i širem afro-azijskom prostoru, Tito i njegovi saradnici preduzeli su svojevrsnu diplomatsku ofanzivu. Ona se kretala u tri osnovna pravca. Pre svega, jugoslovenski političari i diplomate intenzivirali su kontakte sa predstavnicima arapskih zemalja pokušavajući da ih ubede u oportunističku uobličavanja zajedničke platforme razrešenja krize koju bi forsirale sve nesvrstane države, a koju bi, zahvaljujući posredovanju Jugoslavije, podržao i blok socijalističkih zemalja predvođen Sovjetskim Savezom.

Drugi pravac međunarodne aktivnosti Jugoslavije bio je usmeren ka mobilizaciji socijalističkih država, prvenstveno SSSR-a, u intenziviranju pomoći arapskim zemljama izloženim agresiji Izraela. Iako su jugoslovenski komunisti bili skloniji bilateralnim oblicima saradnje sa tim državama, dramatična zbivanja na Bliskom istoku prinudila su ih da u ovom kontekstu naprave ozbiljan presedan.

Mada su beogradski zvaničnici u SAD videli glavnog krivca za eskalaciju krize na Bliskom istoku, treći nivo njihove diplomatske ofanzive svodio se na sve učestalije kontakte sa predstavnicima upravo ove sile. Zahvaljujući kontaktima sa SAD, Jugoslavija se sve više nametala kao iskreni zastupnik arapskih interesa, nezaobilazan predstavnik nesvrstanih zemalja i važan posrednik između Istoka i Zapada, Arapa i Izraela. Međutim, iako je ova komponenta jugoslovenske bliskoistočne politike prihvaćena kao važna karika buduće međunarodne strategije Jugoslavije, njena primena u praksi usledila je nešto kasnije. Njoj je prethodila neuobičajeno oštra antiamerička kampanja.

Ta jugoslovenska kampanja je u određenim momentima dosegala takve razmere da se sticao utisak da su agresiju na arapske zemlje izvršile Sjedinjene Američke Države a ne Izrael. Sudeći po izjavama zvaničnika iz Beograda, u tom kontekstu samo je bilo pitanje dana kada će „svetski imperijalizam“ (odnosno SAD) u svom nadiranju iz Srednjeg istoka ka Balkanu pokušati da likvidira režime u Albaniji, Bugarskoj i Jugoslaviji, kao što je to već učinjeno u Grčkoj, a pokušava se sprovesti i na Kipru.⁹

Prilika za otvoreno suočavanje suprotstavljenih gledišta SAD i Jugoslavije o uzrocima krize na Srednjem istoku i putevima njenog prevazilaženja ukazala se tokom vanrednog zasedanja Generalne skupštine UN, iniciranog povodom arapsko-izraelskog rata.¹⁰ Jugoslavija je, kao i arapske zemlje koje su bile žrtve

⁹ *Stavovi, odluke i akcije državnih organa i rukovodstva političkih organizacija*. („Jugoslovenski pregled“, Informacije i dokumenti, septembar 1967, godina XI, Beograd 1967, 383–394; DASMIP, 1967, str. pov., f-4, 54. *Stenografske beleške o jugoslovensko-bugarskim razgovorima*, 6. jun 1967, 21–27; DASMIP, 1967, str. pov., f-6, 99. *Zapisnik sa Kolegija Državnog sekretarijata, održanog 20. jula 1967*; KPR, I-2/33. *Beleška sa Savetovanja rukovodilaca KP i šefova socijalističkih zemalja, održanog u Moskvi 9. i 10. juna 1967. godine*, 10–11).

¹⁰ Do vanrednog zasedanja Generalne skupštine došlo je na sovjetsku inicijativu. Toj inicijativi suprotstavili su se jedino SAD i Izrael, smatrajući da bi se krizna situacija mogla daleko lakše rešiti na sednici Saveta bezbednosti UN. Iako je takav stav osudila većina članica OUN,

izraelske agresije, jedinog krivca za eskalaciju sukoba na Srednjem istoku videla u Izraelu i njihovom „savezniku“ – SAD. Stoga je, zajedno sa ovim zemljama, insistirala na oštroj osudi izraelske agresije i „hitnom i безусловnom povlačenju Izraela sa okupiranih teritorija“. Tek posle izraelskog povlačenja trebalo bi pristupiti pregovorima radi iznalaženja dugoročnog obostrano prihvatljivog rešenja. U protivnom „agresor bi bio nagrađen“ i tokom pregovora bio bi u poziciji da poraženoj strani nameće rešenja koja njemu odgovaraju.¹¹

Vlada SAD je, pak, napad Izraela na susede tumačila kao „preventivni rat“ protiv zemalja koje su otvoreno najavljivale svoj obračun sa Izraelom i nameru da „likvidiraju tu državu“, a njen narod „bace u more“. S američke strane citirane su brojne ratoborne izjave arapskih lidera date uoči izbijanja sukoba, koje su nedvosmisleno ukazivale na agresivne namere Arapa. U tom duhu morao se tumačiti i zahtev egipatske vlade dat neposredno uoči rata da se hitno povuku mirovne snage UN sa granične linije između UAR i Izraela, kao i Naserova odluka da onemogućiti prolaz izraelskih brodova kroz Akabski zaliv, što je inače bio preduslov za uspostavljanje mira posle egipatsko-izraelskog rata 1956. godine. Imajući u vidu pomenute činjenice, američki predstavnici u OUN odbacivali su mogućnost безусловnog povlačenja Izraela sa okupiranih teritorija, jer bi to značilo vraćanje stvari na početnu tačku i ponovno izlaganje Izraela opasnosti da brojčano i prostorno nadmoćne arapske države sprovedu svoje neskrivene agresivne namere u život. Konture jedinog rešenja prihvatljivog za SAD izložio je predsednik Džonson samo jedan sat pre početka generalne debate na vanrednom zasedanju Generalne skupštine UN. Istupajući u Vašingtonu na Nacionalnoj konferenciji o spoljnoj politici 19. juna 1967, američki predsednik se saglasio sa potrebom da Izrael povuče svoje trupe sa okupiranih teritorija, ali je istakao da niko ne može naterati Izrael da to učini dok se ne ispune određeni uslovi koji bi mu ubuduće garantovali nacionalnu bezbednost. Elaborirajući ovakvo stanovište, Džonson je naveo pet principa koji bi trebalo da predstavljaju preduslov za izraelsko povlačenje: pravo svake nacije na životni prostor, pravedno rešenje pitanja izbeglica, slobodna plovidba međunarodnim vodenim putevima, ograničavanje trke u naoružavanju i poštovanje političke nezavisnosti i teritorijalnog integriteta svih država u regionu.¹²

Ovakvoj političkoj logici tokom zasedanja Generalne skupštine oštro su se suprotstavili UAR, Sirija, Jordan, Alžir i Irak i ostale arapske zemlje koje su bile direktno ili indirektno uključene u sukob sa Izraelom. Emotivno i revanšistički nastupajući sa radikalističkih pozicija, odbijali su svaku mogućnost okončanja stanja zaraćenosti, ne odustajući od proklamovanih namera o uništenju izraelske države. Prihvatanje bilo kakvih koncesija kao preduslova za izraelsko

pokazalo se da je bio ispravan. Posle maratonske debate o ratu na Srednjem istoku, vođene od 17. juna do 21. jula, pošto se nije mogao postići nikakav kompromis, odlučeno je da se dalja rasprava prenese na Savet bezbednosti UN. (KPR, I-5-c, k. 302. *Generalna debata na Specijalnom zasedanju OUN*).

¹¹ KPR, I-2/UAR, k. 74. *Kriza na Srednjem istoku na Specijalnom zasedanju Generalne skupštine UN. Izveštaj delegacije.*

¹² KPR, I-2/UAR, k. 74. *Pregled osnovnih stavova velikih sila i nekih drugih zemalja u vezi sa krizom na Bliskom istoku – Sjedinjene Američke Države.*

povlačenje, smatrale su aktom političke kapitulacije.¹³ Trudeći se da njihov nastup u OUN koordinira sa nastupom ostalih nesvrstanih država i nastupom prosovjetskog bloka, jugoslovenska delegacija je u skladu sa instrukcijama svoje vlade preuzela ulogu inicijatora rezolucije u kojoj su bili ugrađeni stavovi poraženih arapskih zemalja. Taj predlog rezolucije, koju su Amerikanci zlonamerno nazivali „jugoslovenska rezolucija“ jer ga je u ime 13 nesvrstanih zemalja podnela Jugoslavija, nije imao nikakvih izgleda da dobije potrebnu dvotrećinsku većinu u OUN. Budući da se bazirao isključivo na zahtevu za bezuslovno povlačenje Izraela sa okupiranih teritorija, a nije uključivao nikakve bezbednosne garancije izraelskom narodu, za njega nisu glasale ni mnoge nesvrstane zemlje.¹⁴

U Vašingtonu su nastup Jugoslavije na vanrednom zasedanju Generalne skupštine ocenjivali kao krajnje „jednostran“ i ekstreman“, a „u službi interesa SSSR“. ¹⁵ Ovakvo američko rezonovanje činilo se sasvim ispravnim, jer je tekst rezolucije bio takoreći identičan sa tekstem sovjetskog predloga rezolucije podnetim na samom početku zasedanja Generalne skupštine, za koji tada nije obezbeđena potrebna većina.¹⁶ Pošto je formalni podnosilac rezolucije nesvrstanih bio jugoslovenski ambasador u OUN Danilo Lekić, a s obzirom da je ta rezolucija sačinjena na sastanku 14 nesvrstanih zemalja kome je predsedavala Jugoslavija, teško je bilo govoriti o jugoslovenskoj nepristrasnosti i objektivnosti. Tim pre što su oba predloga bila sačinjena u krajnje ekstremnoj formi neadekvatnoj izbalansiranom prilazu gorućim pitanjima hladnog rata koji je Jugoslavija do tada imala.

Jugoslovensko rukovodstvo je energično odbacivalo optužbe iz Vašingtona o „ponovnom svrstavanju Jugoslavije“, o njenom „ponovnom vezivanju za lager“ uključivanjem u sistem periodičnih sastanaka lidera socijalističkih zemalja i upozorenja da, prvi put posle sukoba sa Staljinom, „Jugoslavija potpisuje nešto sa lagerom“. ¹⁷ Međutim, niko od zvaničnika iz Beograda nije više imao iluziju da aktuelna radikalna strategija arapskih zemalja, koju je bezrezervno podržavala Jugoslavija, može dobiti podršku velikih sila ili značajnijeg broja članica OUN. U jugoslovenskim političkim krugovima procenjeno je da zahtev za bezuslovno povlačenje Izraela sa okupiranih teritorija nije realan i da ne vodi ničemu ukoliko ubuduće ne bude kombinovan sa određenim garancijama arapskih država Izraelu po pitanju njegove bezbednosti. Tim pre što je u međuvremenu i SSSR odustao

¹³ KPR, I-5-c, k. 302. *Generalna debata na Specijalnom zasedanju OUN. Ocena dosadašnjeg toka.*

¹⁴ Čak 19 afričkih zemalja nije glasalo za rezoluciju nesvrstanih, a latinoameričke zemlje su podnale kontrapredlog, koji je izraelsko povlačenje uslovljavao okončanjem ratnog stanja i priznanjem prava Izraelu na postojanje. Većina nesvrstanih zemalja Latinske Amerike bila je pod snažnim uticajem SAD i njihova inicijativa se uglavnom svodila na protežiranje pet Džonsonovih principa za razrešenje bliskoistočne krize. Međutim, na njihove rezerve prema aktuelnim zbivanjima na Srednjem istoku uticala je i nepopularnost ratobornog arapskog polazišta o neophodnosti likvidiranja države Izrael i insistiranje arapskih zemalja na produžavanju stanja zaraćenosti. (KPR, I-2/UAR, k. 74. *Kriza na Srednjem istoku na Specijalnom zasedanju Generalne skupštine UN. Izveštaj delegacije.*)

¹⁵ KPR, I-2/UAR, k. 74. *Kriza na Srednjem istoku na Specijalnom zasedanju Generalne skupštine UN. Izveštaj delegacije*, 11.

¹⁶ *Borba*, 20. i 29. jun 1967.

¹⁷ KPR, I-5-c, k. 302. *Informacija o aktivnosti Jugoslavije u vezi sa krizom na Bliskom istoku.*

od prvobitnog zahteva za безусловno povlačenje Izraela i vršio snažan pritisak na arapske države da se saglase sa okončanjem stanja zaraćenosti i priznaju Izraelu pravo na postojanje.¹⁸

Osuđujući „metodu pritiska“ kojoj je pribegao SSSR u želji da arapske zemlje ubedi da odustanu od nepopustljivog stava, Tito i njegovi saradnici su smatrali da je jedini prihvatljiv način da se postigne ovaj cilj „ravnopravan dijalog“ koji bi pomogao Arapima da realnije sagledaju svoj položaj i izvuku odgovarajuće zaključke iz dotadašnjih neuspeha na bojnopolju i u sferi diplomatije. „Arapske vlade morale bi se suočiti sa činjenicom da se ne radi samo o vojničkom porazu već pre svega o porazu jedne nerealne i fiktivne politike koja ni ranije nije nailazila na odobravanje, a koja je na zasedanju i formalno doživela neuspeh. To traži plaćanje određene cene koja ne sadrži samo priznanje prava Izraela na postojanje i bezbednost i okončanje stanja zaraćenosti, već i određene obaveze u pogledu korekcije dosadašnje politike. Bilo bi takođe neophodno, u situaciji identičnosti interesa dve velike sile da se spreči obnova sukoba na BI (Bliskom istoku – D. B.), pa i interesa većine članova UN da se oslobodi hipoteke podržavanja jedne politike prema kojoj postoje rezerve, da arapske zemlje sagledaju činjenicu da se nalaze pod kombinovanim pritiskom da prihvate značajne koncesije“.¹⁹

Zauzimanje realnijeg stava jugoslovenskog rukovodstva u vezi razrešenja bliskoistočne krize odvijalo se uporedo sa sazrevanjem stava o štetnosti daljeg forsiranja antiameričke kampanje. Na sastanku u Ministarstvu inostranih poslova, na kojem su učestvovali jugoslovenski državni sekretar Marko Nikezić, doskorašnji ambasador u SAD Veljko Mićunović, novi ambasador Bogdan Crnobrnja i ključne ličnosti jugoslovenske diplomatije, negativno je ocenjen efekat politike sukobljavanja sa SAD i neodmerene kritike na račun te države. Nikezić i Crnobrnja su se složili da su odnosi Jugoslavije sa SAD „dostigli najnižu tačku i da se ne sme ići niže od toga“. Obojica su se založili za intenziviranje diplomatskih kontakata radi prevladavanja nezadovoljavajućeg stanja, za akciju koja bi „snizila temperaturu“ i obezbedila „mirniji ton“ u jugoslovensko-američkim odnosima. Konstatovano je da dotadašnja politika ne samo što nije doprinosila razrešenju bliskoistočne krize, nego je ozbiljno komplikovala stabilizaciju jugoslovenske ekonomije oslonjenu u velikoj meri na planiranu američku finansijsku podršku. Mićunović je ocenio kao neobjektivnu i zvaničnu procenu Jugoslavije da Sjedinjene Države stoje iza antijugoslovenski nastrojenih grčkih pučista i ratobornih izjava pojedinih italijanskih političara. Odbacio je spekulacije beogradskih zvaničnika da se tu uopšte radi o lancu događaja koji ukazuju na „nadiranje

¹⁸ SSSR je na početku vanrednog zasedanja Generalne skupštine podržavao radikalnan stav arapskih zemalja i njihov beskompromisan revanšizam. Međutim, posle sastanka sovjetskog premijera Kosigina sa američkim predsednikom Džonsonom u mestu Glasborou (udaljenom stotinak milja od sedišta OUN), zvanična Moskva je insistirala na kompromisnom rešenju. Od tada SSSR počinje da vrši snažan pritisak na egipatske, sirijske i alžirske političare da odustanu od vojnih priprema za revanš sa Izraelom. U tom smislu, sugerisali su im da okončaju stanje zaraćenosti i priznaju pravo Izraelu na opstanak. (KPR, I-2/UAR, k. 74. *Pregled osnovnih stavova velikih sila i nekih drugih zemalja u vezi sa krizom na Bliskom istoku – SSSR*, 10–14).

¹⁹ KPR, I-2/UAR, k. 74. *Kriza na Srednjem istoku na Specijalnom zasedanju Generalne skupštine UN*, 12–13.

SAD iz Srednjeg istoka ka Sredozemlju“ kome se sada na putu nalazi Jugoslavija i ukazao na unutrašnje faktore koji su doveli do burnih zbivanja u Grčkoj, Kipru i Italiji.²⁰

Značajno odstupanje od određenih premisa aktuelne spoljnopolitičke strategije nije predstavljalo poseban disidentizam jugoslovenskih diplomata i manifestaciju njihovog konfrontiranja sa režimom. Insistiranje Nikezića i Crnobrnje na umerenijem i kooperativnijem nastupu prema SAD postepeno je ugrađivano u politički kurs koji su u praksi već sprovodili Josip Broz i njegovi najbliži saradnici. Delimično „omekšavanje“ Titovog stava prema politici SAD, ali i prema putevima razrešenja bliskoistočne krize, došlo je do izražaja još tokom razgovora jugoslovenskog predsednika sa američkim ambasadorom Barkom Elbrikom, 27. juna 1967. Tom prilikom Tito se založio za prevazilaženje nesporazuma koji su opterećivali jugoslovensko-američke odnose. To što su dve zemlje imale različite stavove o krizi na Bliskom istoku, po Titovom mišljenju, „ne bi trebalo da opterećuje dalji razvoj naših odnosa po nizu drugih stvari gde imamo zajednička gledišta“. Iako je i dalje tvrdio da „Izraelci danas postupaju na sličan način kao što su to nekada činili Gestapo i Nemci, od kojih su Jevreji najviše nastradali“, Tito više nije isključivo insistirao na bezuslovnom povlačenju Izraela sa okupiranih teritorija kao preduslovu da se preduzmu bilo kakvi dalji koraci u pravcu okončanja arapsko-izraelskog rata. Sada je i sam smatrao neophodnim da pomenute izraelske koncesije moraju biti praćene arapskom odlukom da se obustavi ratno stanje (da se odustane od revanšizma) i da se daju garancije Izraelu u vezi njegove „nacionalne egzistencije“.²¹

Istog dana, tokom razgovora Tita sa predsednikom Vrhovnog suda SAD Karl Vorenom u Belom dvoru, jugoslovenski lider je inicirao direktnu ličnu prepirku sa američkim predsednikom Džonsonom, kao najbolji put da se bolje usaglase stavovi dveju država o krizi na Bliskom istoku i obezbedi eventualno posredovanje Jugoslavije u razrešenju arapsko-izraelskog spora. Ovu inicijativu američki predsednik je sa zadovoljstvom prihvatio, ukazujući na neosporan autoritet Josipa Broza u arapskom svetu, ali i na konstruktivne inicijative koje je pokrenuo na sastancima lagera socijalističkih zemalja.²²

Prvo u nizu pisama iz Vašingtona upućenih Titu predao je američki ambasador Elbrik jugoslovenskom ministru inostranih poslova Marku Nikeziću već 14. jula. Radilo se, u stvari, o ed-memoaru američke vlade o stavovima SAD u vezi sa događajima na Bliskom istoku. U tom dokumentu, kao i u Elbrikovom izlaganju, sa ogorčenjem su odbačene optužbe Beograda o udelu SAD u izraelskoj agresiji, kao i u zbivanjima u Grčkoj. Izjave grčkih pučista da su nasilno preuzeli vlast „da bi oslobodili Grčku od opasnosti od Slovena i komunista sa Severa“, El-

²⁰ DASMP, 1967, str. pov., f-6, 97. *Zapisnik sa Kolegija državnog sekretara za inostrane poslove održanog 13. jula 1967.*

²¹ Isto, f-1, 2; KPR, I-3-a/SAD. *Zabeleška o razgovoru predsednika Republike sa ambasadorom SAD B. Elbrikom, 27. jun 1967.*

²² Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964–1968, Volume XVII, Eastern Europe, Department of State, Washington, doc. 184. *Editorial Note from July through September 1967.*

briku su se činile besmislene, jer je smatrao da bi za njih napad na Jugoslaviju predstavljao „samoubistvo“. Po njegovom mišljenju, to što jugoslovenske vlasti povezuje rat na Bliskom istoku, vojni puč u Grčkoj, burna zbivanja na Kipru i eventualno uključivanje Turske u ovaj koloplet, sa „prodorom SAD sa Srednjeg istoka ka Sredozemlju“, najbolje govori o „opštoj nervozni“, „sumnji, podozrivosti i strahu“ koji karakterišu jugoslovensku percepciju aktuelne američke politike. „Nepoverenje je vrlo nesretna stvar“ – konstatovao je Elbrik, ali je pri tom upozorio „da iskustvo koje je jugoslovenska vlada imala kroz dvadeset godina ne može da opravda takva osećanja... Mi uvek imamo na umu u našim odnosima sa Jugoslavijom jednu osnovnu postavku: ukoliko je jugoslovenska vlada proglasila svoju nameru da želi da ostane nezavisna zemlja, nezavisna od svakoga, to je dobro. To je naš cilj i mi nemamo nikakav drugi cilj. Kad kažem nezavisna, mislim nezavisna od SAD i nezavisna od svakog drugog... To je bio cilj SAD od 1948. Ja mislim da to nije donelo rđava iskustva za Jugoslaviju“.²³

Nikezić je delimično prihvatio Elbrikovu argumentaciju i pomirljivo je predložio da obe strane ubuduće budu „veoma strpljive“ i da „čine potrebne napore“ radi poboljšanja bilateralnih odnosa. Otvoreno je rekao da, čak i kada Jugoslavija ne bi želela da iz nekih razloga sarađuje sa SAD, ona bi to morala, jer je na to upućuju neposredni interesi s obzirom na poziciju te sile u svetu.

Ed-memoar američke vlade svodio je razrešenje bliskoistočne krize na doslednu primenu pet principa koje je predsednik Džonson formulisao 19. juna 1967, u obraćanju američkoj naciji neposredno uoči vanrednog zasedanja Generalne skupštine UN povodom izraelske agresije. U tom smislu, povlačenje Izraela sa okupiranih teritorija trebalo je da bude krajnji korak. Njemu su morale da pretihode brojne koncesije arapskih zemalja, koje bi sprečile povratak na pređašnje stanje u kome je, kako su smatrali Amerikanci, bio ozbiljno ugrožen elementarni opstanak države Izrael što je tu državu i navelo da otpočne „preventivni rat“.²⁴

Takoreći identičan stav izložio je predsednik Džonson u pismu koje je 29. jula ambasador Elbrik uručio Titu. Tom prilikom američki ambasador je obavestio Josipa Broza da narednih dana „odlazi u SAD na referisanje“ i da će tada Džonsonu lično preneti Titove stavove u vezi sa razrešenjem sukoba na Bliskom istoku.²⁵ Međutim, samo dan uoči najavljenog Titovog putovanja u UAR, Siriju i Irak, 9. avgusta 1967, jugoslovenskom predsedniku je uručeno još jedno Džonsonovo pismo u kome su izneti stavovi SAD u pogledu iznalaženja obostrano prihvatljivog arapsko-izraelskog kompromisa. Američki predsednik je ovom prilikom zamolio Tita da prenese stavove iz tog pisma arapskim liderima i pokuša da ih uveri da SAD ne stoje iza izraelske agresije, niti imaju bilo kakav drugi interes osim da se uspostavi trajan mir između sukobljenih strana.²⁶ Generalno posmatra-

²³ KPR, I-5-5/SAD. Zabeleška o razgovoru (skraćeni tekst) između državnog sekretara M. Nikezića i ambasadora SAD B. Elbricka, 14. jul 1967.

²⁴ KPR, I-5-5/SAD. Aide-memoire, 14. jul 1967.

²⁵ KPR, I-3-a/SAD, k. 181. Zabeleška o razgovoru predsednika Republike sa ambasadorom SAD Burcke Elbrickom 29. jula 1967. godine na Brionima; KPR, I-1/1104. Poruka predsednika SAD Lindona Džonsona, predsedniku Republike Josipu Brozu Titu, 28. VII 1967.

²⁶ KPR, I-1/1104. Poruka predsednika SAD Lindona Džonsona predsedniku Republike Josipu Brozu Titu, 9. IX 1967.

no, principi razrešenja bliskoistočne krize za koje se zalagao Džonson uglavnom su se poklapali sa principima za koje se zalagala i Jugoslavija. Međutim, problem je bio u suštinski različitim gledištima o redosledu primene tih principa – da li prvo treba da se Izrael povuče sa okupiranih teritorija, pa da tek onda arapske države odustanu od stanja zaraćenosti i uključe se u pregovore ili obrnuto. Prvu opciju, koju je zagovarala Jugoslavija, američki političari smatrali su nerealnom i neprihvatljivom za izraelsku vladu, kao što im se činilo da je neprihvatljivo da poražene države diktiraju pobedniku uslove primirja.²⁷

Bez obzira na ove razlike, u Vašingtonu su pridavali veliki značaj mirovnim inicijativama Josipa Broza ispoljenim u njegovim učestalim kontaktima sa predstavnicima nesvrstanih zemalja, ali i sa predstavnicima socijalističkog lagersa, posebno Sovjetskog Saveza.

Positivno su ocenjeni naponi Josipa Broza da ublaži narasle animozitete Arapa prema SSSR-u zbog sovjetskog odbijanja da se direktno uključi u rat i spreči njihov katastrofalan poraz. Aktivnim angažovanjem na savetovanjima lidera socijalističkih zemalja u Moskvi i Budimpešti, pak, Tito je postigao bar dva važna cilja. Uspeo je da ublaži revolt Brežnjeva zbog oštrih optužbi iz arapskih zemalja „da je pobeo sa megdana i da se ničim nije suprotstavio agresiji“. Pošto je izborio određen stepen sovjetskog razumevanja za afektivne i iracionalne nastupe poraženih arapskih lidera, Tito je uspeo da podstakne Brežnjeva da i inače impresivnu sovjetsku pomoć Egiptu i Siriji u naoružanju još više uveća i proširi je ekonomskom podrškom.²⁸

Sada je pred jugoslovenskim predsednikom bio težak zadatak da utiče na arapske lidere da omekšaju stavove prema zvaničnicima iz Moskve. Trebalo ih je ubediti da nemaju razloga za revolt prema SSSR-u zbog njegovog opreznog držanja tokom agresije Izraela, jer bi njegovo direktno uključivanje u rat na Bliskom istoku najverovatnije rezultiralo trećim svetskim ratom. Inače, u Stejt departментu su i Titov angažman među Arapima u korist sovjetske formule razrešenja krize na Bliskom istoku izuzetno pozitivno ocenjivali iz jednostavnog razloga što se ta formula poklapala sa rešenjem za koje su se zalagale i same Sjedinjene Države.²⁹

Tokom razgovora vođenih u Egiptu, Siriji i Iraku od 10. do 17. avgusta 1967, Tito je arapskim liderima prvi put otvoreno izneo svoj stav da nije oportuno i dalje negirati pravo jevrejskom narodu na sopstvenu državu i insistirati na bezuslovnom povlačenju izraelske vojske sa okupiranih teritorija, bez obustave stanja zaraćenosti. Smatrao je pogrešnom aktuelnu arapsku orijentaciju na geril-

²⁷ Isto; DASMIP, 1967, str. pov., f-7, 111. *Poruke predsednika SAD L. B. Džonsona predsedniku Titu*; KPR, I-2/UAR, k. 74. *O porukama predsednika Džonsonu*.

²⁸ KPR, I-2/33. *Beleške sa Savetovanja rukovodilaca KP i šefova država i vlada socijalističkih zemalja, održanog u Moskvi 9. i 10. juna 1967; Zabeleška o sastanku predstavnika KP i vlada 7 socijalističkih zemalja, održanog u Budimpešti 11–12. VII 1967.*

²⁹ SAD i SSSR su, 20. jula 1967, Generalnoj skupštini UN zajedno podneli nacrt rezolucije o razrešenju bliskoistočne krize. Ta sovjetsko-američka rezolucija je odbačena, jer je većina arapskih i afričkih zemalja smatrala da je ona gotovo identična sa ranijim predlogom SAD, odnosno latinoameričkih država. Međutim, SAD i SSSR su na ovakvom rešenju i kasnije uporno insistirali i taj njihov zajednički predlog predstavljao je jedinu realnu opciju izlaska iz krize. On je činio okosnicu kasnije usvojene Rezolucije 242 Saveta bezbednosti UN.

ski ili partizanski rat. „To se moglo raditi u Jugoslaviji i u Alžiru. Ali na ovom otvorenom pustinjском prostoru to nije moguće“. Upozorio je svoje domaćine da je takav ekstremizam Arapa negativno ocenjen i na sastancima socijalističkih država u Moskvi i Budimpešti, sazvanim povodom izraelske agresije na UAR, Siriju i Jordan. Tito je svaku pomisao da bi se problemi na Bliskom istoku mogli rešiti ratom smatrao čistim avanturizmom, štetnim po interese Arapa. Pri tome bi bilo nerealno očekivati da se SSSR uključi u takav rat, jer bi to sigurno dovelo do opšteg svetskog sukoba. Pošto je preneo stavove učesnika pomenutih dvaju lagerskih sastanaka, na kojima je učestvovala i Jugoslavija, Tito je upoznao sagovornike i sa stavovima SAD koje mu je Džonson izložio u svojim pismima. Te stavove je okarakterisao kao „tvrđe“ od stavova formulisanih u sovjetsko-američkoj rezoluciji,³⁰ ali je napomenuo „da u njima ipak ima nekih elemenata koji pokazuju da bi SAD želele da se pride političkom rešenju koje ne bilo suviše na štetu arapskih zemalja“. Izneo je mišljenje da „u sadašnje vreme SAD očigledno imaju dovoljno neprilika u Vijetnamu kao i u sopstvenoj zemlji u vezi sa crnačkim stanovništvom i ne bi im možda odgovarala dalja eskalacija na Bliskom istoku“.³¹

Odmah posle povratka sa puta u UAR, Siriju i Irak, Tito je poslao pismo Džonsonu u kojem ga je obavestio o rezultatima svoje mirovne misije.³² Sa zadovoljstvom je konstatovao kako je ubedio arapske lidere da moraju definitivno odustati od ratne opcije kao sredstva razrešenja krize. U tom smislu, ne samo što je sagovornike privoleo da se opredele za politička i miroljubiva sredstva, nego i da moraju priznati postojanje Izraela kao realnost koja se ničim ne može više negirati. Istovremeno, ukazao je Džonsonu na negativnu arapsku percepciju politike SAD na Bliskom istoku, shvaćenu kao bezrezervna podrška agresoru. U tom kontekstu i stavovi SAD za razrešenje aktuelne krize smatraju se „krajnje jednostranim“ i „u korist Izraela“, a „protiv arapskog naroda“. Stoga u zemljama koje je Tito posetio postoje ozbiljne rezerve prema sovjetsko-američkoj rezoluciji, jer ona ne daje nikakve garancije da će se Izrael povući sa okupiranih teritorija (to povlačenje se predviđa u nejasnoj formi tek na kraju, a od Arapa se traži da prethodno pregovaraju sa Izraelom dok im ovaj „drži nož pod grlom“). Pošto Džonson govori o povlačenju Izraela u „bezbedne nacionalne granice“, stiče se utisak da se tu radi o stavu koji implicira promenu dosadašnjih granica, što je Arapima potpuno neprihvatljivo.³³

³⁰ Tito je naročito bio nezadovoljan formulacijom u Džonsonovim pismima o povlačenju Izraela sa okupiranih teritorija na liniju „bezbednih nacionalnih granica“, a ne na graničnu liniju koja je postojala pre izraelske agresije. Ovakav stav očigledno je implicirao promenu ranijih granica na štetu arapskih zemalja. (KPR, I-2/UAR, k. 74. *O porukama predsednika Džonsonu*).

³¹ KPR, I-2/UAR, k. 74. *Zabeleška o jugoslovensko-egipatskim razgovorima*.

³² Pismo sličnog sadržaja uputio je potom vladama ostalih stalnih članica Saveta bezbednosti UN (sa izuzetkom Kine): SSSR-u, Velikoj Britaniji i Francuskoj, generalnom sekretaru Ujedinjenih nacija U Tantu, indijskom premijeru Nehruu i liderima nekih vanblokovskih država. (KPR, I-1, 1104. *Poruka predsednika Tita rukovodstvu SSSR, Poruka predsednika Tita premijeru Vilsonu, Poruka predsednika Tita Šarlu de Gol, Poruka predsednika Tita Indiri Gandi, Poruka predsednika Tita generalnom sekretaru UN U Tantu*).

³³ KPR, I-1, 1104. *Poruka predsednika Republike Josipa Broza Tita predsedniku SAD Lindonu Džonsonu, 24. avgust 1967.*

Kao jedino prihvatljivu platformu za razrešenje krize na Bliskom istoku, usaglašenu tokom Titovih razgovora sa arapskim liderima, jugoslovenski predsednik naveo je kompromisnu formulu zasnovanu na kombinaciji principa za koje se zalagao predsednik Džonson i principa na kojima su insistirale arapske zemlje neposredno posle izraelske agresije. Iako se ovaj predlog sastojao od pet principa, njegovu suštinu odražavala su dva osnovna zahteva: povlačenje izraelske armije sa teritorija koje su okupirane posle 4. juna i pružanje bezbednosnih garancija stalnih članica Saveta bezbednosti UN (ili od strane četiri velike sile) za poštovanje granica od 4. juna svim državama ratom zahvaćenog područja, uz eventualno stacioniranje snaga UN sa obe strane granice.³⁴ Drugim zahtevom, po Titovoj oceni, arapske zemlje su izlazile u susret i Džonsonovom insistiranju na priznanju prava na egzistenciju državi Izrael i u tom sklopu obustavljanju stanja zaraćenosti.³⁵ Služeći se njemu svojstvenom čudnom kombinatorikom, Tito je u garanciji nepovredivosti granica za sve države Bliskog istoka video i arapsko *de facto* priznanje Izraela i arapsku odluku o obustavljanju stanja zaraćenosti.

Neslaganje sa ponuđenim predlogom razrešenja bliskoistočne krize, Džonson je izneo tokom razgovora u Vašingtonu sa jugoslovenskim ministrom inostranih poslova Markom Nikezićem. Prethodno je izrazio svoju zahvalnost Titu što se angažovao oko razrešenja problema koji izaziva zabrinutost i u SAD i u Jugoslaviji. Srdačno se obraćajući Nikeziću, izrazio je želju za unapređenje jugoslovensko-američkih odnosa i spremnost da u tom pravcu učini sve što je u njegovoj moći.³⁶

Iako se delimično saglasio sa pojedinim stavovima iz Titovog pisma, Džonson je konstatovao da rešenje izloženo u tom pismu vidno „zaostaje“ za formulom usaglašenom u nacrtu sovjetsko-američke rezolucije, koju danas podržava većina članica OUN. Ukoliko Arapi stvarno žele da se na miroljubiv način iznađe obostrano prihvatljiv sporazum na Bliskom istoku, moraju makar obustaviti stanje zaraćenosti i odustati od priprema za novi rat sa Izraelom. „Ne može se tražiti od Izraelaca da polože oružje, a da im posle toga grlo bude preklano. Povlačenje, samo po sebi, nije nikakvo rešenje“.³⁷

Negativan stav o rešenju koje su inicirali arapski lideri u razgovorima sa Titom tokom njegove posete UAR, Siriji i Iraku, Džonson je eksplicitno izložio u pismu Titu 19. septembra 1967. U tom pismu, koje je u stvari predstavljalo odgovor na Titovo pismo od 24. avgusta, Džonson je ponovio ranije stavove o izlasku

³⁴ Preostala tri principa na kojima su insistirale arapske zemlje odnosila su se na rešenje pitanja slobodne plovidbe Tiranskim moreuzom (Akabskim zalivom) i Sueckim kanalom. Data je načelna saglasnost da se u potpunosti poštuje pravo svih država na slobodnu plovidbu Tiranskim moreuzom. Za Suecki kanal arapska strana je insistirala na vraćanju režima plovidbe ustanovljenog uoči rata, po kome izraelskim brodovima nije bilo dozvoljeno korišćenje tog plovnog puta. Doduše, njima je data mogućnost plovidbe pod zastavom neke druge zemlje. Konačnom rešavanju tog pitanja, prema predlogu arapskih država, moglo se pristupiti tek naknadno, uporedno sa rešavanjem pitanja palestinskih izbeglica. (KPR, I-1, 1104. *Poruka predsednika Republike Josipa Broza Tita predsedniku SAD Lindonu Džonsonu, 24. avgust 1967*).

³⁵ Isto.

³⁶ FRUS, 1964–1968, Volume XIX, Arab-Israeli Crisis and War 1967, Department of State, doc. 432. *Memorandum of Conversation, Washington, August 30, 1967, 7:15 p. m.*

³⁷ Isto.

iz aktuelne krize. Postavio je pitanje Titu: kakvu svrhu imaju garancije Saveta bezbednosti UN ako arapske zemlje ne odustanu od stanja zaraćenosti. Takve garancije su date i posle egipatsko-izraelskog rata 1956, pa nisu sprečile izbijanje novog rata. Isto tako, čudilo ga je što jugoslovenski predsednik ignoriše zahtev SAD da se obustavi naoružavanje zemalja involviranih u sukobu. To što je SSSR isporučio ogromne kontingente oružja arapskim zemljama, koje su sada bolje naoružane nego što su bile uoči rata, nikako ne vodi uspostavljanju mira.³⁸

Ipak, Džonson je u pismu ispoljio spremnost na određene ustupke arapskim zemljama, kako bi se iznašao koliko-toliko prihvatljiv kompromis za obe strane. Suština tih koncesija svodila se na odustajanje od ranije proklamovanih pet principa za razrešenje bliskoistočne krize kao preduslova za povlačenje Izraela sa okupiranih teritorija, odnosno odustajanje od stava da prvo arapske zemlje moraju da sprovedu niz miroljubivih mera, pa da se tek onda u ovaj proces uključi i Izrael. U tom smislu, Džonson se složio da obe strane neophodne koncesije sprovedu „istovremeno“ i „zajedno“, kako bi i Arapi i Izraelci bili sigurni da protivnik neće zloupotrebiti njihovu kooperativnost.³⁹

Ova Džonsonova koncesija je predstavljala objektivno maksimum koji se mogao očekivati u procesu iznalaženja opšteprihvatljive formule izlaska iz aktuelne krize. Ona je bila ugrađena u Rezoluciju 242, usvojenu u Savetu bezbednosti UN 22. novembra 1967.⁴⁰ Tu rezoluciju nisu prihvatile ni arapske zemlje, ni Izrael. Sukobi na Bliskom istoku i krvavi obračuni dveju strana ostali su deo političke svakodnevice do današnjih dana.

³⁸ KPR, I-1/1104. *Poruka predsednika SAD Lindona Džonsona predsedniku Republike Josipu Brozu Titu, 19. septembar 1967.*

³⁹ Isto.

⁴⁰ Tom rezolucijom predviđeno je 1) hitno povlačenje izraelskih snaga sa okupirane teritorije, 2) prekid svih neprijateljstava, 3) priznavanje suvereniteta, teritorijalnog integriteta i političke nezavisnosti svih država ovog područja, 4) upućivanje specijalnog izaslanika UN na Bliski istok, 5) garantovanje slobodne plovidbe međunarodnim vodama ovog regiona, 7) rešavanje problema izbeglica i 8) stvaranje demilitarizovane zone. (*Hronika međunarodnih događaja, 1967, godina V, Beograd 1968, 1505*).

Dragan Bogetić

ARAB-ISRAELI WAR OF 1967 AND YUGOSLAV RELATIONS WITH UNITED STATES

Summary

The attempts of Yugoslav officials to step in as important protagonists in the resolution of the crisis in the Middle East significantly affected the currents of relations between Yugoslavia and the United States. Although the contacts between these two sides intensified visibly, mutual animosities and suspicions grew as well. Giving an unreserved support to the Arab countries, Yugoslavia was organizing a sharp political campaign, directed not only against the Tel Aviv regime, but also against policies of the US. At the same time, Yugoslavia was aligning more closely to the socialist states in a way unprecedented since 1948.

The awareness that this strengthening of the prestige of Yugoslavia in the non-aligned world has damaged its preceding balanced policy towards blocks caused a temporary toning down of the anti-American campaign in Belgrade, as well as the launch of frequent diplomatic initiatives aimed to negotiate between USA and both USSR and the Arab countries, in order to achieve mutually acceptable solution. American president Johnson acknowledged those initiatives with great attention, bearing in mind the reputation of Yugoslavia in Arab countries, but also the significant influence it might exercise upon Soviet Union in the context of the crisis. Johnson had even written to Tito, who wrote back. Tito has to some extent succeeded to fulfill the expectation of Washington. He convinced Arabs to drop their revanchist plans and acknowledge the integrity of Israel.

The general failure to find a peaceful solution for the Middle-Eastern crisis had a negative impact on the relations between Yugoslavia and USA during 1967 and in the following period. The support to different sides in conflict was a permanent source of crisis in those relations and generated their confrontation in the UN. However, the undisputed interest of both sides in the maintenance of basic economical and political cooperation has prevented the factors of their conflict from overcoming the factors of their cooperation.

MEĐUNARODNI POLOŽAJ JUGOSLAVIJE I VOJNA INTERVENCIJA U ČEHOSLOVAČKOJ 1968*

APSTRAKT: U radu se razmatra međunarodni položaj Jugoslavije u svetlu vojne intervencije u Čehoslovačkoj 1968. godine. Akcent je stavljen na nastojanje Josipa Broza Tita i jugoslovenskog državno-partijskog rukovodstva da amortizuju nepovoljno dejstvo koje je kriza oko događaja u Čehoslovačkoj imala na međunarodnu poziciju Jugoslavije, zasnovanu na politici ekvidistance između Istoka i Zapada.

Međunarodni položaj Jugoslavije početkom 1968. izgledao je prilično stabilan. Opšte stanje odnosa u svetu – iako permanentno opterećeno hladnim ratom, tj. sukobom između dva suprotstavljena vojno-politička bloka, NATO pakta i Varšavskog ugovora – nije davalo povoda za posebnu zabrinutost u smislu da bi, barem u neposrednoj budućnosti, moglo doći do drastičnijeg poremećaja na međunarodnoj sceni koji bi ugrozio poziciju Jugoslavije kao vanblokovske zemlje i doveo u pitanje politiku nesvrstanosti, njenu ključnu spoljnopoličku orijentaciju. Ovo tim pre što je izgledalo da su dve vodeće sile ovih blokova, SSSR i SAD, i njihovi saveznici prihvatili takav položaj Jugoslavije, procenjujući, svako iz svog ugla, da je njena vanblokovska pozicija u postojećim okolnostima i odnosa snaga rešenje koje treba zadržati. To, međutim, nije značilo da su Josip Broz Tito i jugoslovensko vođstvo imali čvrste garancije za takvu poziciju i politiku, koju su izgrađivali i vodili već deceniju i po – praktično od Staljinove smrti 1953, a čiju srž je činila politika balansiranja između Istoka i Zapada, prvenstveno u odnosima sa glavnim blokovskim silama. U ambijentu hladnog rata održavanje tako delikatne pozicije zahtevalo je neprekidnu budnost, političku veštinu i punu diplomatsku angažovanost. Poseban izazov i iskušenje predstavljali su momenti oštih i opasnih kriza u odnosima između supersila, kada su Tito i jugoslovenska vlada morali ulagati dodatne napore kako osnove balansa ne bi bile ugrožene, u čemu se uglavnom i uspevalo.

I pored toga što su odnosi sa dve supersile prolazili kroz faze zahlađenja i otopljenja, manjih i većih iskušenja, sredinom 60-ih, između 1963. i 1968, bio

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991*, (147039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

je dostignut vrhunac u ostvarenju politike očuvanja ekvidistance. Period zahlađenja odnosa sa SAD s početka 60-ih – naznačen oštrom kritikom američke spoljne politike u Titovom govoru na prvoj konferenciji nesvrstanih zemalja u Beogradu 1961. i nepovoljnim reakcijama Vašingtona praćenim restriktivnim merama kao što je ukidanje Jugoslaviji statusa najpovlašćenije nacije u trgovini, oktobra 1962, od strane američkog Kongresa – praktično je okončan Titovim susretom sa američkim predsednikom Džonom Kenedijem 1963.¹ Usledilo je poboljšanje odnosa, tako da su generalno gledano oni u sledećim godinama bili stabilni, sa kontinuiranim političkim dijalogom i napretkom u ekonomskoj i drugim oblicima saradnje. Takav nivo odnosa nisu bitnije poremetile ni krupne razlike u pogledima na aktuelna međunarodna pitanja, kao što su američko vojno angažovanje u Vijetnamu, koje je jugoslovenska strana oštro kritikovala, i odnos prema bliskoistočnoj krizi, koja je opasno eskalirala izraelsko-arapskim ratom juna 1967. godine. Uz sve razlike, obe strane su u osnovi bile zadovoljne međusobnim odnosima i iskazivale su spremnost i interes za nastavak takvog trenda. Izražavajući postojanost dugoročnih ciljeva u politici prema Jugoslaviji, američki ambasador u Beogradu Č. B. Elbrik (Charles Burke Elbrick) ocenio je krajem decembra 1967. da su bilateralni odnosi „ostali upadljivo stabilni“, „uprkos kritičkom stavu i podozrenju“ jugoslovenske vlade prema američkim akcijama na spoljnom planu.²

U razvoju odnosa sa ostalim zapadnim zemljama primetan je bio uspon naročito od sredine 60-ih, što je dobrim delom bilo u funkciji sprovođenja ambiciozne privredne reforme u Jugoslaviji. Tvorci reforme su bili svesni činjenice, a na to se i računalo u planovima za njenu realizaciju, da se ona ne može sprovesti bez snažne ekonomske kooperacije sa inostranstvom, posebno sa visokorazvijenim zemljama Zapadne Evrope. Radi postizanja ovoga cilja, jugoslovenska vlada je u odnosima sa Zapadom primenjivala pragmatičan pristup: forsiranje privredne saradnje, uz izbegavanje političkih sporova i polemika, nastojeći da prevaziđe neka od njih koja su izvesno vreme opterećivala odnose sa inače najznačajnijim ekonomskim partnerima – SR Nemačkom i Italijom. Politički odnosi sa SR Nemačkom su vidno poboljšani dolaskom na vlast Socijaldemokratske partije, koja je preko ministra spoljnih poslova Vilija Branta lansirala novu spoljnopolitičku orijentaciju, tzv. istočnu politiku, tako da su početkom 1968, posle deset godina prekida (zbog primene Holštajnovne doktrine), obnovljeni diplomatski odnosi, a rasprava o isplati ratne oštete ušla u mirnije vode.³ I u odnosima sa ostalim zapadnoevropskim zemljama ostvaren je zapažen uspon u periodu 1965–1968; osim na bilateralnom planu, Jugoslavija se angažovala i u nekim aspektima multilateralnih procesa koji su se u to vreme odvijali u Evropi. Za Jugoslaviju je posebno značajna bila ekonomska saradnja – ove zemlje su učestvovala sa oko 50% u spoljnotrgovinskoj razmeni Jugoslavije, bile ključni tehnološki i finansijski

¹ Vidi: D. Bogetić, *Pogoršanje jugoslovensko-američkih odnosa posle prvog samita nesvrstanih zemalja u Beogradu*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2006, 71–86.

² Foreign Relations of the United States (FRUS), 1964–1968, Volume XVII, Eastern Europe – Telegram Elbrika Stejt departmentu, 29. decembar 1967.

³ Više o tome: Vladimir Ivanović, *Obnavljanje diplomatskih odnosa između Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i Savezne Republike Nemačke*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2005, 129–144.

partner, a svojevrsan doprinos u poboljšanju ekonomske i socijalne situacije u Jugoslaviji predstavljao je odlazak stotine hiljada radnika na privremeni rad u zemlje Zapadne Evrope. Politički odnosi su takođe poboljšavani, intenzivirana je politička komunikacija, kulturna i turistička saradnja uzimala je sve veći zamah.

U zapadnim analizama se ocenjivalo da je na ovakav kurs Jugoslavije u politici prema Zapadu, osim jasne ekonomske motivacije, uticao i težak poraz Egipta, jedne od vodećih nesvrstanih zemalja, u ratu sa Izraelom juna 1967, kojim je bitno umanjen njegov vojni i politički prestiž i manifestovana ograničenost dometa politike nesvrstanih u očuvanju vitalnih nacionalnih interesa. Ta okolnost je navodila jugoslovensko vođstvo da zauzima znatno umereniju liniju prema Zapadu, bez obzira što je zadržan „pro-arapski i pro-naserovski stav.“⁴

Zahlađenje odnosa između Jugoslavije i SSSR-a, do kojeg je došlo posle sovjetske vojne intervencije u Mađarskoj novembra 1956, trajalo je nekoliko godina. Početkom 60-ih nove okolnosti, prvenstveno sovjetsko-kineski sukob, otvorili su vrata poboljšanju odnosa. Jasnu indikaciju boljih vremena u jugoslovensko-sovjetskim odnosima predstavljala je poseta Jugoslaviji Leonida Brežnjeva, člana najužeg rukovodstva KP SSSR, u jesen 1962. godine. Titova poseta Moskvi u decembru 1962. i poseta Nikite Hruščova Jugoslaviji septembra 1963, bile su potvrde jugoslovensko-sovjetskog približavanja koje je praćeno usponom saradnje na svim poljima. Približavanje Beograda i Moskve, uz pogoršanje jugoslovensko-američkih odnosa, navelo je Džordža Kenana (George Kennan), američkog ambasadora u Beogradu, na ocenu da se Jugoslavija okreće sovjetskom bloku i napušta poziciju ekvidistance zbog čega je predlagao promenu politike prema Jugoslaviji. U Stejt departmentu i Forin ofisu, međutim, nisu prihvatili njegovo mišljenje – u Forin ofisu je zaključeno da „ne postoji ništa u približavanju što pogađa ključne interese Zapada“ ili „navodi na promenu bazične politike prema Jugoslaviji“.⁵ Ocenjujući da je ovakva politika SAD prema Jugoslaviji „kontraproduktivna, neproduktivna i nezadovoljavajuća“, Kenan se početkom 1963. povukao sa funkcije ambasadora i napustio Jugoslaviju.⁶

Posle smene Nikite Hruščova (oktobar 1964), jugoslovensko vođstvo je nastojalo da nastavi dobre odnose i sa novim sovjetskim liderima (Leonid Brežnev, Aleksej Kosigin, Nikolaj Podgorni). Mada se sledećih godina održavao nivo saradnje, vremenom su počele da se ispoljavaju političke nesuglasice, u čijoj osnovi je ležalo staro sporenje o međusobnim odnosima između KP i socijalističkih zemalja. Pojava ovih razlika bila je neizbežna imajući u vidu ambiciju novog sovjetskog rukovodstva ne samo da ojača koheziju unutar socijalističkog lagersa, već i da rehabilituje ideju o vodećoj ulozi Moskve u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu. S druge strane, za Josipa Broza očuvanje nezavisne vanblokovske pozicije Jugoslavije na međunarodnoj sceni i vlastitog „puta u izgradnji socijalizma“ na unutrašnjem planu, bili su neprikosnoveni politički postamenti, crvena linija koja se nije smela prelaziti.

⁴ The National Archives of the United Kingdom (NAUK), FO 371–1967. – Yugoslavia: Annual review for 1967.

⁵ NAUK, FO 371/163926 – Beleška o jugoslovensko-sovjetskim odnosima i stavu V. Britanije i Zapada sačinjena u FO 7. septembra 1962.

⁶ D. Bogetić, *n. d.*, 84.

Razlike i sporenja (bez javne polemike) najviše su se ispoljavali u pitanju održavanja međunarodne konferencije komunističkih partija na inicijativu sovjetskog vođstva. O tome se dosta diskutovalo sa sovjetskom stranom, ali Tito i jugoslovensko partijsko vođstvo su bili odlučni u odbrani prava na autonomnu poziciju i stavove. Iznosili su generalne rezerve na sam pristup pitanju svetske konferencije KP: da to „podrazumeva mogućnost uspostavljanja jednog centra, iz koga se rukovodi kompartijama“, što je „suprotno principima nezavisnosti i ravnopravnosti“ KP. Isticali su da bi međunarodni komunistički i radnički pokret „mogao mnogo življe da saraduje kroz bilateralne i multilateralne forme“.⁷

Uspon u odnosima sa SSSR-om direktno se održavao na povoljan razvoj odnosa Jugoslavije sa ostalim zemljama Istočnog bloka, posebno sa Rumunijom, Bugarskom i Čehoslovačkom. Intenzivna saradnja sa Rumunijom ogledala se kako u realizaciji krupnog privrednog poduhvata – izgradnji hidrocentrale Đerdap, tako i u veoma uspešnom razvoju političkih odnosa, čemu su doprinos davali i vrlo dobri odnosi Tita sa rumunskim liderima Georgi Dežom, a potom i sa Nikolajem Čaušeskim (od 1965) koji je pokušavao da stvori prostor za što samostalnjiji spoljnopolitički nastup Rumunije.

Jugoslovensko-bugarski odnosi takođe su se brzo poboljšavali počev od 1963, tako da je sredinom 60-ih godina saradnja na svim poljima bila vrlo intenzivna. Sve češći susreti državnih i partijskih delegacija, među kojima i onih na vrhu (Tito – Živkov), označavali su bitan napredak na političkom planu; izgledalo je da se i spor oko makedonskog pitanja, koji je u prethodnom periodu predstavljao stalan izvor političkih nesuglasica između dve zemlje, postepeno prevazilazi ili barem znatno ublažava.⁸

U Čehoslovačkoj je (pod uticajem pojačane destaljinizacije u SSSR-u koji je sprovodio Hruščov) sredinom 60-ih sve veći zamah hvatao proces reformi koji se prevashodno ogledao u postepenoj liberalizaciji u sferama kulture i ekonomije. U Jugoslaviji je ovaj proces pobuđivao sve veću pažnju, zvanična politika i naročito javnost davali su podršku daljem toku reformi i rastao je interes za intenziviranje saradnje između dve zemlje. Poseta Antonija Novotnog, predsednika Čehoslovačke, septembra 1967. predstavljala je pokazatelj pozitivnog trenda u razvoju jugoslovensko-čehoslovačkih odnosa.

Politika i pokret nesvrstanosti, koji su činili temeljnu odrednicu Titove spoljne politike i međunarodnog položaja Jugoslavije, posle arapsko-izraelskog rata juna 1967. i nekoliko godina uspešne afirmacije zapali su u svojevrsnu krizu. Poraz Egipta, vodeće arapske zemlje, jednog od osnivača i lidera pokreta nesvrstanih i munjevita pobeda Izraela u ovom ratu, uz okupaciju arapskih teritorija, izneli su na videlo činjenice koje nisu išle u prilog akterima politike nesvrstanosti. Pokazalo se da članice pokreta u slučaju opasnih situacija, naročito ratnih sukoba u kojima su postojali evidentan interes i umešanost velikih sila, ne mogu ra-

⁷ DASMIP, 1967, str. pov., f-1, 3/18 – Razgovor Tita i delegacije SKJ sa sovjetskim vođstvom prilikom posete Moskvi krajem januara i početkom februara 1967.

⁸ U razgovoru Tito-Živkov u Sofiji (5. decembra 1966) zaključeno je da makedonskom pitanju „treba prilaziti obazrivo, istorijski naučno i na način koji neće otežavati dalji razvoj odnosa“. – DASMIP, 1967, str. pov., f-9, 1.

čunati na čvrstu i efikasnu podršku pokreta u zaštiti krucijalnih nacionalnih interesa. Uz to, bilo je sve očividnije da u slučajevima kriza u kojima nisu neposredno involvirane, supersile pronalaze modus sporazumevanja kojim izbegavaju da ih takve situacije uvuku u direktan sukob, pogotovu oružani. Međutim, ova kriza nije obeshrabrila Tita, kao i mnoge druge lidere nesvrstanih zemalja – oni su uložili dodatne napore kako bi pokretu udahnuili novu energiju, smatrajući da on, i pored ograničenja, može da bude važan akter na međunarodnoj sceni i značajan činilac u realizaciji njihove spoljnopoličke orijentacije. Tito je inicirao sazivanje novog samita nesvrstanih zemalja, a jugoslovenska diplomatija se tokom 1968. veoma angažovala na priprema za Treću konferenciju nesvrstanih koja je održana u Lusaki 1970. godine.

Tokom prve polovine 1968. nije bilo novih bitnijih momenata koji bi uticali na međunarodni položaj Jugoslavije. U jugoslovensko-američkim odnosima nastavljena je bilateralna saradnja iz prethodnog perioda, uz zadržavanje razlika u pogledima na pojedina važna međunarodna pitanja, naročito u odnosu na rat u Vijetnamu.⁹ Uspešna saradnja ostvarivana je i sa zemljama Zapadne Evrope, posebno u privrednoj sferi, a poboljšavani su i politički odnosi sa glavnim ekonomskim partnerima, SR Nemačkom i Italijom.¹⁰ Tekle su pripreme za sledeću konferenciju nesvrstanih, čemu je Tito posvećivao dobar deo svojih aktivnosti na spoljnopoličkom planu, među kojima su bile i posete nekim nesvrstanim zemljama.

Osim rata u Vijetnamu i krize na Bliskom istoku, kao stalnih tema, s proleća 1968. godine svetsku javnost sve je više zaokupljao razvoj događaja u Čehoslovačkoj, gde se posle dolaska Aleksandra Dubčeka na čelo KP (januar) a potom i Ludviga Svobode na mesto predsednika republike umesto smenjenog Novotnog (mart) snažno ubrzavao i radikalizovao tok reformi. Događaji koji su usledili narednih meseci, poznati pod nazivom „Pražko proleće“ – na Zapadu okarakterisani kao „puzeća liberalizacija“ a na Istoku kao „tiha kontrarevolucija“ – pobudili su veliku pažnju u Jugoslaviji.¹¹ I dok su u delu štampe i intelektualnim krugovima otvoreno izražavane simpatije i podrška liberalnim snagama, Tito i državno-partijska nomenklatura su bili znatno oprezniji i uzdržaniji. Njihov stav je s jedne strane bio uslovljen nastojanjem da reformski proces u Čehoslovačkoj ne ode suviše daleko i ugrozi „socijalistički karakter društva“ (tj. politički monopol komunističke partije i državnu svojinu, što je bio limit i za sve reforme koje su sprovedene u Jugoslaviji) a, s druge strane, izbegavanjem prepirke i pogoršanja odnosa sa sovjetskim vođstvom koje je sve otvorenije demonstriralo negativan odnos prema zbivanjima u Čehoslovačkoj.

Tito se u ovakve stavove mogao uveriti prilikom razgovora sa sovjetskim liderima u Moskvi aprila 1968, kada su oni izrazili veliko nezadovoljstvo i zabri-

⁹ U razgovoru sa američkim ambasadorom Elbrikom 29. februara 1968, Tito je, između ostalog, rekao da problem rata u Vijetnamu „opasno opterećuje međunarodne odnose“, da je „u interesu svih naroda da se obustavi rat“ i da je potrebno da „SAD vode o tome računa jer ozbiljno gube na prestižu i ugledu u svetu“ – DASMIP, 1968, str. pov., f-5, 86.

¹⁰ Poseta predsednika jugoslovenske vlade Mike Špiljka Italiji, januara 1968, ocenjena je s jugoslovenske strane kao „vrlo pozitivna“, te da je „prevazišla neka naša očekivanja“ – DASMIP, 1968, str. pov., f-13, 5.

¹¹ Više o odnosu Jugoslavije prema događajima u Čehoslovačkoj: Lj. Dimić, *Pogled iz Beograda na Čehoslovačku 1968. godine*, Tokovi istorije, 3–4, Beograd 2005, 205–232.

nutost zbog kursa reformi u Čehoslovačkoj. Prema Titovom referisanju sa tog sastanka, ocenjivali su da tamo „izbija haos“, da je „buržoazija uzela vrh“ i infiltrirali se „razni elementi izvana, sa Zapada“, a da su tamošnji rukovodioci i sam Novotni „bili slijepi“ i nisu videli kuda sve to vodi, te „da ih to sve jako peče“ i veoma zabrinjava. Broz je, kako kaže, nastojao da ih uveri da će čehoslovačko rukovodstvo to ispraviti, da je reč o snažnoj KP i radničkoj klasi sa dugom tradicijom u koje treba imati poverenja. Dodao je da im treba pomoći a ne samo kritikovati, da je u Čehoslovačkoj očigledno bila potrebna reforma i demokratizacija ali da se ne sme dozvoliti da nadvladaju stihija i „razni elementi koji teže da prikače svoje lončiče“. Međutim, Tito je stekao utisak nije ubedio svoje sagovornike. Sovjetski lideri su ocenili da će se taj proces širiti, pri čemu su spomenuli Poljsku, Mađarsku, pa i Jugoslaviju (najviše zbog ekonomskih teškoća), na šta je Tito reagovao odlučnim odbacivanjem takve mogućnosti, istakavši da jugoslovensko rukovodstvo čvrsto stoji na sadašnjim pozicijama i da će na njima ostati.¹²

Na sastanku je bilo reči i o predstojećem savetovanju KP, pri čemu je sovjetska zamerka na to što jugoslovenska partija neće učestvovati na konferenciji izneta u formi da im na terenu „radnici komunisti“ postavljaju to pitanje uz konstataciju: „da je Tito kazao – ona bi išla“, te „da ljude zbog toga boli srce“. Tito je odgovorio da je to pogrešno postavljanje stvari i da odluku donosi CK, dodavši: „Pustite vi neka nas boli srce, a ne vas, to je naša stvar“. U diskusiji o sporazumu o neproliferaciji atomskog oružja i činjenici da ga Jugoslavija još nije potpisala, Tito je istakao da nema garancija za druge zemlje i da to brine i Jugoslaviju. Rasprava se završila izražavanjem spremnosti Sovjeta da daju garanciju Jugoslaviji, dok je Tito prihvatio da razmotri mogućnost potpisivanja sporazuma (što je, prema njegovom mišljenju, „umirilo“ sagovornike).¹³

Tito je smatrao da je sovjetsko vođstvo preterano zabrinuto zbog situacije u Čehoslovačkoj. Uprkos svom neverovanju da u Čehoslovačkoj može doći do „nepoželjnog obrta“ i promene socijalističkog uređenja, Tito je uviđao da je reč o snažnom i širokom procesu u zamahu i smatrao je da postoje razlozi za opreznost, pa i zabrinutost kad je reč o odnosu Jugoslavije prema tim zbivanjima, prvenstveno zbog mogućih reperkusija na njen međunarodni položaj. Imajući sve to u vidu, nastojao je da formuliše i sprovede takvu političku liniju koja bi biće rizike svela na minimum. Na spoljnom planu ona je prvenstveno bila usmerna ka Moskvi, s osnovnom idejom da se sovjetski lideri ubede da su čehoslovačka partija i rukovodstvo kadri da očuvaju socijalističko uređenje, te da im u tim nastojanjima treba pomoći, savetovati se sa njima, a ne sve svesti na metod kritike i pritisaka. Želeo je da sopstvenim angažovanjem manifestuje takav pristup i na taj način doprinese smirivanju narastajućih tenzija, kako u samoj Čehoslovačkoj tako i u Kremlju. Vrhunac aktivnosti u tom smislu bila je poseta Čehoslovačkoj, početkom avgusta, nepune dve nedelje pre vojne intervencije. Ohrabren rezultatima posete i zaključcima sastanaka čehoslovačkog rukovodstva sa sovjet-

¹² DASMP, 1968, str. pov., f-1, 2/30 – Titov izveštaj o razgovorima sa sovjetskim rukovodstvom u Moskvi, april 1968.

¹³ U vezi s ovim Tito je na sastanku na kojem je izvestio prisutne o razgovorima u Moskvi rekao da će taj sporazum biti potpisan, s tim što uz potpis mora ići i „neki aneks“ – Isto.

skim i ostalim liderima zemalja lagera, što je smatrao delom i svojom zaslugom, Broz je verovao da će se sve završiti bez dramatičnih sukoba i posledica i da će biti izbegnuto ono što ga je najviše zabrinjavalo – vojna intervencija.¹⁴ Prilično uveren da se to neće dogoditi, mesec dana ranije, 12. jula 1968, izjavio je za egipatski list *Al Ahram* kako ne veruje da u „Sovjetskom Savezu ima kratkovidih ljudi“ koji bi upotreбили silu u rešavanju unutrašnjih pitanja u Čehoslovačkoj.¹⁵

Drugi pravac delovanja bio je usmeren ka domaćem terenu, prvenstveno prema štampi i intelektualnim krugovima, koji su iskazivali velike simpatije prema procesu liberalizacije u Čehoslovačkoj. Tito je smatrao da takvo pisanje treba dovesti u sklad sa osnovnom političkom linijom prema događajima u Čehoslovačkoj. Tražio je da se pisanje štampe o zbivanjima u socijalističkim zemljama drži pod kontrolom i obezbedi „jedna linija“ koja bi bila u skladu sa zvaničnim stavovima „a ne da se glorifikuje sve, pa i ono što tamo radi neprijatelj“. Posebno se okomio na *Borbu*, pa i *Komunist*, partijske listove, govoreći da oni više ne mogu da „čakaju oko onoga što ih se ne tiče“ i ne vide da „nam to pravi veliku štetu“. Tita je „strašno revoltiralo“ što je *Komunist* počeo da „isto piše“ kao *Praksis*, a *Borba* objavila peticiju sa potpisima u čijem su se prikupljanju „tako jako angažirali, naročito u Srbiji, ti razni filozofi“ povodom protesta na univerzitetu u Poljskoj. Smatrao je da se, ako već ne može da se kontroliše celokupna štampa, mora držati u rukama barem ona koja se formalno karakterisala kao „komunistička“, čime bi se amortizovale zamerke sovjetskog vođstva i još nekih zemalja lagera da se u jugoslovenskoj javnosti podržavaju „kontrarevolucionarni“ i drugi „neprijateljski elementi“, a da rukovodstvo to toleriše.¹⁶

Razvoj situacije u Čehoslovačkoj održavao se i na odnose Jugoslavije sa ostalim zemljama komunističkog bloka. Tu se očitala jasna razlika: sa zemljama koje su bespogovorno sledile sovjetske poglede i liniju (Bugarska, Poljska, DR Nemačka) odnosi su tokom prve polovine 1968. stagnirali i postepeno zahlađivali, dok je nastavljena uspešna saradnja sa Čehoslovačkom, Rumunijom i Mađarskom. Indikativan je bio primer Bugarske sa kojom je nekoliko godina beležen vidan uspon saradnje, da bi u proleće 1968. došlo do zastoja a zatim i do primetnog pogoršanja odnosa. Iako su zvaničnici obe strane nastojali da održe privid nastavka uspešne saradnje iz prethodnih godina, bilo je očigledno da nastupa vreme u kojem dolaze do izražaja krupne razlike u njihovim spoljopolitičkim pozicijama i doktrinama „izgradnje socijalizma“. Intenzivirane su prepirke preko sredstava informisanja, oživljene propagandne kampanje i sporenja o makedonskom pitanju, prorođene posete delegacija. Početkom leta u institucijama koje su se bavile spoljnom politikom ocenjeno je da su odnosi Jugoslavije sa zemljama

¹⁴ Tito je u razgovoru sa novoimenovanim ambasadorom Egipta Abdel Kaderom, 4. septembra 1968, rekao kako je u razgovorima u Moskvi aprila te godine upozorio sovjetske rukovodioce da bi eventualna vojna intervencija u Čehoslovačkoj imala „katastrofalne i dalekosežne posledice“ i da je stekao utisak „da je to delovalo na sovjetske rukovodioce i da se neće odlučiti na tako ekstreman korak“ – DASMIP, 1968, str. pov., f-5, 134.

¹⁵ *Borba*, 14. jul 1968.

¹⁶ DASMIP, 1968, str. pov., f-1, 2/30 – Titov izveštaj o razgovorima sa sovjetskim rukovodstvom u Moskvi, april 1968.

socijalističkog lagera veoma složeni i osetljivi i da su u poslednje vreme pogoršani odnosi sa SSSR-om i sa još nekim od tih zemalja.¹⁷

Titova politička taktika nije postigla osnovni cilj – da se izbegne pogoršanje odnosa sa Moskvom i utiče na sovjetsko vođstvo da ne pribegne upotrebi vojne sile u Čehoslovačkoj. Realna situacija je bila takva da Tito nije ni mogao nešto bitno da učini, jer se radilo o ključnim sovjetskim interesima. Sovjetsko vođstvo je očigledno ocenilo da razvoj situacije u Čehoslovačkoj ide u pravcu suštinske promene sistema, a time i međunarodnog položaja ove najrazvijenije zemlje socijalističkog tabora. Sa stanovišta očuvanja koherentnosti bloka i komunističkog sistema za Sovjete je to bilo potpuno neprihvatljivo, tako da su procenili da razvoj tog procesa ne mogu da spreče političkim sredstvima i pritiskom već samo vojnom silom. S druge strane, činjenica da je sve to trajalo nekoliko meseci dala je vremena Titu i jugoslovenskom rukovodstvu da se koliko-toliko pripreme za takav ishod, tj. vojnu intervenciju.

Vojna intervencija pet zemalja Varšavskog ugovora (SSSR-a, Poljske, DR Nemačke, Bugarske i Mađarske) 21. avgusta 1968, koja je izvedena bez otpora čehoslovačkih oružanih snaga, označila je kraj reformskog procesa u ovoj zemlji i predstavljala izuzetno krupan događaj na međunarodnom nivou, sa snažnom refleksijom na spoljnopolitički položaj Jugoslavije. Najviši državni i partijski organi u Jugoslaviji su odmah najoštrije osudili vojnu invaziju Čehoslovačke (izjava Josipa Broza Tita, 21. avgust; saopštenje Predsedništva i Izvršnog komiteta SKJ, 21. avgust; izjava SIV-a, 22. avgust), a organizovane su i javne manifestacije.¹⁸ Tito, Kardelj i ostali najviši funkcioneri su u brojnim govorima, intervjuima i drugim oblicima javnih nastupa, pored osude intervencije, izražavali odlučnost i čvrstinu u odbrani nezavisnosti i spoljnopolitičke orijentacije Jugoslavije. U tom cilju veoma su intenzivirane i aktivnosti na međunarodnom planu – u diplomatiji, nastupima na međunarodnim forumima, medijskoj i propagandnoj delatnosti. Pred Titom i državnim i partijskim rukovodstvom postavljao se niz pitanja: na koji način se odnositi prema faktičkom stanju koje je nastalo aktom vojne intervencije u Čehoslovačkoj, u kojoj meri to ugrožava njenu međunarodnu poziciju, kakvu politiku voditi i koje mere treba preduzimati radi ispunjenju bazičnog spoljnopolitičkog cilja – očuvanja međunarodnog položaja Jugoslavije. Sve to je nalagalo intenzivno praćenje i analiziranje situacije kao i procene budućeg razvoja, što je i činjeno tokom jeseni te godine kada je na sastancima državnih i partijskih foruma izuzetno velika pažnja posvećivana diskusijama o ovim

¹⁷ Na sednici Odbora za spoljnu politiku Saveznog veća (jul 1968), predsednik odbora Veljko Mićunović je u opširnoj elaboraciji odnosa Jugoslavije sa SSSR-om i drugim zemljama socijalističkog lagera konstatovao da je u poslednje vreme došlo do pogoršanja tih odnosa, prvenstveno zbog razlike u odnosu na događanja u Čehoslovačkoj. Između ostalog Mićunović je rekao: „Dok oni kažu da je u osnovi svega toga najvažnija opasnost ideološke diverzije imperijalizma, mi već pola godine govorimo da nije u pitanju nikakva ideološka diverzija imperijalizma, već obrnuto, da se radi o odbacivanju reakcionarne prošlosti, staljinizma koji je bio nametnut Česima, da je socijalizam u ČSSR toliko jak da će se sve to rešiti mirnim, demokratskim putem, ako Čehe i Slovake ostave na miru.“ – DASMIP, 1968, str. pov., f-12, 49.

¹⁸ Reakcije najviših državnih i partijskih organa objavljene su u svim sredstvima informisanja. U Beogradu je 22. avgusta održan miting solidarnosti sa Čehoslovačkom na kojem je govorio Mijalko Todorović, izvršni sekretar CK SKJ.

pitanjima, pravljene brojne analize i procene i u medijima se o tome dosta govorilo i pisalo.

U analizama i procenama državnih i partijskih institucija posebno je analizirana međunarodna politika i strategija sovjetskog rukovodstva i njegovi mogući potezi na spoljnopolitičkom planu u narednom periodu, prevashodno u svetlu konsekvenci na poziciju Jugoslaviju. Razmatrani su situacija unutar lagera, odnosi između dva bloka i perspektiva jugoslovensko-sovjetskih odnosa. U analizi iz decembra 1968 (koja predstavlja sublimaciju stavova, ocena i zaključaka iznetih posle 21. avgusta u najvišim državnim i političkim organima) ocenjeno je da je osnovna karakteristika međunarodne politike SSSR-a sve otvorenije i jače oslanjanje na vojnu silu i da u toj politici u punoj meri dolaze „do izražaja velikodržavni i vojno-strateški interesi SSSR-a kao velike sile“. Radi ostvarenja tih interesa „nastupa se ofanzivno“ što izaziva krupne negativne implikacije u međunarodnim odnosima, posebno u Evropi i na Mediteranu. U daljoj razradi navedeni su osnovni elementi i ciljevi te politike: nastojanje da se učvrsti lager kao „vitalna sfera uticaja“ putem „normalizacije“ situacije u Čehoslovačkoj na osnovama moskovskih protokola; preduzimanje novih mera za jačanje uloge Varšavskog ugovora i SEV-a; nastavak pritiska na Rumuniju radi bitnog ograničenja njene nezavisne politike. Lansiranje doktrine „ograničenog suvereniteta“, prema ovoj analizi, trebalo je da olakša postizanje ovoga cilja i da na širem međunarodnom planu (posebno Zapadu) legalizuje „pravo“ SSSR-a da u svojoj „isključivoj sferi određuje karakter odnosa i stepen zavisnosti“. Ova doktrina imala je i dugoročne implikacije – da opravda ekspanziju SSSR-a van granica Varšavskog ugovora pod vidom zaštite „socijalističke zajednice“, što je bilo usmereno prema Jugoslaviji Albaniji i dr. Ciljevi SSSR-a su bili i jačanje prisustva na Mediteranu i Bliskom istoku, gde, prema sovjetskom gledištu, nisu povučene čvrste linije razgraničenja interesnih sfera između dva bloka; nastavak sporazumevanja sa SAD radi izbegavanja nuklearnog sukoba, koji ne treba da bude doveden u pitanje „lokalnim akcijama“ jedne ili druge sile; nastavak evropske politike na bazi koegzistencije blokova, prema kojoj se pitanja bezbednosti i rešavanja problema ostvaruju „isključivo putem sporazuma između dva bloka“ čime se učvršćuje postojeća podela u Evropi; intenziviranje priprema i pritisak za održavanje konferencije KP (planirane za maj 1969. u Moskvi) radi zadržavanja procesa osamostaljivanja KP i ponovnog nametanja SSSR-a kao političkog centra. U analizi je postavljeno pitanje mogućnosti ostvarenja ovih ciljeva zbog stanja sovjetske privrede i situacije u pojedinim zemljama Varšavskog ugovora (Poljska, NR Nemačka) u kojima je postojala mogućnost „izbijanja na površinu dubljih kriza i potresa“. Ovi faktori bi, prema proceni, mogli izazvati dileme u sovjetskom rukovodstvu vezane za taktiku i dinamiku ostvarenja postavljenih ciljeva.¹⁹

U analizi se konstatuje da je vojnom intervencijom u Čehoslovačkoj SSSR demonstrirao vojnu silu i „sposobnost za vođenje ograničenog, lokalnog rata“ i ostvario prednosti na širem strateškom planu, ali da je istovremeno ova akcija izazvala krupne političke probleme za SSSR: porast nepoverenja i dosta širo-

¹⁹ DASMIP, 1968, str. pov., f-3, 83 – Analiza pod naslovom: „Osnovne karakteristike međunarodne politike SSSR i lagera“, 13. decembar 1968.

ku izolovanost u svetu. Ocenjeno je da članice Varšavskog pakta koje su učestvovala u vojnoj intervenciji nastoje da se što više uklupe u ovakvu sovjetsku spolj-nopolitičku orijentaciju, ali da među njima postoje razlike. One su učešćem u intervenciji preuzele veliki teret kojeg žele da se oslobode ili da ga smanje, te će se, ukoliko ne dođe do smirivanja odnosa Istok-Zapad, u ovim zemljama sve više nagomilavati unutrašnje protivrečnosti i teškoće koje će se „na jedan ili drugi način i otvoreno manifestovati.“²⁰

U delu analize posvećenom odnosima Jugoslavije sa SSSR-om i drugim zemljama lagera procenjeno je da „u sadašnjem momentu“ SSSR-u odgovara „izvesno smirivanje“ odnosa sa Jugoslavijom, ali da „dugoročni ciljevi i namere“ ostaju nepromenjeni. Sovjetska doktrina o kolektivnom suverenitetu i socijalističkoj zajednici stoga predstavlja „za nezavisnost naše zemlje i naš samoupravni socijalizam, realnu i dugoročnu pretnju i opasnost“.²¹

U jednoj od prvih diskusija posle sovjetske intervencije Marko Nikezić, ministar inostranih poslova, bavio se razmatranjem dublje pozadine ulaska sovjetskih trupa u Čehoslovačku, odnosno pitanjem da li je to akt odbrane „svoje zone“ ili da Sovjeti „misle da je došlo vreme da se šire“. Istakavši da ne zna odgovor na ovo pitanje, zaključio je: „ako je ovo ne samo učvršćenje onoga što je stečeno posle II svetskog rata nego treba da predstavlja početak daljeg nastupanja onda je pitanje vremena kad će doći do velikog rata“ (sa Zapadom i Kinom). Govoreći o poziciji Jugoslavije, napomenuo je da ima ljudi koji kažu „da li smo trebali da idemo u svađu sa Rusima zato da bismo podržali Čehe“ a da oni posle „naprave debelu pogodbu“, ali je ocenio da je to bilo neophodno radi odbrane međunarodnih principa i samoodbrane Jugoslavije čime su možda bili ojačani oni ljudi u sovjetskom rukovodstvu koji žele da vode „razumnu“ politiku, a obeshrabreni oni „koji gledaju avanturistički“. U narednom periodu Jugoslavija će, prema njegovom mišljenju, „sigurno biti u centru pažnje“, ne u smislu „vojnih operacija“ već raznih oblika pritisaka.²²

U odnosima sa Čehoslovačkom, prema mišljenju Nikezića, trebalo je pokazati razumevanje i spremnost za nastavak saradnje koliko je to bilo moguće u novonastalim okolnostima. Ta saradnja će, ocenio je, svakako biti uža, „jer stvari su se desile koje su se desile“. Preporučio je upotrebu „ezopovskog jezika“ i ostavljanje manevarskog prostora Česima da sami odrede plafon saradnje, kao što su uostalom i do tada (period januar – jun) činili. Založio se da se „otvorenih očiju pristupi svemu“, razmisli o položaju i politici blokova, novom položaju komunista i levice u svetu, sopstvenoj poziciji, interesima i spolj-nopolitičkoj taktici.²³

Vojna intervencija u Čehoslovačkoj drastično je pogoršala jugoslovensko-sovjetske odnose (kao i odnose sa ostalim članicama lagera osim sa Rumuni-

²⁰ Isto.

²¹ Deo analize pod naslovom: „Stanje odnosa SFRJ sa SSSR i drugim zemljama VU“ – Ista signatura.

²² DASMP, 1968, str. pov., f-9, 21/12. – Nikezić je obavestio prisutne na ovom sastanku da je Milovan Đilas „ovih dana“ trebalo da izvadi pasoš i otputuje u Ameriku. Smatrao je da sa njim treba razgovarati, ocenivši da će ga na Zapadu uvući u priču o Čehoslovačkoj, te „da bi bolje bilo kad bi kroz mesec dana on prošetao“.

²³ Isto.

jom), koji su pali na najniži politički nivo od okončanja sukoba sa Informbiroom. Politički odnosi su gotovo zamrli, a ekonomska i drugi oblici saradnje, posle velikog uspona iz prethodnih godina, primetno su opadali. Politički sukob u javnosti se u najvećoj meri odvijao preko sredstava informisanja i drugih propagandnih aktivnosti. Jugoslovenska strana je javno prezentovala stavove državnih i partijskih organa i govore najviših funkcionera u kojima je oštro kritikovana sovjetska politika, posebno odnos prema drugim socijalističkim zemljama i komunističkim partijama, čija se prava suština pokazala na primeru vojne intervencije protiv Čehoslovačke. Osuđivani su upotreba sile i „kurs hegemonizma“ i snažno isticano pravo socijalističkih zemalja na zaštitu vlastitog suvereniteta i različitosti puteva u „izgradnji socijalizma“. U sovjetskoj propagandnoj kampanji odnos jugoslovenskog rukovodstva prema vojnoj intervenciji karakterisan je kao „pokroviteljstvo kontrarevolucije“, da bi vremenom kampanja proširena na ideološki teren, pri čemu su ponovo upotrebljavane optužbe o revizionizmu i skretanju sa puta marksizma-lenjinizma, dovođeni u pitanje sistem samoupravnog socijalizma i spoljnopolitička orijentacija Jugoslavije, a pisanje jugoslovenske štampe kvalifikovano kao antisovjetsko. Pravo na vojnu akciju je pravdano zaštitom „interesa svetskog socijalizma“, a Jugoslavija kritikovana da se zalaže za „apstraktni suverenitet“.²⁴

Jugoslovenska strana je procenjivala da kurs sovjetske međunarodne politike i nova politička orijentacija prema Jugoslaviji i SKJ „ukazuju na nastojanje SSSR-a da se se uspostave drugi osnovi jugoslovensko-sovjetskih odnosa“ i predstavljaju „napuštanje poznatih principa Beogradske i Moskovske deklaracije na kojima su se do tada zasnivali odnosi između dve zemlje“ i time „realnu pretnju nacionalnom suverenitetu i bezbednosti Jugoslavije“. Ocenjeno je da svođenje kritike jugoslovenskih stavova na „ideološke razlike“ predstavlja pokušaj da se sukob zadrži u okvirima „socijalističke porodice“ i na taj način Jugoslavija proglasi sferom uticaja SSSR-a, a Zapadu stavi do znanja da u taj spor ne treba da se meša.²⁵

Osnovnu crtu političkog odnosa SSSR-a prema Jugoslaviji u mesecima neposredno posle intervencije u Čehoslovačkoj činilo je nastojanje da se što više neutrališu njene aktivnosti i stavovi na međunarodnom planu o situaciji u Čehoslovačkoj i politici SSSR-a, da se maksimalno izoluje u lageru i time spreči uticaj njenog primera na koji se treba ugledati, te da se jugoslovensko rukovodstvo na kraju pomiri sa događajima u Čehoslovačkoj i prihvati proces „normalizacije“ situacije u toj zemlji. Rukovodstvo SSSR-a je, s druge strane, imajući na umu realnost međunarodne pozicije Jugoslavije bilo svesno limitiranosti sovjetskog uticaja, a samim tim i ispunjenja političkih ciljeva prema Jugoslaviji u datim okolnostima. Ukoliko bi bila izložena jakom pritisku i pretećem odnosu, Jugoslavija bi stekla osećaj da su joj neposredno ugroženi bezbednost i nezavisnost, što bi je, bez sumnje, još više okrenulo Zapadu u potrazi zaštite pod okriljem NATO.

Za Josipa Broza Tita upravo je osećaj ugroženosti bio ključni elemenat odnosa prema SSSR – on je u aktu vojne intervencije u Čehoslovačkoj video potencijalnu opasnost za opstanak međunarodnog položaja zemlje a samim tim i

²⁴ Isto.

²⁵ Isto.

njenog unutrašnjeg uređenja, ako ne neposrednu, sasvim izvesno kao pretnju koja može postati aktuelna u bližoj ili daljoj perspektivi. Kao izrazito pragmatičan političar sa osećajem za realnu situaciju, on je veoma brzo, ne sačekavši izradu analiza i procena, utvrdio koncept osnovne linije odnosa prema SSSR-u i nastupa na spoljnopoličkom planu. Smatrao je da liniju kritike vojne intervencije i određenih aspekata sovjetske međunarodne politike, naročito odnosa prema ostalim socijalističkim zemljama i komunističkim partijama, treba održavati kao važno sredstvo u odvratanju sovjetskog vođstva od sličnih poteza u budućnosti. Pri tome je nastojao da neminovno pogoršanje odnosa zadrži pod kontrolom, kloneći se poteza koji bi suviše iritirali sovjetsku stranu i eventualno je naveli na drastičnije korake protiv Jugoslavije. Ono što je bilo u suštini najvažnije, odlučio je da odmah preduzme aktivnosti koje su bile ključ održanja formule balansa i ekvidistance – da se obrati suparničkoj strani, tj. SAD i potraži podršku (i garancije) za održanje međunarodne pozicije Jugoslavije.

Prvi korak u tom pravcu Tito je preduzeo već 23. avgusta kada je primio američkog ambasadora Elbrika. Tom prilikom ponovio je „čvrstu podršku“ Dubčekovoj vladi, osudio vojnu intervenciju, optužio Sovjete za „neuvažavanje bazičnih principa“ u odnosima između država i ocenio da je sovjetski prestiž u svetu „pretrpeo ozbiljan nazadak“. Jugoslavija će, prema njegovim rečima, pokušati da održi normalne odnose sa zemljama Varšavskog ugovora, ali i naglasio da je Jugoslavija „čvrsto odana principima koje je već javno izrazila“. Tito nije direktno tražio „materijalnu ili moralnu podršku“, ali je Elbrik stekao utisak da bi to „moglo doći kasnije“. Na takav utisak ga je navelo i to što je Tito izrazio spremnost da ga primi „u bilo koje vreme“ ako bi američka vlada „tražila neku informaciju ili razjašnjenje pozicije Jugoslavije“. Američki ambasador je iz toga zaključio da treba da bude „na raspolaganju ukoliko jugoslovenska vlada ima da učini neke sugestije“. Zbog toga, kao i „napete situacije“, Elbrik je procenio da treba da odloži planirani odlazak u SAD, što je prihvaćeno.²⁶

Usledila je intenzivna komunikacija između dve strane: Elbrik kao i Bogdan Crnobrnja, jugoslovenski ambasador u Vašingtonu, imali su brojne susrete sa najvišim predstavnicima ministarstava spoljnih poslova i drugim visokim zvaničnicima dve zemlje. Američka strana je i dalje imala značajan interes za održanje „jugoslovenske nezavisne pozicije“, što je potvrđeno i tokom prijema Kire Gligorova, potpredsednika jugoslovenske vlade, kod predsednika SAD Lindona Džonsona 4. oktobra 1968, za vreme njegove posete Vašingtonu. Pozitivno je reagovano i na zahtev Gligorova da se američka vlada energičnije angažuje u jačanju ekonomske saradnje, kako na bilateralnom planu, tako i uticajem na međunarodne finansijske institucije (Međunarodni monetarni fond, Svetsku banku) u odobravanju dugoročnih zajmova Jugoslaviji. Jugoslovenska strana je obrazlagala zahteve za dobijanje veće pomoći potrebom da se podrže sprovođenju privredne reforme i ekonomsko jačanje Jugoslavije kao bitnog elementa njene nezavisnosti.²⁷

²⁶ FRUS, 1964–1968, Volume XVII, Eastern Europe – Telegram Č. B. Elbrika o razgovoru sa Titom, 23. avgust 1968.

²⁷ Više o jugoslovensko-američkim odnosima u jesen te godine: D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi u svetlu vojne intervencije u Čehoslovačkoj 1968*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2007, 75–88.

Intenzivan dijalog – tokom kojeg su razjašnjavane pozicije, utvrđivani modaliteti i forma izražavanja američke podrške – rezultirao je izjavom L. Džonsona, objavljenom 14. oktobra, u kojoj je američki predsednik, uz „divljenje prema jugoslovenskom narodu“, istakao i „svoje stalno interesovanje za nezavisnost, suverenitet i ekonomski razvoj SFRJ“. Usledila je poseta Jugoslaviji Nikolasa Kacenhaha, podsekretara Stejt departmenta, čime je još više pojačan efekat Džonsonove izjave. Kacenhah se 18. oktobra susreo sa Titom (tom prilikom preneo je ličnu poruku predsednika Džonsona) i Markom Nikezićem. Ovi akti, kojima je otvoreno manifestovana podrška SAD Titu i Jugoslaviji, dobili su izuzetno veliki publicitet u svetskoj javnosti.²⁸

Iako se SAD nisu obavezale davanjem izričitih garancija Jugoslaviji u slučaju oružanog napada, koje uostalom nisu ni tražene, Tito i njegovi saradnici su bili zadovoljni dobijenom podrškom i razvojem odnosa između dve zemlje. Smatrali su da je time upućena jasna i adekvatna poruka Moskvi, a da su način i mera kojima je izražena podrška u skladu sa potrebama i interesima Jugoslavije u tekućim političkim okolnostima. I sa druge strane, iz Moskve, Tito je nekoliko dana posle objavljivanja Džonsonove izjave dobio prve ohrabrujuće signale. Benediktov, sovjetski ambasador u Beogradu, predao je 19. oktobra Josipu Brozu pismo sa porukom sovjetskog rukovodstva i tom prilikom ukazao na tri momenta iz pisma: 1. da je CK KPSS „zabrinut pogoršanjem odnosa“; 2. da je „želja i nada“ CK KPSS da se odnosi neće dalje pogoršavati i 3. da je potrebno „stvoriti atmosferu i preduzeti mere sa obe strane, mere koje će pogodovati stabilizaciji međusobnih odnosa“. Tito je uzvratilo: „...mi to takođe želimo, ostajući, naravno, pri svojim principijelnim pozicijama“. U razgovoru o pisanju štampe Tito je tvrdio da se u Jugoslaviji ne vodi antisovjetska kampanja, a Benediktov da sovjetski rukovodioci i sredstva informisanja ne govore protiv Tita, te da „neće biti govora protiv druga Tita ni u izjavama, ni u štampi“. Na kraju su se složili da „stvari treba malo primiriti“. Sporenja je bilo i oko Čehoslovačke: Tito je rekao da se ne može odreći gledišta o onome što se dogodilo u toj zemlji, da se „to moglo riješiti na drugi način“ i da je razvoj situacije u Čehoslovačkoj tokom avgusta „izazvao zabrinutost u zemljama Azije i Afrike“. Benediktov je uzvratilo da će „istorija i vreme“ odgovoriti na to pitanje, ali da ono nije moglo da se reši na drugi način i da i u Čehoslovačkoj dolaze do „ubeđenja da je ono što je učinjeno bilo neophodno“, izrazivši nadu da će i jugoslovensko rukovodstvo „na sadašnji razvoj u ČSSR gledati sa više razumevanja“. Tito je na kraju pokazao izvesnu pomirljivost izjavivši da ne vidi zašto bi se o Čehoslovačkoj „svakoga dana pisalo u našim novinama“ (da će se u vezi toga preduzeti koraci), da je potpisan ugovor u Moskvi i da jugoslovensko rukovodstvo „ničim ne bi želelo da oteža njegovo sprovođenje“.²⁹

²⁸ Poenta u napisima i komentarima u SAD i na Zapadu bila je ocena da su Džonsonova izjava i Kacenhahova poseta potezi kojima su SAD stavile do znanja „da možda neće sedeti skrštenih ruku ako bi SSSR napao Jugoslaviju“, dok je u SSSR-u i još nekim zemljama lagera to prikazivano kao dokaz da se Jugoslavija približava SAD i Zapadu i napušta nezavisnu politiku. – DASMIP, 1968, str. pov., f-13, 63; Bilten 11, 3. decembar 1968.

²⁹ Zabeleška o razgovoru Tita sa Benediktovim, 19. oktobar 1968 – DASMIP, 1968, str. pov., f-5, 109.

Tito je posle skoro dva meseca napetosti i neizvesnosti mogao da odahne i konstatuje da je u pogledu pozicije Jugoslavije akutni talas krize nastale vojnom intervencijom u Čehoslovačkoj prošao. Pokazalo se da je formula balansa i ekvivalence i dalje validna i da oba ključna međunarodna faktora imaju interes da održe takvu poziciju Jugoslavije. Tito i njegovi saradnici uspeali su da to postignu bez znatnijeg odricanja od proklamovanih principa: podrška i pomoć SAD i Zapada dobijena je bez bitnijeg političkog približavanja ili ustupaka, a zadovoljavajući stepen pomirenja sa Moskvom bez odricanja od „principijelnih stavova“ o poštovanju principa na kojima se zasnivaju odnosi između država i komunističkih partija kao i o događajima u Čehoslovačkoj, uz mirenje sa realitetom nastalim posle 21. avgusta.

Do kraja godine više nije bilo dramatičnih momenata koji bi doveli u pitanje položaj Jugoslavije. Jedino je u novembru došlo do kratkotrajne uzbune povodom informacija o eventualnoj vojnoj intervenciji u Rumuniji. Informaciju o takvoj mogućnosti izneo je 23. novembra britanski ambasador u Beogradu T. V. Garvej (Garvey) u razgovoru sa M. Pavićevićem, zamenikom ministra inostranih poslova. Garvej je rekao da njegove informacije „ne dopuštaju da se iz njih izvuču čvrsti zaključci, ali da ima indikacija koje zahtevaju krajnju opreznost, odnosno budnost“ (razmeštanje bugarskih i sovjetskih trupa prema Rumuniji i druge). Pavićević se zahvalio i saopštio da je i jugoslovenska strana dobila neke informacije o tome, dodavši da se još od 21. avgusta pažljivo prate zbivanja u Istočnoj Evropi i da je „teško praviti prognoze“ o daljim potezima SSSR-a. On je izneo mišljenje da posle komplikacija zbog Čehoslovačke „ne bi bilo logično da SSSR učini još jednu avanturu“ i da diplomatski naponi koje čini SSSR, posebno prema Zapadu, radi ublažavanja posledica intervencije „govore takođe protiv takve pretpostavke“. Međutim, posle 21. avgusta „bilo bi naivno i neodgovorno“ osloniti se na takve procene, ma koliko bile logične, i „isključiti najgore“. Njegova procena je bila da će SSSR primeniti „sva sredstva pritiska“ na Rumuniju „pre nego bi se rešio na upotrebu sile“. U slučaju da se to dogodi Rumunija ne bi bila krajnji cilj operacije već bi to značilo „da SSSR ide dalje i šire u prvom redu prema Jugoslaviji“. ³⁰ Narednog dana u susretu sa Garvejom Pavićević je saopštio da će se, kako izgleda, sledeće nedelje u Rumuniji održati savetovanje Varšavskog pakta. To se, po njegovom mišljenju, „uklapalo“ u jučerašnju procenu o pritisku kojim bi se „disciplinovala Rumunija“ i o tome „da će Rumuni verovatno morati praviti koncesije“, te da je pritisak na Rumuniju „istovremeno i indirektni pritisak na Jugoslaviju“. ³¹ Pavićević je istoga dana o ovoj temi razgovarao i sa američkim ambasadorom Elbrikom kome je ponovio navedenu procenu u vezi sa Rumunijom. ³²

Položaj Rumunije koja je, iako članica Varšavskog pakta, takođe osudila intervenciju u Čehoslovačkoj, bio je suštinski različit od položaja Jugoslavije. Ta

³⁰ DASMIP, 1968, str. pov., f-3, 62. – Beleška o razgovoru M. Pavićevića sa Garvejom, 23. novembar 1968.

³¹ DASMIP, 1968, str. pov., f-3, 62/2 – Beleška o razgovoru M. Pavićevića sa Garvejom, 24. novembar 1968.

³² DASMIP, 1968, str. pov., f-3, 62/1 – Beleška o razgovoru M. Pavićevića sa Elbrikom, 24. novembar 1968.

činjenica je bez sumnje odlučujuće uticala na poziciju i stavove Čaušeskua, kao i na dalji razvoj Rumunije. Tito je na sastanku sa Čaušeskuom, održanom u najkritičnijem momentu čehoslovačke krize (Vršac, 24. avgust) kada se nisu mogli predvideti sledeći sovjetski potezi, imajući u vidu tu krupnu razliku u pozicijama dve zemlje savetovao sagovorniku da s obzirom na „osetljivost položaja“ Rumunije „budu oprezniji i suzdržljiviji u iznošenju stavova i da se ne daju isprovocirati.“³³ Suočen sa takvom realnošću, Čaušesku je počeo da zauzima kurs u smislu Titovih sugestija. Dalji razvoj Rumunije na spoljnopolitičkom planu, i pored isticanja nezavisnosti zemlje, odvijao se u okvirima „socijalističke zajednice“, dok je na unutrašnjem sproveden kurs jačanja „izvornog marksizma“ i kulta ličnosti – da bi se sve to na kraju završilo potpunim kolapsom i Čaušeskuove diktature i komunističkog sistema 1989. godine.³⁴

Događaji u Čehoslovačkoj su imali značajne dugoročne posledice na Jugoslaviju. Njena spoljnopolitička pozicija je izdržala ovo iskušenje, najveće posle sukoba sa Staljinom, a toga su bili svesni Tito i njegovi saradnici. Ova kriza je pokazala ranjivost pozicije koja se temeljila na suprotnostima blokova i hladnoratovskoj logici kao glavnom obeležju međunarodnih odnosa toga vremena, strateškom položaju Jugoslavije i Titovoj veštini da na tim pretpostavkama izgradi i održava takvu poziciju. Tada se, međutim, pred Titom i političkom strukturom na vlasti otvorilo pitanje: koliko dugo može trajati pozicija koja prevashodno zavisi od veštine balansiranja između dva bloka i održanja ravnoteže moći među super-silama. Uviđajući ove slabosti, jugoslovensko rukovodstvo je u narednom periodu pokušavalo da smanji tu zavisnost i da odbranu međunarodne pozicije zemlje u znatno višem stepenu bazira na vlastitim snagama. U tom smislu važno mesto je bilo namenjeno jačanju odbrambenog potencijala zemlje uvođenjem sistema i doktrine „opštenarodne odbrane“, lansiranju novih ideja za „usavršavanje“ koncepta samoupravljanja kao ideološke osnove jugoslovenskog modela socijalizma i forsiranju nesvrstanosti kao bazičnog principa spoljnopolitičke orijentacije zemlje.

Na unutrašnjem planu, društveni razvoj nije išao linijom jačanja političke liberalizacije i tržišne ekonomije – što bi bilo logično očekivati budući da je pretinja dolazila sa sovjetske strane a podrška dobijena od SAD i Zapada. Naprotiv, privredna reforma je već 1969. praktično obustavljena, počeo je obračun sa „liberalima“, posebno u Srbiji, marksizam je forsiran kao neprikosnoveni ideološki postulat društvenog uređenja, uvedena je kategorija „moralno-političke“ podobnosti i osnaživan kult „lika i dela“ J. B. Tita. U suštini to se jedino i moglo očekivati od političke nomenklature kojoj je iznad svega bilo stalo do održanja monopola vlasti. Primer Čehoslovačke s radikalnim zahtevima za ukidanje jednopartijskog komunističkog sistema izazvao je strahovanje jugoslovenskog rukovodstva od mogućnosti sličnih pojava u sopstvenom dvorištu. Upravo je to strahovanje

³³ Govoreći o razgovoru sa Čaušeskuom prilikom susreta sa senatorom Majklom Mensfeldom, šefom demokratske većine u američkom senatu, Tito je prokomentarisao: „Rumunija je član Varšavskog pakta, što Jugoslavija nije, a niko tačno ne zna što se sve podrazumeva pod obavezama Varšavskog pakta.“ – DASMIP, 1968, str. pov., f-5, 148 – Zabeleška o razgovoru Tito-Mensfeld, 14. novembra 1968. u Beogradu.

³⁴ Vidi: Francisco Veiga, *Sličnosti u političkom i društvenom životu Jugoslavije i Rumunije*, zbornik radova Balkan posle Drugog svetskog rata, Beograd 1996, 244–253.

rezultiralo vraćanjem na čvršći ideološki kurs i odustajanjem od bilo kakvih ozbiljnih reformi, kojih više ni formalno nije bilo sve do propasti komunističkog sistema. Krupne promene su se jedino odvijale u procesu jačanja samostalnosti federalnih jedinica koji je započet još ranije, da bi mu krajem 60-ih usvajanjem ustavnih amandmana i konačno Ustava iz 1974. data snažna ustavnopravna podloga.

Đoko Tripković

THE INTERNATIONAL POSITION OF YUGOSLAVIA AND THE MILITARY INTERVENTION IN CZECHOSLOVAKIA

Summary

At the beginning of 1968, the international position of Yugoslavia seemed relatively stable. The state of global international relations did not suggest that the near future might bring about changes of circumstances that would endanger the Yugoslav position, characterized with the policy of non-alignment and equidistance towards the two confronted military and political blocks. It turned out, however, that such issue occurred in the same year in August, when five countries of the Warsaw Pact conducted military intervention in Czechoslovakia. This action had put a stop to the process of liberal reforms („The Prague Spring”) that was growing stronger in that country in previous months.

Yugoslav public was following the reforms in Czechoslovakia with great interest and sympathy. Party and the state elite, led by Josip Broz Tito, supported this course as well. However, Tito estimated and felt that the Czechoslovakian events could lead to a serious crisis, followed by inevitable repercussions on the position of Yugoslavia. Primarily, he had in mind the reaction of the Soviet leadership which was growing ever more suspicious towards the reforms. He had visibly engaged in an attempt to prevent such a development by actively communicating with Soviet and Czechoslovakian leaders. His main goal was to prevent Soviet military intervention, and he failed to do so.

Military intervention caused a high level of concern and uncertainty, as Tito and his associates were unable to predict the next Soviet steps. It was estimated that similar action towards Yugoslavia is not probable in the short run, but the long term prognosis was confirming that strong pressure from Moscow was to be expected, in order to bring Yugoslavia back to the socialist camp. Besides the strong condemnation of this act, Yugoslav leadership undertook intensive activities in order to maintain current international position of the country and the inner stability of its regime. Internationally, that meant securing the support of the West, especially of the United States. After two months, that was achieved in a satisfactory manner, leading to the lowering of tensions in relations with the USSR. By the end of the year, Tito has managed to overcome one of the greatest tribulations after the clash with Stalin, to stabilize, at least temporarily, the international position of Yugoslavia, and to secure the direction of its foreign policy.

PRILOZI

BOJAN B. DIMITRIJEVIĆ, viši naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 323.285(497.11)

ISTORIJSKI ASPEKTI TERORIZMA U SRBIJI

APSTRAKT: Ako sagledavamo istorijski kontekst terorizma u Srbiji (Jugoslaviji) možemo uočiti dve konstante: da je terorizam stalno prisutan tokom 20. veka, kao i da se različito tumačio i tumači od vladajućih nomenklatura. U historiografskom kontekstu uočava se da je naučno slabije obrađen period terorizma do 1941. godine, da je kroz bezbednosni analitički kontekst obrađen period posle 1945, dok su posebnu pažnju privukli najnoviji događaji u drugoj polovini devedesetih godina. O njima postoji obimna literatura, ali i pored toga u javnosti pa i u krugovima odlučivanja postoji slabiji interes za ovaj fenomen, koje se proteže od opštih mesta u medijima, sa povremenim amplitudama pažnje ukoliko se dogodi neki teroristički akt.

Srbija do početka Balkanskih ratova nije imala sopstveno iskustvo sa nečim što bi se danas moglo nazvati terorizam, odnosno sa anarhističkim i/ili revolucionarnim grupama i organizacijama karakterističnim za Evropu druge polovine 19. veka. Politička borba u Srbiji nije poznavala upotrebu terorističkih akata u svrhu ostvarenja političkih ciljeva. Kraljevina Srbija je bila gotovo potpuno jednonacionalna, pa nije ni bilo preduslova za teroristički (revolucionarni) akt iz domena nacionalnih pokreta. Tek su rezultati Balkanskih ratova, konkretno oslobađanje Kosova i Metohije od turske vlasti, doneli prve realne izazove, kakav je bila arnautska pobuna u jesen 1913. godine. Tada su srpske vojne i žandarmerijske jedinice prvi put imale priliku da se okušaju sa nečim što danas zovemo terorizam.

Prva iskustva sa počecima današnjeg terorizma vezana su za stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Jugoslavije. Uključenje teritorija na kojima su živeli narodi koji nisu sa odobravanjem gledali na ujedinjenje pod skipтром Karađorđevića, ili onih na koje su pretendovale susedne države, bio je inicijator potpuno novih bezbednosnih iskušenja. Činjenica da su se neki od suseda nalazili na suprotnoj strani u Prvom svetskom ratu, i uz to bili poraženi, dodatno je pogoršavala bezbednosno okruženje proširene srpske Kraljevine.

Južna Srbija (današnje Kosovo i Metohija, Makedonija) postala je nemirna zona u koju su sa istoka, iz Bugarske, upadale komitske grupe ili u kojoj su delovale terorističke grupe Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije

(VMRO). Na tom prostoru je nastavljen rad oružanih grupa, karakterističan za poslednje dve decenije turske okupacije (1890–1910), samo što se fokus bugarskih-makedonskih grupa izmenio. Sada su oni ciljali na predstavnike nove jugoslovenske (u njihovim očima: srpske) vlasti. Uz manje-više otvorenu podršku Bugarske, pripadnici VMRO su kroz terorističke akcije, mahom atentate, težili da Makedoniju odvoje od Kraljevine SHS/Jugoslavije i pripoje je Bugarskoj, odnosno učine je samostalnom, što je zavisilo od pripadnosti raznim krilima organizacije VMRO.

Kosovo i Metohija je takođe bila nemirna zona. Prve dve godine posle Prvog svetskog rata (1919–1921) pobune i aktivnost odmetničkih i terorističkih grupa predstavljale su karakteristiku *jugoslovenskog Sibira* kako je ovu oblast u to vreme nazvao književnik Dragiša Vasić.

Treća oblast u kojoj su kasnije postale aktivne terorističke grupe bila je Hrvatska. Hrvatski ustaški pokret nastao je u emigraciji, uglavnom posle uvođenja diktature u Jugoslaviji 1929. godine. Glavna baza hrvatskih ustaša bila je Italija. Tu je organizovan prvi centar za obuku u Bovenju, a kasnije i u nekim drugim okolnim zemljama, od kojih su najpoznatiji centri za obuku u Janka Pusti i Nađkanjiži u Mađarskoj. Taktika ovih grupa, koje su prolazile obuku, bila je klasična teroristička delatnost – atentati, diverzije na železničkim prugama, u vozovima i državnim ustanovama. U sklopu tih akcija bio je i tzv. velebitski ustanak, kada se grupa od 15 ustaša iz tada italijanskog Zadra prebacila na Velebit i napala žandarmerijsku stanicu.

I konačno, bili su tu i komunisti koji su svoje terorističke (njihovim rečnikom reklo bi se revolucionarne) aktivnosti sprovodili eksteritorijalno i isključivo prema nosiocima vlasti. Zbog nekih od ovih aktivnosti, komunistička stranka je bila zabranjena, a njene aktivnosti odvijale su se u ilegali. U nekoliko slučajeva pripadnici ove ilegalne stranke osuđivani su na vremenske kazne, ali je komunistička pobeda posle Drugog svetskog rata zamaglila pogled na ovaj deo aktivnosti te stranke, koje su rečeno današnjim rečnikom bile terorističke.

Novost za vlasti u Beogradu od 1930-ih godina predstavljale su terorističke aktivnosti raznih grupa van teritorije Kraljevine. Verovatno je najspektakularnija akcija objedinjenih bugarsko-hrvatskih terorističkih organizacija bio atentat na kralja Aleksandra I Karađorđevića u Marseju, 9. oktobra 1934. godine. U ovom događaju, simbolično, terorizam je nadjačao tadašnju srpsku-jugoslovensku državu i sa svog puta uklonio ličnost posle koje je dezintegracija države bila izvesnija. Posle ovog atentata Liga naroda je razmatrala donošenje konvencije o borbi protiv terorizma, a prvi put se razmišljalo i o definisanju terorizma u svetskim okvirima. Ipak, smutne godine i nedostatak volje učinili su da to ostane samo istorijsko-diplomatska epizoda.

Posle atentata na kralja Aleksandra rad ustaških grupa u Italiji je zabranjen i njihovi pripadnici su deportovani na Liparska ostrva. Politički sporazum Kraljevine Jugoslavije i Italije iz 1939, koji je otoplio odnose dve države, omogućio je da se jedan broj ustaša legalno vrati kući. Ove ustaše su ubrzo organizovale aktivnosti u okviru raznih organizacija političko-kulturnog tipa, a zatim kroz poluvojne seljačke straže koje je organizovala Hrvatska seljačka stranka. Tokom

1940. godine Italija je odobrila obnavljanje Glavnog ustaškog stana u Luki kod Pize i stvorila isturene centre u Rijeci, Trstu, Zadru i na Lastovu, odakle su ustaše delovale prema Jugoslaviji do nemačko-italijanske invazije aprila 1941. godine. Uz jasnu separatističku ideju, hrvatske ustaše bile su oruđe u subverzivnim delatnostima Italije prema Jugoslaviji.

Istorijski je paradoks da su političke grupe koje su se služile terorizmom u borbi za osvajanje vlasti ili nacionalnu emancipaciju kroz separatizam, dobile priliku da posle sloma Kraljevine Jugoslavije u kratkotrajnom Aprilskom ratu 1941. dođu na političku (a samim tim i na istorijsku) scenu i preuzmu vlast. Dojučerašnjim hrvatskim teroristima omogućeno je da pod nemačkim skutom upravljaju marionetskom tvorevinom Nezavisnom Državom Hrvatskom. Teroristi sa margina društva dobili su milione ljudi na upravu. Sa druge strane, komunisti su od 22. juna 1941, posle napada Trećeg rajha na SSSR, krenuli u pohod na vlast izvodeći pri tom i socijalnu revoluciju. Iskustvo iz ilegalnog rada sa primesama terorizma, kombinovano sa ratnim iskustvom iz Španskog građanskog rata, sada će postati oslobodilačka borba jugoslovenskih naroda. Nastao kao vojska Komunističke partije Jugoslavije, posle četvorogodišnjeg rata u kojem je izvršena revolucionarna smena vlasti u višestrukom građanskom ratu pod okupacijom – partizanski pokret je maja 1945. stajao u pobedničkoj koaliciji. Tako je zaokružen put od revolucionarno-ilegalno-terorističke organizacije preko antifašističkog oslobodilačkog pokreta do legalne državne institucije.

Drugi istorijski paradoks desio se na kraju Drugog svetskog rata. Poraženi predstavnici Kraljevine i nosioci njenog političkog nasleđa i legitimiteta (Jugoslovenska vojska u Otadžbini, ravnogorski pokret, reklo bi se: četnici) posle sloma 1945. našli su se ilegali i koristili su terorizam u svojim akcijama sve do sredine 50-ih godina. Sa druge strane kratkotrajno na vlasti (1941–1945) raniji ustaški teroristi, a zatim političke vođe hrvatskog naroda, posle sloma NDH ponovo su prešli u ilegalu – u Jugoslaviji ili u inostranstvu.

Mada su partizani 1945. godine pošteđeli život manjem delu domaćih zarobljenika, a veći deo likvidirali tokom maja i juna na stratištima u istočnoj Bosni i Sloveniji, mnogo drugih je preživelo ove užasne trenutke pobede i nastavilo rat čekajući saveznike, kralja, novi rat Zapada i Istoka... Mnogi od njih su kasnije po inerciji nastavili svoj rat protiv novih jugoslovenskih službi bezbednosti, koje su često nemilosrdno progonile „odmetnike“ i „bandite“.

Ovaj „rat posle rata“ vodio se svom žestinom, vojnim i političkim akcijama istovremeno, ali ni u jednoj fazi likvidacije odmetničkih grupa nije bitnije ugrožavao osnove novog sistema. Te grupe, uprkos povremenih nerealnih iščekivanja naglog preokreta, nisu mogle u uslovima ukorenjene i čvrste vlasti, sa organizovanim vojnim i bezbednosnim protivakcijama, ni za trenutak uzdrmati organizaciju vlasti na tlu na kojem su delovale. Kako su prostori gde su operisali odmetnici bili daleko od gradskih centara i važnijih komunikacija, njihove aktivnosti su neznatno odjekivale među jugoslovenskim stanovništvom. O progonu ovih grupa i njihovom uništavanju nije bilo većeg publiciteta u novinama, ako izuzmemo hvatanje vođa ili otkrivanje podataka u vezi sa organizovanim sudskim procesima. Ove grupe su ostale nepovezane i bez jedinstvene komande, uglavnom

samoinicijativno nastojeći da održe goli život, po nagonu samoodržanja i želji za osvetom. Raspad novog sistema nije nastupao, a stanovništvo se sve više klonilo čak i veza sa odmetnicima koje nisu mogle izgledati opasne. Promene svetske konstelacije, sa ratom Istoka i Zapada, uzaludno očekivanim, pretvarale su se sve više u голу iluziju. Konfliktne situacije tog vremena samo su za trenutak budile iskra nove nade, ili u obrnutom slučaju pojačavale malodušnost. Postojanje ovih grupa, uveličano kako brojem tako i posledicama, najviše se zadržavalo u prigušivanim pričama po varošima i u kafansko-čaršijskim kombinacijama pritajenih protivnika novog sistema iz redova građanskih snaga. Još uvek legalna opozicija u Beogradu nijednom se nije zauzela za ove grupe, ali je zahtevala blaže kategorizacije takozvanih ratnih zločinaca i saradnika okupatora. Za to vreme Rimokatolička crkva je pokazivala znatan interes u tom domenu. Ipak, i pored nemilosrdnog progona nova vlast nije zatvarala vrata za prelazak na drugu stranu obale svim nezamerenim, mladim i ideologijom zadojenim pristalicama odmetničkih formacija. Život je obećavan i onima koji su bili spremni da izdaju svoje starešine.

Zbog ovih okolnosti stvoren je represivan i vrlo razgranat aparat za unutrašnju upotrebu, po sovjetskom modelu, a sa domaćim iskustvima: OZN-a, UDB-a, KOS, KNOJ – na ovaj ili onaj način mač revolucije, u uniformi. Tek će zaokret ka Zapadu početkom 50-ih godina učiniti da protivnici nove vlasti, stacionirani u susjednim zemljama ili boraveći na terenu, prestanu da budu problem za novu državu.

Sukob Titove Jugoslavije sa zemljama Staljinove narodne demokratije 1948–1954, takođe je bio praćen terorističkim aktivnosti susjednih zemalja.

Bugarska državna sigurnost (BDS) razvila je „veoma drsku i bezobzirnu“ obaveštajno-subverzivnu aktivnost. Izbrojano je ubacivanje 214 terorističkih grupa, mahom regrutovanih od begunaca iz Jugoslavije, ili građana bugarske nacionalnosti. Albanska služba bezbednosti Sigurimi bila je izuzetno aktivna u ovom neobjavljenom ratu protiv Jugoslavije. Ona je u svom radu kombinovala novu ideologiju sa proverenim modelima velikoalbanskih htenja. Zato je u akcijama protiv Jugoslavije, osim jugoslovenskih dezertera, korišćen i određen broj preostalih pripadnika pokreta Bali kombtor. Iz centara Sigurimija u Jugoslaviju je od kraja 1955. ubačeno oko 80 lica sa zadatkom, od kojih je 60 uhvaćeno. Ubačeno je i oko 190 terorističkih grupa, koje su delovale na Kosmetu, vraćale se i ponovo bile ubacivane u FNRJ. Grupe su imale između 3–5 pripadnika, ali bilo je i onih sa po 30 ljudi. U njima je bilo pripadnika Sigurimija, balista, ibeovaca i albanskih regularnih vojnika. Oni su izvršili nekoliko diverzija na Kosmetu: atentata, paljevina ili stvaranja agenturnih mreža. Organi UDB-e i KOS-a otkrili su preko 200 agenata koje je mađarska služba bezbednosti AVH zavrbovala i ubacila u Jugoslaviju. Među njima bio je i jedan broj špijunsko/diverzantskih grupa u čijem su se sastavu nalazili i dezerteri iz JA.

Terorizam karakterističan za vreme sukoba sa zemljama Informbiroa bio je deo političkog konflikta koji je imao obeležja malog rata na jugoslovenskim granicama. Zbog efekata, načina korišćenja, sastava grupa, izbora ciljeva i palih žrtava sa jugoslovenske strane ukazujemo i na potrebu kontekstualizacije informbirovskog terorizma u svetlu kontinuiteta terorističkih aktivnosti na ovom prostoru.

Grupe antikomunističkih protivnika Titovog režima koje su uspele da prežive kraj rata, deportacije u Jugoslaviju, savezničke istrage i da se stabilizuju postale su osnova terorističke pretnje socijalističkoj Jugoslaviji. Teroristička aktivnost je tokom tih decenija zadržala formu delovanja i iz inostranstva, povremeno izvodeći akcije u Jugoslaviji. Srbi u emigraciji mahom su bili dobro kontrolisani od organa jugoslovenskih službi bezbednosti, ali inače nisu imali ni tradiciju ni ambicije da organizuju terorističke organizacije. Albanci su delatnost projektovali na svom govornom području i nisu bili aktivni u terorističkom smislu sve do vremena posle Titove smrti. Tako su osnovu antijugoslovenske terorističke akcije činile hrvatske organizacije. Posle četiri godine na vlasti u marionetskoj državi, ustaše su ponovo bile u emigraciji i ponovo u prilici da terorizmom ostvaruju svoje ciljeve. U hladnom ratu njihov program je bio mnogo kompleksniji, jer su imali iskustvo NDH, njenih granica, ratnih borbi i potpuno novi svetski kontekst događaja gde je činjenica da su u Jugoslaviji (Hrvatskoj) na vlasti bili komunisti davala dodatni ideološki i organizacioni okvir za terorizam.

Ustaše i drugi hrvatski gerilci koji su posle nestanka NDH 1945. godine nastavili borbu protiv novih komunističkih vlasti bili su poznati pod nazivom „škrapari“, ili kasnije „križari“, povezujući se sa delom sveštenika proustaške orijentacije još iz vremena rata. Naziv „križari“ su sami preuzeli za samolegitimaciju uz geslo „*Za Krista, protiv komunista*“. Osim borbe protiv komunista (u kojima su često prepoznavali Srbe, ili izdajnike hrvatskog nacionalnog bića), borili su se i iz egzistencijalnih razloga – odbijanja da se suoče sa mogućim drastičnim posledicama i proste borbe za život. Akcija koju je UDB-a za Hrvatsku nazvala *Gvardijan*, a same ustaše *10. travanj* bila je u 1947. godini najuspešnija operacija UDB-e protiv ubačenih ustaških terorista. Operativci UDB-e uspeali su da većim korišćenjem ustaških šifri, radio-igrom i kontrolom kanala za ubacivanje u FNRJ zarobe 117 pripadnika ustaških emigrantskih snaga. Oni su u Jugoslaviju ubacivani iz Filaha u Austriji, kanalima preko Mađarske, u više grupa koje su na terenu zarobljavane. Na ovaj način uhvaćeni su neki od ključnih ljudi ustaškog pokreta: Božidar Kavran, Ljubo Miloš, Ante Vrban i drugi, kojima je suđeno na tzv. zagrebačkom procesu leta 1948. godine.

Najveća i najjača ustaška organizacija – Hrvatski oslobodilački pokret nastala je po odluci Ante Pavelića, preimenovanjem Hrvatskog ustaškog pokreta. Posle bekstva iz Zagreba, Pavelić je formirao svoj glavni stan u Argentini. Ime *ustaški* trebalo je zameniti prikladnijim i razumljivijim terminom: *oslobodilački*. Međutim, u različitim uslovima emigracije i tokom vremena nastale su i druge organizacije, koje se nisu libile da terorizmom ruše drugu Jugoslaviju: Hrvatski narodni otpor, Hrvatska revolucionarna mladež, Hrvatsko revolucionarno bratstvo, Hrvatski narodni odbor i druge. Hrvatski državotvorni pokret, nastao januara 1981, objedinio je ove organizacije. Cilj je ostao isti – terorističkim aktivnostima do nezavisne Hrvatske. Ove organizacije popunjavane su vremenom ekonomskom emigracijom Hrvata, mahom iz zapadne Hercegovine, dalmatinskog zaleđa, delova Bosne, gde je bio jak ustaški pokret u vreme Drugog svetskog rata, i tako osnaživane novim pristalicama.

U terorističkom smislu najaktivnije je bilo Hrvatsko revolucionarno bratstvo, formirano u švedskom gradu Upsali, 1961. godine, a potom preseljeno u Australiju. U toj dalekoj zemlji pripadnici HRB obučavani su za terorističke aktivnosti protiv Jugoslavije. Ova grupacija verovatno je bila najaktivnija teroristička antijugoslovenska (antisrpska) organizacija. Izvela je desetine napada na jugoslovenska predstavništva u inostranstvu, razne predstavnike i druga lica. U tim akcijama nekoliko desetina lica je poginulo, a više stotina ranjeno ili povređeno. Pripadnici ove organizacije ubacivani su naoružani u Jugoslaviju: godine 1963 (9 terorista), 1967 (5), 1972 (19, takozvana grupa Feniks) i 1973 (2). Pripadnici HRB podmetnuli su eksplozivne naprave na beogradskoj železničkoj stanici i u bioskopu „20. oktobar“ 1968. godine. Upad grupe Feniks u Jugoslaviju, žrtve koje su pale i iskustva stečena u borbi sa njima dovešće kasnije do prvih realnih koraka u formiranju antiterorističkih jedinica u miliciji i vosci, a uticaće i na promenu jugoslovenske filozofije antiterorističke borbe.

Posle promene vlasti u Hrvatskoj i odlaska maspokovske političke garniture, hrvatske vlasti su posebno tokom 80-ih godina uspevale da indirektno kontrolišu emigraciju, koja je sa terorističkog prešla na politički rad. Deo pripadnika ovih terorističkih organizacija vratio se u Hrvatsku 1990–1991. i uključio u ratne pripreme i secesiju. Tako se krug na neki način zatvorio kroz mnoge lične sudbine hrvatskih emigranata – sada su imali novu hrvatsku vlast iza sebe.

Veliki teroristički izazov drugoj Jugoslaviji bio je albanski nacionalni pokret, koji se od 1980-ih godina takođe služio terorističkim aktivnostima. Istorija aktivnosti ovog pokreta za odvajanje teritorija sa albanskim stanovništvom od Srbije i Jugoslavije je duga, sa više faza u delovanju i sa više političkih i ideoloških nadgradnji.

Pobuna („kontrarevolucija“) na Kosovu i Metohiji 1945. godine predstavljala je fenomen koji nije bio poznat u drugim kraljevima Jugoslavije (kako primećuje istoričar Branko Petranović, „da nakon trajnog oslobođenja dođe do masovne pobune“). Posle slamanja ove pobune poražene odmetničke snage su masovno razbijene na manje grupe pobunjenika, poznatih kao balisti. Karakteristike arnautske pobune rane 1945. godine bile su dobra vojna organizovanost, politička podloga i masovnost. Pojedini autori su smatrali da je „10.000 zlikovaca u odmetništvu“ okupljalo „i do 30.000 neobaveštenih i uplašanih ljudi“; odnosno da je „Kosovo jedino područje Jugoslavije gde je kontrarevoluciji uspelo da na konačno oslobođenoj teritoriji povede oružanu i frontalnu borbu“.

Mada je veći deo balističkih grupa razbijen u drugoj polovini 1945. godine, balista je i dalje bilo u pojedinim delovima Kosmeta. Radili su „vešto i organizovano“, a složenost albanskog terorizma za nove vlasti bila je u tome što su „neprijateljski elementi raznih boja, bez obzira na različitu idejno-političku orijentaciju, bili jedinstveni u odvratanju šiptarskih masa od narodne vlasti i njenih akcija, pri čemu su najčešće igrali na kartu zaostalosti“. Žilavost šiptarskih bandi –odmetnika bila je „iznenađujuća“. Iako su već 1945. ostali bez reprezentativnog vođstva, koje je pobijeno ili pohvatano, delovanje balista se nastavljalo, uključujući i likvidaciju izvesnog broja predstavnika nove vlasti. Kao i u drugim krajevima Jugoslavije, terorističke balističke grupe su razbijane u vojnim poteramama, ali i

davanjem „bese“ odmetnicima koji se predaju, pregovorima, načelnim izjavama o ravnopravnosti stanovništva Kosova i Metohije. Otkrivanjem jataka prekidane su veze između odmetnika i sela i varoši. Dobrim postupcima sa predatim balistima davao se primer, pri čemu se nastojalo da takvo ponašanje novih vlasti što jače odjekne kako bi se uticalo na preostale odmetnike. Za razliku od drugih krajeva zemlje situacija na Kosovu i Metohiji je bila otežana, jer su odmetnici imali masovnu podršku stanovništva sela iz kojih su poticali. Naivno verovanje da će komunizam, kao nova „religija“ oslobodilaca, zameniti i izbrisati nacionalni zov Šiptara, gotovo da zaprepašćuju današnjeg čitaoca.

Posle smirenja odnosa sa sovjetskim blokom posle 1954. godine, samo je jedna granica ostala nemirna: ona ka Albaniji gde su grupe i dalje krstarile, i gde su jugoslovenski graničari i dalje ginuli. San o Velikoj Albaniji, sa Kosovom i Metohijom i delovima drugih oblasti, od ratne Druge prizrenske lige i organizacije Bali kombtar (Nacionalni front, od toga izvedeno *balisti*), koje su Titove snage progonile do početka 50-ih godina, preuzela je albanska država sa Enverom Hodžom na čelu. Glavni organizator albanskih terorističkih i svih pratećih delatnosti postala je albanska služba bezbednosti Sigurimi. Pod njenom kontrolom tokom 70-ih godina na Kosmetu je ostvarena jaka infiltracija javnih ličnosti, koje nisu skrivale antisrpsko raspoloženje. U albanskoj emigraciji orkestrirane su različite „marksističko-lenjinističke“ partije i organizacije čiji je cilj bio otcepljenje pokrajine Kosovo od Jugoslavije. „Kosova e lire“ (Slobodno Kosovo), „Fronti kuć“ (Crveni front), „Levizija pr republikën socialiste Šćiptore n Jugosllavi“ (Pokret za albansku socijalističku republiku u Jugoslaviji), bila su neke od tih organizacija. Slom Enver Hodžinog socijalističkog nasleđa u Albaniji nije izmenio albanska stremljenja. Mesto Sigurimija preuzela je 90-ih godina albanska mafija, a zatim i američke, turske i nemačke obaveštajne službe.

Od velike arnautske pobune 1945. godine, kada je Tito jakim snagama ugušio balističku pobunu u srcu Kosmeta i uveo vojnu upravu, do 1968. južna srpska pokrajina bila je mirna. Zbivanja iz te godine bile su deo trenda koji je kulminirao „kontrarevolucionarnim događajima u SAP Kosovo“ marta i aprila 1981.

Pucnji vojnika Aziza Keljmendija na drugove u paraćinskoj kasarni, septembra 1987, iskorišćeni su kao kohezioni faktor srpskog javnog mnjenja pred kontroverznu 8. sednicu SK Srbije i politički uspon Slobodana Miloševića, a ne kao signal rasta albanskog terorizma, na koji su vojni vrhovi upozoravali. U periodu 1981–1988, u JNA je otkriveno 225 ilegalnih albanskih grupa, sa više od 1.600 vojnika. Na Kosmetu je istovremeno godišnje vršeno između 40 i 100 oštećenja vojnih instalacija, imovine, manjih sabotaza i provokacija. S proleća 1989. Kosmet je ponovo buknuo. U gradovima su počele demonstracije, posle kojih je usledila najšira vojna i policijska intervencija.

Albanski nacionalni pokret iskoristio je period od 1990. do danas za stvaranje paralelne države. Ta država je do nedavno nesmetano funkcionisala uz legalnu srpsku vlast, koja se problemu Kosova vraćala samo pred izbore. Albanski nacionalni pokret izgradio je paralelan sistem političkog, kulturnog, ekonomskog i celokupnog javnog života. Kako međunarodna javnost nije unela pitanje nezavi-

snosti Kosmeta u opticaj, albanski politički krugovi ocenili su da se moraju sami izboriti za svoje ciljeve, bar u početnoj fazi. Čekao se ishod rata u drugim delovima bivše Jugoslavije, pre nego što se krene u širu akciju. Gotovo paradoksalna istorijska paralela pokazuje da su albanski terorizam i oružana akcija uvek eskalirali kada su Srbi i Crnogorci okončali neki od svojih ratova. Arnautluk se dizao 1878, 1913, 1919–23, 1945; godinu dana posle potpisivanja mira u Dejtonu, Kosmet je ponovo uzavreo.

U isto vreme teklo je pojačano naoružavanje i vršena tajna obuka regruta, jer od rata 1991. Albanci više nisu pozivani u jugoslovensku vojsku. Postepeno je stvarano vojno krilo albanskog pokreta, koje je preko terorističkih grupa dospelo do nivoa naoružanog naroda.

Tokom 1991–1995. broj terorističkih akata na Kosmetu kretao se od 6 do 12 godišnje. Tek 1996. počinje porast terorističkih akata (31), da bi u 1997. bilo evidentirano 54 različita napada. Poginulih policajaca bilo je 13, građana 25, terorista 9, ranjenih 68 ljudi. Vojne statistike evidentirale su u 1997. godini 27 oružanih napada na pripadnike VJ, ali je pojačana akcija albanskih terorista krenula tek 1998. godine. Nova generacija albanskih političkih vođa, koja je borbu podzemnim metodama zamenila radikalnijim pristupom, odlučila je da otvorenije krene u sukobe i da na taj način isprovocira mešanje stranog faktora koji će biti garant stratejskog cilja – ostvarenja Kosova kao samostalne države.

Od početka 1998. godine „teroristički kontingent“ izlazi na otvorenu scenu. Počinju akcije albanske Oslobođilačke vojske Kosova (Ushtrimi Climitare e Kosoves); iz faze terorizma u kojoj je dominirao ilegalan rad, krenulo se prema otvorenoj pojavi na teritorijama, sa pristalicama i postepenim definisanjem organizacije. Albanski teroristički segment, kasnije gerila, nije imao striktnu formaciju i tokom 1998. podsećao je na seoske bande, nestalnog sastava. Albanci, posebno po selima, pretežno i dalje žive u fisovima (bratstvima), koji su, kao nas uči istorija, u isto vreme i vojne i ekonomske jedinice. Slučaj porodice Jašari u Drenici, koja je likvidirana u borbi sa snagama MUP-a Srbije marta 1998, govori u prilog teze da je tradicionalno organizovanje albanskih bandi iz ranijih epoha postojalo i 1998. godine. Razlozi su pre svega bili u tradicionalizmu albanskog žilja na selu, unutrašnjoj čvrstini ovakvih grupa, većoj harizmi vođa koji su poticali iz tih grupa i vekovnom iskustvu suprotstavljanja svim vlastima na ovaj način. Nije se, međutim, trebalo zavaravati da će na „tradicionalnoj“ organizovanosti sve ostati – što su kasniji događaji i pokazali. Širenje pokreta, kvantitativni i kvalitativni skok naoružanja, razvoj političkih događaja i uključenje međunarodnog faktora pretvoriće albansku gerilu u značajnu vojnu snagu, gde su „fisove“ i bande zamenile organizovane vojne formacije.

Taktika dejstava albanskih terorista, a kasnije gerile, karakteristična je za male oružane grupe: vatreni prepadi sa distance, zasede, atentati, kidnapovanja i ređe diverzije. Indoktrinacija i dobar moral im nisu manjkali. Saznanje da je najveća globalna sila današnjice uz njihov pokret, decenijski razvijana mržnja prema svemu što je srpsko, svest da je Srbija iscrpljena i delom nezainteresovana pogodovali su dobrom moralu OVK. Nedostatak analitičke i obaveštajne pripreme na strani koja im se suprotstavlja, kao i nedefinisanost nacionalne strategije,

verovatno su bili presudni nedostaci koje su albanski „teroristi“, „pobunjenici“ ili „oslobodioci“ znali da iskoriste.

Vojska Jugoslavije je ocenila pojavu terorizma na Kosmetu kao „proizvod angažovanja hijerarhijski organizovanih, disciplinovanih sastava (grupa i organizacija)”. Po ovom tumačenju „nezavisno od toga što se njihova organizovanost s vremenom menja, uvek su evidentni pojedini konstruktivni elementi, i to: rukovodstvo (političko i vojno), obaveštajno-bezbednosni deo, propagandni deo, specijalni (mobilni) teroristički kontingent (neposredni izvršioци nasilja) i rezervni teroristički kontingent, koji planiraju da aktiviraju ukoliko se odluče da oružanom pobunom pokušaju da ostvare svoj projektovani cilj” (otcepljenje Kosmeta). Ostaje, ipak, mnogo dilema u definisanju oružanog krila albanskog pokreta.

Slične dileme u zapadnoj javnosti u definisanju ove pojave postojale su tokom 1998–1999. godine. Sjedinjene Države su odbijale da pripadnike UČK označe kao teroriste. Slično su činile i sa ekstremnim pokretima na Kavkazu (Čečeniji), koje su podržavali mediji oštro kritikujući rusku stranu za prekomernu upotrebu sile. Isto će se deseti i u srpskom slučaju. U jednoj izjavi sredinom 1998, pomoćnik američkog državnog sekretara Robert Gelbard naglasio je da SAD ne smatraju OVK terorističkom već „pobunjeničkom grupom“. Ni po američkom pravnom sistemu, po njegovoj oceni, pripadnici OVK ne mogu da se kvalifikuju kao teroristi. Naprotiv, Gelbard je naglasio da bi se „moglo tvrditi i suprotno: da bezbednosne snage (srpske – B. D.) čine teroristička dela”. U skladu sa ovakvim zvaničnim tumačenjima, pojedini svetski mediji nisu koristili termin „teroristi“ za pripadnike OVK već su ih označavali drugim terminima. Pokušaj zamene teza i terminološka manipulacija u medijima značili su davanje legitimiteta albanskoj oružanoj akciji pred tzv. međunarodnom zajednicom.

Dinamika sukoba pokazala je, i pored fluktuacija, sledeći sled faza albanskog nacionalnog pokreta: terorizam> gerila> oružana pobuna>narodni pokret. Posle završetka ratnih sukoba 1999. godine, ponovo su ljudi iz ilegale, za nas teroristi a za njih oslobodioci, dobili priliku da okušaju vlast. Lideri terorističke OVK postali su i politički lideri Kosova.

*

Terorizam na prostoru Jugoslavije uvek je bio deo političkog konteksta i političkih stremljenja. Ekstremne socijalne ili nacionalne grupacije pribegavale su terorizmu radi ostvarenja svojih ciljeva. Terorizam je bio u službi nacionalnih pokreta pojedinih susednih naroda i njihove borbe za stvaranje samostalne države, van Jugoslavije i/ili Srbije. U tome su karakteristični teroristički poduhvati makedonskih, potom hrvatskih i na kraju albanskih organizacija. U najvećem broju slučajeva terorizam je bio i put do vlasti – 1941, 1945. donekle i 1991, i konačno 1999. godine. Srbi i Crnogorci, osim ako kroz komunističku partiju u prvoj polovini veka nisu bili uključeni u terorističke akcije, nisu imali sopstveni terorizam, prevashodno zato što su Jugoslaviju prepoznavali kao svoju državu, bez obzira na ideološke razlike. Da li su Srbi možda i po svojoj prirodi neskloni terorizmu? Sociolozima i antropolozima ostaje da odgovore na to pitanje.

Koji su danas novi teroristički izazovi pred Srbijom? U odgovoru na ovo pitanje poznavanje istorijskog iskustva o terorizmu 20. veka mora da bude osnov za uočavanje vertikala i dinamike terorističkih aktivnosti na ovom prostoru.

Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991*, (broj 147039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

Bojan B. Dimitrijević

HISTORICAL ASPECTS OF TERRORISM IN SERBIA

Summary

If one scrutinizes the historical context of terrorism in Serbia (Yugoslavia), two points are distinguishable: constant presence of terrorism during the 20th century, and its differing interpretations by the ruling elites. Historiographically, the period of terrorism until 1941 is not sufficiently covered, and the period after 1945 is predominantly covered through security analyses, whereas the recent developments from the second half of the 90's attracted special attention. Despite the existence of substantial literature on that matter, general public and the decision-makers did not develop substantial interest from this phenomenon. The interest is manifested either through media generated commonplaces or sporadic attention triggered by a particular act of terrorism.

JOVAN ČULIBRK, jeromonah
מילשוריב תירבעה הטיסרבינוואה
The Hebrew University of Jerusalem
גרבתור ש"ע ל"והמ מידימלתל ס"היב
Rothberg International School

UDK 327(497.1:569.4)"1991/1999"

THE STATE OF ISRAEL AND ITS RELATIONS WITH SUCCESOR STATES OF FORMER YUGOSLAVIA DURING THE BALKAN CONFLICT OF 1991–1999 AND IN ITS AFTERMATH

ABSTRACT: The article follows the dynamics of relationships between Israel and Yugoslavia in the course of the 20th century. The relationship of Yugoslav Kingdom towards the establishment of the Jewish state, and the changes in relations during the period of socialist Yugoslavia are a subject of scrutiny from the founding of Israel until the death of Josip Broz Tito. Special attention is given to the restoration of relations between the two countries, which has coincided with the destruction of the former Yugoslavia. The relations of Israel towards warfare and the formation of new states is a subject of detailed analysis and is scrutinized in the context of the entire foreign and inner policy of Israel.

1.

1.1. The First Yugoslavia and the Jewish National Home (1918–1941)

By the time that the World War One did shake empires, hopes of many small peoples for their national liberation were raised. Kingdom of Serbia in its Corfu Declaration proclaimed its struggle to be for the liberation and unity of all the Southern Slavs; in the British Palestine the Balfour Declaration recognized rights of the Jewish people for its „national home“ in the land of its forefathers. By suggestion of David Vid Albala, the Serbian Royal Government instructed its representative minister in Washington Milenko Vesnić to act and on 27th of December 1917 an official letter to the Zionist organization in Serbia was published in the name of the Government, supporting Jewish „just endeavour of resuscitating their beloved country in Palestine“.¹ By the virtue of Vesnić's letter (in which the

¹ Milan Koljanin, *Druga misija dr Davida Albale u Sjedinjenim Američkim Državama 1939–1942* [The Second Mission of Dr. David Albala in the United States of America 1939–1942], Zbornik jevrejskog istorijskog muzeja, 8/2003, p. 9; Paulina Albala, *Dr David Albala kao jevrejski*

future Jewish state was named „Israel“) being the first country in the world to support goals of Balfour Declaration, Serbia did it „explicitly, in difference with the Balfour Declaration itself that caused many controversies and confusions“.²

Although the primary purpose of this letter was „to gain more aid for the Serbian war effort“, according to Harriet Pass Freidenreich it undoubtedly „laid the foundation for future policy“.³ Although „by far the most heterogeneous Diaspora community at that time“,⁴ the Yugoslavian Jews in many ways saw progress during the interwar period as whole. Freidenreich consider the basis of sympathetic attitude of the ruling Karađorđević royal household and the government to be „the tradition of tolerance of the Serbian Orthodox church“ and „the friendly relations maintained between the Serbian people and the native Sephardic Jews“.⁵ Such attitude supposed an active support to the Zionistic efforts: not only that King Alexander received Nahum Sokolow in 1928 and Menahem Ussishkin in 1930 but virtually all the Jewish leaders ranging from Jabotinsky to Ben Gurion visited Yugoslavia. Forests in Palestine were dedicated in name of king Alexander and in name of his late father king Petar I.

The changes came after Alexander's death and rise of Nazism. Anti-Semitism still did not have any organized form in Yugoslavia, but it started to rise. „Eleventh hour“ as Levinger called it came in October 1940, when pro-German government proscribed Anti-Jewish legislation.⁶ In new established autonomous Banovina Hrvatska, it was applied even more rigorous than it was proscribed. Only then government started to control Zionist activities more rigorously – but aliyah increased.

1.2. The Holocaust in Yugoslavia The same government of Cvetković and Maček went too far for national patience when they signed Tripartite Pact on March 25th next year. Bloodless coup d'état led by a Serbian general Dušan Simović came on March 27th to save national honor of Yugoslavia but also to trumpet a catastrophe for its Jews, and not only for them. Following German conquer country was divided among their allies and Serbia itself submitted to the worst occupational regime in Europe. Not only that Serbia was only place where ordinary units of Wehrmacht did all killing of Jews, but also murder happened while the Final Solution was still in making, paving its path and helping it to gain its form and momentum.⁷

nacionalni radnik [Dr. David Albala as the Jewish National Activist], Jevrejski almanah, 1957–58, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1957–58, pp. 97–98. The letter is today in the National and University Library in Jerusalem.

² Milan Koljanin, *Druga misija dr Davida Albale u Sjedinjenim Američkim Državama 1939–1942*, 10.

³ Harriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1979, p. 180

⁴ מנחם שלח, יוגוסלביה, Yad Vashem, Jerusalem, 1990, p. 1

⁵ Harriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community*, op. cit. 179.

⁶ „The impression was formed that the discriminatory laws were passed under heavy external pressure, due to the Nazi-Fascist siege which began to take shape following Germany's seizure of most of Europe. In fact, not only was there no organized incitement in connection with these decrees, but spontaneous demonstrations were actually held to protest them.“ מנחם שלח, op. cit. 35.

⁷ Harald Turner, chief of the military administration in Serbia, preceded any given order for the Final Solution in his letter to Hildebrandt from October 17 1941: „the Jews we have in

In „Independent State of Croatia“, a puppet state that included Bosnia, Herzegovina and parts of Serbia and earned title „Satellite par Excellence“ from Raul Hilberg, murder went too far even for Germans. Being second-rate enemy, same as Gypsies, one half of local Jewry was murdered in Pavelić’s „attempt to exterminate million and 800 thousand Orthodox with fire and sword at any cost...“ as German plenipotentiary general in Zagreb Glaise von Horstenau put it.⁸ For the second half of Jewish population Croatian government paid to Germans 30 Reichsmark for each Jew to be deported to Auschwitz, where they perished.

Only those Jews who reached Italian occupation zone or the resistance fighters had some chance. Jews generally were more in favor of the Partisan movement: being more aggressive against Germans and more centralized due to its communist leadership under Tito, it gained support of western allies also as result of covert Soviet influence on British intelligence services. In 1943 the British put aside loosely organized pro-royal Chetnik resistance movement and its leader Dragoljub Mihailović was subsequently executed by communists in 1946. However, Mihailović’s orders concerning the Jewish fate and treatment of Jews are among the highest ethical documents of World War II.⁹ In a final account, „the Holocaust wiped out an estimated 55-to 60,000 Yugoslav Jews, approximately 80 percent of the prewar Jewish population of the country.“¹⁰

1.3. The Socialistic Yugoslavia and the State of Israel This complex relationship had four phases: **1. 1945–1955** During its first ten years, socialist Yugoslavia more or less was in favor of the State of Israel: with the Soviet bloc it supported establishment of Israel, it helped in decisive shipment of arms to newly established IDF, and allowed aliyah. Until 1952, „in a series of five emigration waves, 7,578 persons departed for Israel“, cutting in that way the Yugoslav Jewish community in half.¹¹ On the level of Jewish community, ties with Israel and the rest of world Jewry were from the very beginning of Israeli existence allowed on much higher level than in any other communist country, and it will remain like that even in more problematic times. No doubt that lot of mutual sympathy came through common socialist background.

2. 1955–1967 Since Bandung Conference of April 1955 Josip Broz Tito decided to strengthen Yugoslavian position between NATO and Warsaw Pact by

camps, after all they too are Serb nationals, and besides they have to disappear“ (quoted from Christopher R. Browning, *The Path to Genocide*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993, p. 135).

⁸ Vasa Kazimirović, *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza von Horstenau [Independent State of Croatia in the Light of German Documents and the Diary of Glaise von Horstenau]*, Nova knjiga–Narodna knjiga, Beograd, 1987, p. 107

⁹ President Truman decorated Mihailović and his statue is to be erected within the yard of the White House according to same law. Generally, Partisan movement was more pro-Yugoslavian and Chetnik pro-nationalistic, although Serbs were majority in both – in Chetnik movement Serbs were in absolute majority and in Partisans they made 60–65% of all fighters. Nevertheless, in one moment in 1942, 75% of all the medicine staff in partisans was Jewish.

¹⁰ Harriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community*, op. cit. 192.

¹¹ *Ibid.* 193 .

the mean of becoming the leader of the non-aligned nations. Although Nasser became his closest ally and Egypt began to purchase weapons from Yugoslavia, „Tito continued to maintain an image of an impartial observer whose aim was to help achieve a just solution to the Arab-Israeli conflict“. ¹² But, when Ben-Gurion asked Tito to mediate in the conflict, Tito declined. ¹³

3. 1967–1980 In the wake of Six Day War, Yugoslavia severed diplomatic ties with Israel and Tito „called [world communist leaders] for the rearmament of Egypt“. ¹⁴ Afterwards, Yugoslavia not only sold weapons to PLO, but also became its safe haven and training camp and advocated PLO cause in the world. At the same time, Bosnian Muslims gained national name and they suddenly became ethnic instead of religious group; within the same process Muslim Albanians on Kosovo gained broad autonomy. The Jewish community („pro-Israel, but shows it in a subtle rather than a blatant manner“ ¹⁵) in Yugoslavia came to a rift between its secular and generally leftist orientation and Yugoslavian anti-Israeli and vehemently pro-Arab policy. All that time Israel seemed confused with a change in Yugoslav behavior, and many diplomatic and covert missions were deployed by Israeli side in a search for the reasons of such change, and to offer hand to Yugoslavians. But, Tito’s government was already staunch Arab ally.

1.4. The Years of Confusion (1980–1991) Concerning Israel, fourth phase and two processes began in Yugoslavia with Tito’s death in May 1980. First was reestablishing the identity of the state, and among other inner Yugoslav discrepancies, suddenly became evident that not all the peoples and all structures of the country identify with its pro-Arab stance. Good example is destruction of Iraqi Osirak nuclear reactor on July 7 1981: while government medias condemned Israeli action, several magazines („Start“ for example) covered military side of Operation Babylon in length with open sympathy for Israeli Air Force.

On the other side, with beginning with Iran-Iraq war and due to the connections with Arab world, export of weapons in few years reached 2 billion US Dollars per year (SFRJ was not alone in selling arms to the both sides at same time). When military industry got contract to sell Yugoslavian T-84 tank (upgraded version of Soviet T-72) to Kuwait, income from the military export exceeded even that from tourism. At the time, Yugoslavian companies were engaged in all biggest building enterprises in Iraq and Libya. All that for sure affected country’s foreign policy: for years the head of the foreign office was Raif Dizdarević, Bosnian Muslim and important pro-Arab lobbyist. Finally, when Iraq and Iran proclaimed truce, it was Yugoslav general who commanded UN peacekeepers in their midst.

¹² Jacob Abadi, *Israel and the Balkan States*, Middle Eastern Studies, Vol. 32, Number 4, October 1996, p. 298. Yugoslavian contingent was among the largest in UNEF troops on Sinai.

¹³ *Ibid.*, 299.

¹⁴ *Ibid.*, 300.

¹⁵ Harriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community*, 209.

Therefore it is not wonder if even in 1987 Edgar Bronfmann, the President of World Jewish Congress, admitted that in spite of his efforts „Yugoslav government is still very adamant on the questions of the formal ties with Israel“.¹⁶ The Jewish community in Yugoslavia itself needed more than six years from „the writer David Albahari’s public statement in support of Israel in 1982“¹⁷ to the first organized action regarding the restoration of diplomatic ties.

In the meantime, „the separate republics pursued their own foreign policies in relation to Israel“.¹⁸ Serbia saw in Israel one of its priorities and „in summer 1990 Serbian Prime Minister Stanko Radmilovic and his 300-member entourage arrived in Israel“.¹⁹ Two years before, the Society of Serbian-Jewish friendship has been formed and broke ice as the first NGO in Yugoslavia – although its actions, and especially those of its secretary late Klara Mandić will be often contested as too political. Croatian and Slovenian politicians accused Serbians that their action „does not really have Israel and the Middle Eastern crisis in the center of attention at all“²⁰ but serve to Serbian political aims. However, Israel regarded it as clear sign „that Yugoslavia was ready to establish diplomatic relations with Israel“²¹ – only Yugoslavia was at the very end of its existence.

2.

2.1. The Beginning of An End: the War in Croatia Israel did not needed better sign that things went wrong in Yugoslavia than the speech of Franjo Tuđman at the convention of his Croatian Democratic Union in 1990. At the time, he already published a book *The Wastelands of Historical Reality* in which he accepted some attitudes of the Holocaust revisionists and blatantly downsized numbers of victims of notorious Jasenovac concentration camp. But, in this speech he went step further and proclaimed Nazi-puppet Independent State of Croatia to be a legitimate part of Croatian history and identity.

However, Jacob Abadi thinks that „Israel’s foreign policy has been extremely pragmatic“²² since separation of Croatia and Slovenia was immediately recognized and „the role played by many Croats in the Holocaust was disregarded“.²³ But, Israel refused to establish full diplomatic relations with Croatia until Tuđman’s death although he apologized to the Jewish public in a letter to the pre-

¹⁶ Jerusalem Post, 15 July 1987. Quoted from Jacob Abadi, *Israel and the Balkan States*, 301.

¹⁷ Paul Benjamin Gordiejew, *Voices of Yugoslav Jewry*, State University of New York Press, New York, 1999, p. 378.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid., 302.

²⁰ *FBIS. Daily Report, Eastern Europe*; quoted from Paul Benjamin Gordiejew, *Voices of Yugoslav Jewry*, 379. The same book of Gordiejew offers short study on *Case of the Society for Serbian-Jewish Friendship*, pp. 389–396.

²¹ Jacob Abadi, *Israel and the Balkan States*, op. cit. 302. It was opinion of David Kimche, former director-general of Foreign Ministry. Same year Ariel Sharon visited Belgrade in order to negotiate building arrangements for USSR newcomers with Yugoslavian companies, same as then-Knesset Speaker Dov Shillansky.

²² Ibid., 303.

²³ Ibid.

sident of B'nai B'rith Kent Schiner in 1994 and revised English edition of his book from 1996.²⁴ Nevertheless, this apology was the first in the row of many actions by Croatian side to settle record with Jews and Israel, regarding it of the ultimate importance for its international status.

A significant attitude is expressed in the writings of Igor Primoratz of the Hebrew University of Jerusalem, more precisely in two variations of the same text, *Israel and Genocide in Croatia* and *Israel and the War in Balkans*.²⁵ According to him, „since the beginning of the disintegration of Yugoslavia, Israel's political establishment has taken a pro-Serbian stand“.²⁶ Facts that Israel had an embassy in Belgrade since October 1991 and that „Third Yugoslavia“ was the first among Yugoslavia's successor states to open the embassy in Israel (ambassador Budimir Košutić will never submit his credentials to the President of Israel due to UN Security Council sanctions imposed on Belgrade) are just confirming that. Moreover, both Israeli public and press same as Yad Vashem refused to recognize crimes that Serbs committed in Croatia, „the first case of genocide in Europe since the Holocaust“ as Primoratz saw it.²⁷

2.2. The War in Bosnia: Slaughter and the New Utopia By the time that war in Bosnia started, the world was in the middle of re-structuralization after the disappearance of the Warsaw Pact. New hopes were raised with unification of Europe and rise of liberal governments from the White House to the borders of Russia. The Berlin Wall was breached and nothing seemed more outdated in postmodern political discourse than national state – and national state with communist government was even worse. Therefore, it is not strange that all those structures searching multi-cultural/ethnic/confessional new world saw war in Bosnia somehow as their Spanish War, the struggle for their ideals – especially because Bosnia was seen as remnant of Yugoslavia, country idealized by many Western leftists for its socialistic openness for decades.

Israel had its own problem with Bosnia and Herzegovina „due to their connections to the Islamic world“.²⁸ Country's president Alija Izetbegović served in World War Two in recruiting organization for 13 Waffen Gebirgs Division der SS 'Handschar', formed of Bosnian Muslims with blessing and personal devout

²⁴ „I have boundless admiration for the Jewish people, its strength and struggle for independence and freedom, equal to that of the Croat people.“ The letter is quoted from book of Dr. Milan Bulajić, *Jasenovac – Jewish Serbian Holocaust (The Role of the Vatican) in Nazi-Ustasha Croatia (1941–1945)*, Fund for Genocide Research–Stručna knjiga, Belgrade, 2002, p. 390. Although book is useful, its title is an example of another effort to drag Jewish public to someone's interest, this time Serbian. Gordijew is not in favor of such comparisons but he gave some basic facts about *Kosovo, the Serbian Zion* in *Voices of Yugoslav Jewry*, pp. 387–389.

²⁵ *Israel and Genocide in Croatia* is published in Stjepan G. Meštrović (ed.), *Genocide After Emotion*, Routledge, London and New York, 1996, pp. 195–206 (Except editors' part book generally has not been accepted as reliable in scientific circles). *Israel and the War in Balkans* is re-worked version from 1999, to our knowledge only posted on Internet, <http://www.hr/dar-ko/etf/isr1.html>.

²⁶ Igor Primoratz, *Israel and Genocide in Croatia*, 199.

²⁷ *Ibid.*, 204

²⁸ Jacob Abadi, *Israel and the Balkan States*, 303.

of Hajj Amin al-Husseini, Mufti of Jerusalem.²⁹ Later he wrote and published in samizdat *The Islamic Declaration* his vision of future Islamist Bosnia as country where „there can be neither peace nor coexistence between the Islamic religion and the non-Islamic social and political institutions“. ³⁰ Israel's intelligence community had serious reasons to believe that independent Bosnia under such leadership soon will become hotbed for Islamic terrorism in the heart of Europe, undermining Israel's back.

However, few things became obvious in Israel at the time of war in Bosnia and Herzegovina: First, that Bosnia is slaughterhouse with all three sides participating in murder; Second, that Milošević' government not only do not fit to the traditional Serbian picture, but also is interested much more in local power than in its image in newly introduced global world; Third, that Clinton administration want to make some deals with Muslim world in Balkans – for example, it was nobody else than Tony Lake, Clinton's national security adviser who gave „Iran a wink and a nod to go to Bosnia“. ³¹

Israel tried very hard to keep balanced approach and to understand development on ground: that included visit of Ori Orr, chairperson of the Knesset Foreign Relations and Security Committee, to Belgrade in 1994, when he spoke bitterly about Israeli experiences with international sanctions, boycotts and UN. On the other hand, already in 1992 Dedi Zucker of Meretz and Rafael Ellul of Labor together with Abdul Wahad Darawshe (Arab Democratic Party) succeeded in raising the Bosnian issue in the Knesset and discussed it from the common viewpoint of Western media of the time.

Same viewpoint was accepted and even partly formed by Jewish organizations and intellectuals in USA and Europe who loudly advocated Bosnian and Croatian cause and rallied on their behalf. The key event was inauguration of US Holocaust Memorial Museum in Washington on April 22 1993, where Elie Wiesel publicly asked President Clinton to act in Bosnia in the name of humanity against „the mass killings, the destruction of Muslim sacred sites, the cold-blooded murder of thousands of children“ by Serbs – in spite of protocol that avoided any comparisons with the Holocaust. ³² Here serious rift between Israel and Je-

²⁹ More about the unit in George Lepre, *Himmler's Bosnian Division: The Waffen-SS Handschar Division, 1943–1945*, Atglen, PA: Schiffer Military History, 1997. There is evidence that this division with its sister 23rd SS Division „Skenderbeg“ made mainly of Kosovo Albanians was projected to serve as Einsatzgruppe if Germany reach Palestine.

³⁰ Jacob Abadi, *Israel and the Balkan States*, 303. *The Islamic Declaration* was republished in English immediately after Izetbegović got the post of the President of the Presidency of Bosnia and Herzegovina – with Serbian support.

³¹ Robert Baer, *See No Evil*, Crown Publishers, New York, 2002, p. 256. Same source states that Tony Lake had to withdraw his candidature as CIA director because the Agency was against his nomination for this reason. Baer was in 1996 in Bosnia following traces of Iran intelligence, but it was too late to prevent the damage: it was from established cell in „hamlet of Bakotić, 8 km outside Maglaj“, that Mohamed Atta went for Hamburg in „his ultimate mission – to destroy the Twin Towers“ (Gregory Copley, Dejan Miletić, Darko Trifunović, *Terrorism Global Network of Islamic Fundamentalists – Part II – Modus operandi – Model Bosnia*, The Republic Secretariat for Relations with the ICTY, Banja Luka, 2004, p. 23).

³² Marie Arana, *Elie Wiesel: A Debt to Memory*, Washington Post, Sunday, August 14, 2005, p. BW10. „President Clinton claimed that a single force changed the course of American policy. That force was Elie Wiesel.“ All this happened on the very day of liberation of Jasenovac (April 22

wish Diaspora is clearly visible. It did not happen for the first or last time in Israeli history for sure (issue of centralism in the Holocaust remembrance and research in the fifties; recent issue of Gulf War II), but this time opinions were radically opposite, announcing deepening of differences within the Jewish national body. In Israel, Yossef Lapid stated in „Ma'ariv“ that „we must give the Serbs all the sympathy and support we can“³³ and journalists as Pazit Ravina of the „Davar“ and Yohanan Ramati of the „Jerusalem Post“ gave explanations of military events differently from CNN and Western media – and in many cases those explanations were very similar to the reports of UNPROFOR officers on the ground, usually avoided by those who looked for shocking news or transparent guilt.³⁴ It is significant that on the Serbian matter ways of Israeli left and right very often converged.

Primoratz have very radical explanation of the Israeli attitude: „the state of Israel was established at the price of, among other things, dispossessing the majority of its native Palestinian inhabitants“ and its existence „is predicated on preventing the return of those refugees and expellees and their descendant to their homeland“.³⁵ Thus, Israelis can understand even radical measures of their Serbian friends in painful enterprise of state-making/defending homeland in Bosnia. Such comparisons in fact are very often and they are summarized in the book of James Ron, *Frontiers and Ghettos: State Violence in Serbia and Israel*. Triggered by the second Intifada, Palestinian „most dangerous chapter of their 120-battle with Jewish nationalism“,³⁶ this book in its *Introduction* shortly gives basis for comparison: „Both states were overtly nationalist in their orientation, perceiving themselves as defenders of a persecuted people threatened by powerful neighbors“.³⁷ Israel and Serbia differs only in use of ethnic policing by Israel instead of ethnic cleansing, employed by Serbia.

According to this difference, different was an answer of international community led by Clinton administration as well: Israel was brought to an negotiation table in Oslo by the right policy; to bring Serbia to Dayton NATO had to be employed. So, on February 28 1994 F-16s shoot down four Serbian planes in first action in NATO history – yet achievement was not on the Balkan battleground, but in the fact that Russia didn't react!³⁸ And not only that NATO was alone

1945); and Wiesel visited Bosnia asked by the President of Yugoslavia, writer Dobrica Ćosić. Finally, 1993 was year of almost complete inactivity of Serbian forces since Croat-Muslim war was in full swing. Regrettably, such voices as Wiesel's were heard in Serbia louder than those of Israel.

³³ Quoted from Igor Primoratz, *Israel and the War in Balkans*, op. cit. <http://www.hr/darko/etf/isr1.html>.

³⁴ Sir Michael Rose's *Fighting for Peace* or lectures, interviews and statements at ICTY of the Canadian general Louis MacKenzie for example.

³⁵ Igor Primoratz, *Israel and the War in Balkans*, <http://www.hr/darko/etf/isr1.html>.

³⁶ James Ron, *Frontiers and Ghettos: State Violence in Serbia and Israel*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London, 2003, p. xiii.

³⁷ *Ibid.* 3. He later admitted that „both were prone to ethnocentrism, partly as a result of World War II traumas“ (*ibid.*) which was sometimes denied to Serbs, for example by David MacDonald, *Globalizing the Holocaust: A Jewish 'useable past' in Serbian Nationalism*, „Portal Journal of International Interdisciplinary Studies“, Vol. 2 No 2, July 2005, pp. 1–31.

³⁸ In fact, four Serbian Super-Seagull and two Croatian Mig-21 airplanes were bombing Bosnian Muslim ammunition factory somewhere around town of Bugojno in joint operation – at the

on the battlefield now – he also found a new role that will allow his existence in era when he was not needed anymore as a shield against communism.

An efficient reaction of allegedly outdated-equipped Army of Republic of Srpska followed NATO air-attacks: British Sea-Harrier warplane was downed on April 11 1994, an American F-16 in June 1995 and French Mirage-2000 in August same year. The explanation for VRS good performance was found in Israeli „arms supplies to Serbia (in breach of UN sanctions)“³⁹ although already „in the beginning of 1991 the French television network had announced that Israeli arms dealers were involved in selling weapons to the Croatian army“.⁴⁰ In 1994 Rabin turned down Slovenia’s President Kučan request to buy weapons from Israel but immediately after UN sanctions were lifted „Israel decided to ship arms to Bosnia by using French agents“.⁴¹ Most serious was the story often heard around and published in „The European“ in 1993, that „the Jews of Sarajevo had been allowed to leave the besieged town in a number of airlifts and convoys in 1992 as a part of a deal involving Israeli arms supplies to the Serbs“.⁴² The movement of Jews was negotiated and realized by Ivan Čerešnješ, who was the head of the Sarajevo Jewish community at the time. He works now at the Center for Jewish Art at the Hebrew University and in personal interview he contributed for this paper detailed description of whole event that do not allow such theories – at least from his own experience. But, on March 27 1999 Army of Yugoslavia throw down supposedly „invisible“ US stealth-fighter F-117 during NATO strikes against Yugoslavia, and same suspicions were raised again.

Neither Israeli politicians nor Israeli public were silent in July 1995 in aftermath of Srebrenica massacre. Foreign minister Peres on meeting with his counterparts from Tunisia and Egypt in Vienna, Prime Minister Rabin for Jordanian television and minister for environment issues Sarid in the Knesset – all of them condemned the crime and those responsible for it. Same month „Israel responded to King Hussein of Jordan’s request, and both countries dispatched humanitarian aid to the Muslims in Bosnia“.⁴³ Approximately hundred of Bosnian refugees were accepted in Israel already in 1993. An interesting Israeli view on Srebrenica, although lacking field experience, is Manfred Gerstenfeld’s *Srebrenica: the Dutch Sabra and Shatilla*, where he gives his version of Israeli/Serbian comparisons.⁴⁴

time when Croats and Muslims in Washington are sitting on peace conference which will end tomorrow on March 1 with creation of Croat-Muslim Federation.

³⁹ Igor Primoratz, *Israel and the War in Balkans*. <http://www.hr/darko/etf/isr1.html>

⁴⁰ Jacob Abadi, *Israel and the Balkan States*, op. cit. 303. However, operatives of 63rd Airborne of Yugoslavian Army seized in 1991 September 1 on Zagreb airport an airplane full with South Africa-made Galil Israeli machine guns.

⁴¹ Jacob Abadi, *Israel and the Balkan States*, op. cit. 304. Book of Dobrila Gajić-Glišić *Iz kabineta ministra vojnog: Srpska vojska [From the Defense Minister’s Office: the Serbian Army]*, Marica i Tomo Spasojević, Cačak, 1992 contains some evidence about Yugoslavian contacts with Israeli military industry.

⁴² Igor Primoratz, *Israel and the War in Balkans*. <http://www.hr/darko/etf/isr1.html>

⁴³ Jacob Abadi, *Israel and the Balkan States*, op. cit. 304

⁴⁴ Manfred Gerstenfeld, *Srebrenica: the Dutch Sabra and Shatilla*, Jerusalem Viewpoints, No 458, 24 Tammuz 5761/15 July 2001, pp. 1–10. Concerning aforementioned military reports from former Yugoslavia, Gerstenfeld gave important quote from correspondent of „London

2.3. Kosovo: Our Ally War? Writing about Israeli media during NATO's attack on Yugoslavia in the spring of 1999, Nitzan Horowitz of „Ha'aretz“ declared that for Israeli media and public it was difficult to manage: they had somehow to confront global medias and NATO propaganda machinery with its gross overestimation of cruelties and casualties.⁴⁵ But, it was much more difficult for the State of Israel and its diplomacy: they had openly to confront Israel's key ally, USA. Confrontation came not only as result of opposite attitude of Israeli side, although then-foreign minister Ariel Sharon „even declared that an independent Kosovo might become a center of Islamic terrorism in Europe“⁴⁶ and „the call of Belgrade's Jews to stop the bombardments found an attentive ear in Israel“.⁴⁷ It came from the pressure of the ally himself, Clinton administration: it is enough to read *Waging Modern War*, book of Wesley Clark who was commander-in-chief of NATO forces in this operation to see how resolute they were to gain any support for problematic action and to cover its failures.⁴⁸

Results of pressure on Israel were mixed: the government isolated Sharon as expressing only his own private opinion (at the time same as today Sharon and Netanyahu were in the middle of fierce battle) and Israeli Embassy in Washington „released a special press announcement with quotes by Netanyahu 'expressing support and identification with Nato's activities in Kosovo'“.⁴⁹ Ambassador in USA Zalman Shoval at the time declared that Israel „consistently identifies with the American ally“⁵⁰ and Ehud Barak, after he replaced Netanyahu as Prime Minister, told to Clinton that Kosovo operation is „an extraordinary victory“ and „a defining moment in the New World we are entering“.⁵¹ In spite of it, things in the parliament went different: after the intervention of Yuri Stern from Russian party, who used what Primoratz loves to call “World War Two argu-

Independent“, Robert Fisk: „Although never formally acknowledged, reports from European Community [ECMM] monitors in Krajina were altered, truncated and sometimes censored out of existence during Germany's presidency of the European Union. When ECMM recorded unfavourable to the Croats or favourable to the Serbs, these paragraphs were simply deleted by the Germans.“ (p. 4).

⁴⁵ For example: 1. Račak massacre that triggered intervention was later dismissed as fake by Helena Ranta, Danish forensic who was sent by UN to investigate the case 2. Jamie Shea, NATO porte-parolle, proclaimed body count at 100,000 at one moment only on Albanian side – but until today approximately 5,000 bodies has been found of both Serbian and Albanian dead.

⁴⁶ Nitzan Horowitz, *Israel* in Peter Goff (ed.), *The Kosovo News and Propaganda War*, International Press Institute, Vienna, 1999, p. 292

⁴⁷ *Ibid.*, 293.

⁴⁸ Wesley K. Clark, *Waging Modern War*, PublicAffairs, New York, 2001. A Spanish pilot who participated in air operations against Yugoslavia, captain Adolfo Luis Martin de la Hoz witnessed in Spanish weekly „Articulo“ No 20, June 14, 1999 (Jose Luis Morales, *Spanish Fighter Pilots Admit NATO Purposely Attacks Civilian Targets*): „There is no journalist who has the slightest idea what is happening in Yugoslavia. They are destroying the country, bombing it with new weapons, toxic nerve gases, surface mines dropped by parachute, bombs containing uranium, napalm, sterilization chemicals, sprayings to poison the crops and weapons of which even we still do not know anything (...) Several times our colonel protested to NATO chiefs as to why they select targets which are not military targets. They threw him out with curses, saying that we should know that the North Americans would lodge a complaint to the Spanish Army, once through Brussels and again to the Defence Minister.“

⁴⁹ Nitzan Horowitz, *Israel*, 295.

⁵⁰ *Ibid.*, 295.

⁵¹ *Ibid.*, 296.

ment“, the Knesset refused to condemn Serbia for „aggression“ as it was expected from the ally.

The thing that changed approach of Israeli public will be „large picture of train filled with [Albanian] deportees“ on the front page of “Yedioth Aharonot“ on April 2 1999.⁵² From that moment „media – and with it the government – started referring to the Serbs’ actions on Kosovo as crimes against humanity”.⁵³ Produced or real, the reminiscence of Holocaust was simply too strong. What was missing from the picture was 77,000 strong NATO force on Albanian side of mountains including US 10th Mountain Division and additional 20,000 soldiers in Macedonia who were waiting to enter Serbia on foot. Yugoslavian Army, with all possible atrocities that Milošević’s regime could commit, was only preparing to face world power according to 50 years prepared order of battle.⁵⁴

However, the Balkan crisis left its traces on Israel: Camp David conference where Ehud Barak represented Israel had been announced with great expectations by US administration. But, it came out more close to the two Balkan peace conferences, one in Dayton about Bosnia (1995) and second in Rambouille about Kosovo (1999) than to Oslo. It was equally superficially prepared and with equally great stress on supposed Clinton administration peace-making victory; if they are not only reason why Camp David failed, Clinton’s pre-election needs contributed greatly to the failure of peace process.

At the same time when Israeli public got new picture about Kosovo, also picture of Croatia began to change. Immediately after the death of Franjo Tuđman in December 1999, his democratic rival Stjepan Mesić together with center-left party of Ivica Račan won elections and tried to change course of Croatian state. Relations with Israel were high on his list of priorities: already same year Croatia got extradited former commander of Jasenovac concentration camp Dinko Šakić from Argentina; after trial he was sentenced on twenty years in prison. President Mesić visited Israel in 2001 and apologized for Croatian part in the Ho-

⁵² Ibid., 294.

⁵³ Ibid., 295.

⁵⁴ And Yugoslavian Army did it well: in 78 days of bombing, only 17 Yugoslavian tanks were destroyed for example. NATO victory was realized due to bombardment of civilian targets and Serbia’s infrastructure and industry; Army did not agreed with Milošević’s decision to surrender. At the same time, paramilitars and police mostly committed crimes. Deportations were terrible, but they were launched only when NATO attacks started: same could happened to the Ukrainian minority in Vojvodina if the Warsaw Pact attacked in past – according to same order of battle; it was removing of population that could be friendly to the aggressor. Clark’s book also described how one man changed USA decision to use ground troops: it was French general from Foreign Legion who warned Clark of Serbian fighting capabilities when Clarke was already with one foot in ground war. Maybe in this paper much space is devoted to Kosovo War but World War was on the very edge when Clarke ordered British general Jackson to attack Russian paratroopers who stormed into Kosovo and seized Priština airport by surprise, without consultation with NATO. General Jackson refused to attack, saying, „he doesn’t want to be one who started the Third World War“. All this made Kosovo War everybody’s concern. Besides, among the Russian volunteers in Serbian forces in Kosovo War (same as in Bosnian War) an important number were Russian-Israeli Jews, usually veterans from Afghanistan and Chechnya. “We were welcomed as very few welcome Jews. Not even Russians were as welcomed there as we were“ (<http://www.vestnik.com/issues/2002/0328/win/boks.htm>). In the same interview one can find report how Kosovo Jews escaped from Kosovo after Albanians and NATO seized Priština.

locaust in his speech in the Knesset; it was followed by Tommy Lapid's answer in Serbo-Croatian in which he warned Mesić that his honesty towards Jews and Israel will be judged in future by Croatia's treatment of her minorities – and hundreds of thousands of Serbian refugees still can not return to Croatia. However, Israel made large investments in agriculture and food production in plains of Slavonija in northern Croatia, and Croatian government began with the Holocaust education in the schools. In 2003 President Katz'av visited Croatia and Jasenovac and it seemed that wounds begin to heal.

3.

3.1. The Individual States 1. Croatia During the process of writing of this paper, on Thursday September 8 2005 Israel's first ambassador to Croatia Shmuel Meirum presented his credentials to Croatian president Mesić in Zagreb, being in that way second Israeli ambassador situated in region. Mesić asked Meirum to „give confidence to us, who speak for democratic Croatia, founded on a legacy of antifascism“ but couldn't hide that opposite attitudes exist in Croatia.⁵⁵ Annual Memorial Day in Bleiburg where Ustashi were executed by partisans in 1945 attracts tens of thousands of people, while Jasenovac commemoration ceremony gather maybe few hundreds. Folk-singer nicknamed Tompson sings songs of praise to Jasenovac murderers for public on full stadiums, and main military polygon of Croatian army is named „Eugen Kvaternik“ reminiscing the chief of all Ustashi police formations from World War Two.⁵⁶

Thus, there is a lot to do for Croatian leadership before their real efforts in the field of the Holocaust education will bring serious fruits and identity of Croatian society today remains ambivalent as it was in time of rift between Ustashi and partisans. Although mutual tension is now placed against Serbs (partly against Bosnian Muslims concerning the fate of Croatian population of Bosnia and Herzegovina) and anti-Semitism is just part of right-wing pattern, turbulent time in Balkans usually brings changes.⁵⁷ Croatian interest is to gain recognition from Israel as being anti-fascistic state by recognizing and condemning crimes of „Independent State of Croatia“ – under untold condition that Israelis do not underline Serbs as the main victims of NDH crime too strong. On the other side Israeli interest in Croatia seems basically economical, same as Slovenian in Israel, but there are some cases of excited support for Croatia, as „Ha'aretz“ journalist Dalia Shory for example.

⁵⁵ *First Israeli ambassador to Croatia takes office in Zagreb*, „Haaretz. com“, Thursday, September 08, 2005 Elul 4, 5765

⁵⁶ Entry *Kvaternik Eugen – Dido* in Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac* [Why Jasenovac], IKP Nikola Pašić, Beograd, 2001, pp. 399–402.

⁵⁷ Sudden burst of anti-Jewish violence of Ustashi, Italian protection of Jews or Italian cooperation with Chetnik movement in World War II, fast and changeable local and global alliances in Bosnian War: for example, while Muslims and Croats were fighting each others in the city of Mostar, Serbs were looking from their positions above in the hills. Since both sides within the city lacked heavy weapons, they regularly turned with money and fuel to Serbs paying for actions of Serbian rent-a-T-55s that shelled Croatian or Muslim side alternately, according to the source of payment.

2. Slovenia began but halted serious deals with Israeli military industry, following its unclear relationship with NATO. For example, NATO is against armored units in Slovenian army but Slovenia wants them as sign of local prestige. Upgrading of Slovenian armored corps (armed with Yugoslavian T-84s) should be done by Israelis – but only when Slovenia and NATO will solve the issue of unit's very existence.

3. FYR Macedonia is doing similar efforts to Croatia to commemorate its Jewish community that perished mostly in the beginning of 1943: the building of the Holocaust Museum in its capital Skopje started in September this year. Macedonia is only former Yugoslavian country by now without embassy in Israel and Jerusalem-based Ambassador Irit Ben Aba is covering Macedonia together with other two countries in the region with significant Muslim population, Albania and Bosnia and Herzegovina.

4. Bosnia and Herzegovina is specific case, and its relationship with Israel reflects its own deep schizophrenic structure and being, following rift between its two parts, the Republic of Srpska and Muslim-Croat Federation.⁵⁸ In a profound way, that rift is also reflected in relationships with the State of Israel and Jews in general. The latter Bosnian entity not only inherited all the patterns of Tito's Yugoslavia concerning „Palestinian question“ but also added new Islamist envy against Israel following Iranian influence. On the other hand, the Republic of Srpska inherited full rhetoric of World War One Serbia, including its openness for Israel, reinforced by common suffering in World War Two, especially in Jasenovac. Justified or not, „the Massada Complex“, feeling that whole world is against someone, is also very strong mutual bond. Although international presence kept Bosnian diplomacy from open enmity towards Israel, Republic of Srpska needed more space on this issue and opened its own commercial representative office in Jerusalem. Its activity very soon overcame pure economical matters: the visit of President of Srpska Dragan Čavić, including his lecture at the Hebrew University, and 60 years anniversary of liberation of Jasenovac concentration camp were manifestations of rare openness for Israel and the Jews in general. Once glorious Bosnian Jewish community after the Holocaust and the Balkan Wars in nineties exists in remnants.

Finally, **5. Serbia and Montenegro** are subject of much more emotions than other former Yugoslavian entities. It was very visible when news about atrocities in Bosnia came to Israel but also it is visible today concerning anti-Semitism in Serbia. Although it is a superficial phenomenon imported recently mainly from Russia, that finds its *raison d'être* in the role of American Jews in Clinton administration and have neither possibility nor even will to act, it attracts atten-

⁵⁸ Two sides were forced by US diplomacy to stay together on peace conference in Air Base Wright-Patterson in Dayton Ohio in November 1995; consequently, peace agreement is called *Dayton Accord*. Richard Holbrooke mediated the negotiations in unscrupulous way and he himself gave amazingly open record of this process in book *To End A War*, Random House, New York, 1999.

tion.⁵⁹ Reasons are twofold: first, without deeper contact between Israeli and Serbian intellectual elite for decades and with prevailing global media in Israel in nineties, Serbia gained somehow threatening image; second, Israelis are not very well acquitted with inner effects caused by communism in Yugoslavia in particular since Yugoslavia was much more complicated society than the rest of communist bloc. And war in former Yugoslavia was post-communist war in the first instance, war of the peoples with destroyed morality. The process of rebuilding of morality and values is complex and long – as Israelis saw at least in the case of immigrants from former USSR.

But, especially after democratic changes in Serbia in October 2000, relations between two countries are in ascent in all fields: culture, the Holocaust research, economy etc. After September 11 the intelligence cooperation went deeper with Israeli knowledge of Serbia's importance for European security: Serbians are regularly participants on conferences held by Interdisciplinary Center for Terrorism Research in Herzliya.⁶⁰ On the other hand, possible big military projects are still on hold in spite of very cordial relationship between two armies, because of still possible – although not anymore official - ties of people from Serbian military industry with countries interested in Israeli matters.⁶¹ Finally, it was Serbian military attaché who gave real estimate of damages and casualties in Jenin after Defensive Shield Operation and prevented rest of his colleagues to confirm *en blanc* media accusations.

3.2. In July 2001, Gerstenfeld wrote, „no Israeli diplomat should be sent abroad without good knowledge of the literature on the Yugoslav war, which contains a practically unlimited amount of useful information for presenting Israel's case.“⁶² Only two months later, after five Bosnian citizens struck into World Trade Center, this sentence gained completely new meaning.

Relationship between the State of Israel and countries that emerged after dissolvent of former Yugoslavia happened to develop within the frame of two spectacular events of world history: end of communism and rise of global terrorism. In the course of time, both sides had to rebuild their identity and find their souls in radically changed world in which even political values in one moment lost their race with economical sphere.

It happened also that in different extent, in some aspects and in some cases Israel and countries of former Yugoslavia defined its identity through mutual

⁵⁹ Three booklets published by the Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism are dealing with Yugoslavia/Serbia while no one is dedicated to the rest of former Yugoslavian states.

⁶⁰ Europeans themselves are not so aware of Serbia's importance but main suspect for Madrid bombing, Moroccan-born Abdelmajid Bouchar, was recently arrested on the very day when he entered Serbia after more than a year of hiding throughout Europe.

⁶¹ It has two sides: many actions in Gulf War Two were done successfully because Serbia delivered *in sotto voce* plans of buildings erected by Yugoslavian companies to Americans. On the other hand during Milošević's time and partly due to UN sanctions, some half-private deals, usually by Milošević's aides, were done with Iraq.

⁶² Manfred Gerstenfeld, *Srebrenica: the Dutch Sabra and Shatilla*, 9.

relationship. At least Serbia and Israel shared much of world attention during this time and – in this we agree with James Ron – they could be rigorous mirror and offer serious judgment of the personality of newly globalized world. By that fact they are also pushed in specific relationship, which dynamism will be probably extraordinary interesting not only for future historians.

Jovan Čulibrk

IZRAELSKA DRŽAVA I NJEN ODNOS PREMA DRŽAVAMA
NASLEDNICAMA BIVŠE JUGOSLAVIJE TOKOM I POSLE KONFLIKTA
NA BALKANU 1991–1999

Rezime

Članak prati dinamiku izraelsko-jugoslovenskih odnosa tokom 20. veka. Razmatra se odnos Kraljevine Jugoslavije prema pitanju nastanka jevrejske države, kao i promene u odnosu socijalističke Jugoslavije prema državi Izrael od njegovog formiranja, preko prekida odnosa i u periodu posle Titove smrti. Posebna pažnja je posvećena obnovi odnosa između dveju država, koji su koincidirali raspadom Jugoslavije, kao i promenama u izraelskoj spoljnoj politici tokom rata u bivšoj Jugoslaviji. Detaljno se prati odnos Izraela prema ratnim događajima i prema novonastalim državama i sagledava se u kontekstu ukupne izraelske spoljne, ali i unutrašnje politike.

NENAD ANTONIJEVIĆ, viši kustos

Muzej žrtava genocida

Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 341.485(=163.41)(497.115)"1999"

341.322.5(=163.41)(497.115)"1999"

ALBANSKI ZLOČINI NAD SRBIMA NA KOSOVU I METOHIJI U PERIODU JUN–OKTOBAR 1999

APSTRAKT: Rad predstavlja pokušaj utvrđivanja činjeničnog stanja o stradanju srpskog stanovništva od zločina albanskih terorista i stalnih pritisaka većinskog albanskog stanovništva na Kosovu i Metohiji u toku prvih pet meseci međunarodne civilne i vojne uprave 1999. godine na osnovu dokumentacije koja se prikuplja u Ministarstvu za inostrane poslove SRJ/SCG (sada Srbije), Koordinacionom centru za Kosovo i Metohiju, Srpskoj pravoslavnoj crkvi i Muzeju žrtava genocida.

Posle NATO bombardovanja SR Jugoslavije (24. mart–10. jun 1999), potpisivanja Vojnotehničkog sporazuma između NATO i Vojske Jugoslavije 9. juna 1999. u francuskoj vojnoj bazi kod Kumanova, kojim je dogovoreno povlačenje jugoslovenskih snaga bezbednosti (Vojske Jugoslavije i Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije sa Kosova i Metohije) u roku od 11 dana¹ i usvajanja Rezolucije 1244 u Savetu bezbednosti OUN 10. juna 1999, Kosovo i Metohiju su zapele vojne snage KFOR-a, pod komandom NATO pakta.² Od dolaska međunarodne misije (KFOR, pod komandom NATO pakta i UNMIK, civilna misija pod upravom OUN) dve trećine Srba, tj. između 230.000 i 250.000, raseljeno je sa Kosova i Metohije. Od one trećine Srba koji su ostali na Kosovu i Metohiji, trećina ih živi u enklavama, koje su zapravo geta za Srbe. Njima nisu dostupne institucije zdravstva i obrazovanja, jer ne mogu slobodno da se kreću

¹ Narodna skupština Republike Srbije i Vlada SR Jugoslavije prihvatile su 3. juna mirovni plan koji su u Beograd doneli međunarodni posrednici Černomirdin (Rusija) i Ahtisari (Finska), a koji je dogovoren između predstavnika SAD, Rusije i Evropske unije. Plan je zasnovan na principa Grupe 8, usvojenim 6. maja u Bonu, koju sačinjava sedam najrazvijenijih zemalja sveta (SAD, Velika Britanija, Nemačka, Francuska, Italija, Kanada i Japan) i Rusija. Posle potpisivanja Vojnotehničkog sporazuma 9. juna, istog dana ministri inostranih poslova Grupe 8 objavili su u Kelnu prekid bombardovanja SRJ. Generalni sekretar NATO pakta Ksavijer Solana (Španija) naredio je 10. juna 1999. suspenziju bombardovanja.

² Rezolucijom Saveta bezbednosti 1244 iz 1999. Misija bezbednosnog prisustva (KFOR) obavezna je da obezbedi mir i sigurnost za sve stanovnike Kosova i Metohije. Rezolucija je usvojena sa 14 glasova za i jednim uzdržanim glasom (NR Kina). Glavni štab KFOR-a nalazi se u Prištini. KFOR sačinjava 5 multinacionalnih brigada podeljenih u 5 sektora: Velika Britanija, centar (Priština), Francuska, sever (Kosovska Mitrovica), Nemačka, jug (Prizren), Italija, zapad (Peć), SAD, istok (Gnjilane).

van svojih enklava. Izgubili su radna mesta na kojima su nekada radili. Mogu da obrađuju samo okućnicu, ali ne i njive u seoskim atarima, jer ih tamo napadaju i ubijaju albanski ekstremisti.³ Zbog svega ovoga, Srbi se i dalje iseljavaju sa Kosova i Metohije. Nad njima su u poslednjih nekoliko godina počinjena i brojna ubistva, praćena mučenjem i masakriranjem nesrećnih žrtava. U najvećem broju pojedinačnih i masovnih ubistava Srba počinioci nisu otkriveni. Ubistva, otmice, pretnje, paljenje crkava, imanja i ostale imovine su događaji sa kojima se Srbi svakodnevno suočavaju u poslednje četiri godine na Kosovu i Metohiji. Najveći talas nasilja, ubistava i otmica dogodio se posle dolaska pripadnika međunarodnih vojnih snaga u letnjim mesecima i početkom jeseni 1999. godine. Prema podacima vlade SR Jugoslavije za period 12. jun–30. oktobar 1999, broj kidnapovanih i nestalih lica je 648, broj ubijenih 447 (od toga 22 zaklana, 84 izmasakrirano i 5 spaljeno), broj ranjenih 216, broj prijavljenih slučajeva fizičkih napada, maltretiranja lica i nanošenja teških telesnih povreda 321, registrovanih slučajeva pretnji 340; registrovan broj obijanih, opljačkanih i nasilno useljenih stanova: 757 u Prištini, preko 200 u Kosovskoj Mitrovici, 153 u Gnjilanu, 124 u Orahovcu. Prema raspoloživim podacima UNHCR-a iz septembra 1999, proterano je oko 220.000 pretežno Srba i Crnogoraca sa Kosova i Metohije.⁴

Navešćemo samo neke od brojnih primera sistematskog i programiranog svakodnevnog terora nad Srbima od strane većinskog albanskog stanovništva u periodu jun–oktobar 1999. U selu Mazgitu kod Obilića, Albanci su u junu kidnapovali šestoricu Srba i ubili ih, a njihova tela su pronađena 16. septembra u selu Miloševu i potom odneti u prištinsku bolnicu. Žrtve ove otmice bili su: Slobodan Pavlović (47), iz Obilića i njegov sin Nenad (15), Dimitrije Milenković (47), iz Obilića i njegov sin Aleksandar (15), Momčilo Dimić (33) i Dejan Prokić (19).⁵ Dragan Branković (50) ubijen je u junu kod Kičme u Prištini na očigled više prolaznika. Ilija Šukić iz Prištine ubijen je 14. juna u svom dvorištu. U Prištini su u samom gradu 23. juna između ostalih ubijeni Milenko Leković, profesor Ekonomskog fakulteta, Miodrag Mladenović, portir u zgradi istog fakulteta i Jovica Stamenković, konobar u menzi istog fakulteta. Zlatoje Gligorijević, lekar iz Prištine, ubijen je juna meseca na radnom mestu na Odeljenju pedijatrije u Bolničko-kliničkom centru u Prištini.⁶ Miodrag Mišulović nestao je u drugoj polovini juna u naselju Vranjevac u Prištini, a njegov leš je pronađen ispred zgrade jedne osnovne škole, gde je bio smešten štab albanske terorističke organizacije OVK.⁷ Kasnije je njegovo telo pronađeno u masovnoj grobnici u Dragodanu (Priština) i identifikovano od ekipa srpskih patologa iz Prištine i Niša.⁸ Zoran Radulović je smrtno ranjen u naselju Sunčani breg dok je pomagao bratu da prenese stvari, ali

³ *Poseta vladike Artemija SAD, Ugrožena prava Srba*, Politika, Beograd, 4. februar 2004.

⁴ Memorandum Vlade Savezne Republike Jugoslavije o sprovođenju Rezolucije Saveta bezbednosti UN 1244 (1999) i dodatak: Pregled terorističkih i drugih akata nasilja u Pokrajini Kosovo i Metohija u periodu od 12. juna do 30. oktobra 1999.

⁵ *Memorandum o Kosovu i Metohiji Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve*, Beograd 2003, 114.

⁶ *Memorandum o Kosovu i Metohiji*, 104–105.

⁷ *Isto*, 106.

⁸ *Večernje novosti*, Beograd, 19. jul 2001.

i zbog namerno spore intervencije albanskih lekara preminuo je 25. juna.⁹ Milena Stojanović je ubijena na Vidovdan 28. juna, u 22.40, kroz prozor svoje kuće u Velikom Alašu.¹⁰ U opštini Vitina, Albanci su 16. juna vatrenim oružjem ubili Stanojka Mihajlovića (55) iz Novog Sela. Nije sahranjen, jer nije se nije smelo otići po njegovo telo. Iz vatrene oružja je ubijen i Milorad Rađenović (1951), iz sela Grmova, koji je 18. juna nađen mrtav pred ulaznim vratima crkve Svete Trojice u Grmovu.¹¹ U opštini Novo Brdo, 21. juna u selu Bostane (mahala Čuljkovce), ubijen je Aleksandar Jovanović (77) dok je čuvao stražu u selu. Izbeglica iz Republike Srpske Krajine Mile Vukas (45) ubijen je u noći 29/30. juna. Njegovo telo nije pronađeno.¹² U opštini Kosovska Kamenica ubijen je Milivoje (Srbe) Simić (1928), koji je 18. juna nađen izmasakriran (kastiran i odsečeno mu je levo uvo) kod trafo-stanice u Kamenici. Nenad (Novice) Arsić (1968) iz Kosovske Kamenice ubijen je 19. juna kod Robne kuće u Kamenici, od strane Albanaca koji su ga strpali u automobil i potom mu pucali u glavu.¹³ U opštini Kosovska Mitrovica ubijeni su 23. juna Sava Vasić i Saša Nikolić (1968) iz Svinjara, na mestu Bair u Kosovskoj Mitrovici. Tom prilikom je teško ranjen sin Save Vasića.¹⁴ U opštini Prizren ubijen je monah Hariton (Radoslav) Lukić iz manastira Svetog Arhandela kod Prizrena, rođen 1959. godine. Poslednji put je viđen 14. juna na ulicama Prizrena, kada su ga kidnapovali neidentifikovani, uniformisani muškarci, najverovatnije pripadnici OVK. Njegovo telo KFOR je pronašao tek decembra 1999. kod Prizrena. Posmrtni ostaci su predati Srpskoj pravoslavnoj crkvi u manastiru Gračanica, odakle su preneti u manastir Crnu Reku i sahranjeni na monaškom groblju.¹⁵

Milivoje Ristić (68) i njegova supruga Julijana Ristić (65) ubijeni su 20. jula pred zoru u svojoj kući u selu Matičane, dva kilometra istočno od naselja Sunčani breg u Prištini.¹⁶ Albanski teroristi, pripadnici tzv. OVK (UČK), 23. jula 1999. ubili su i masakrirali 14 Srba – meštana koji su sakupljali letinu sa njiya u selu Staro Gracko kod Lipljana: Andriju Odalovića, Jovicu Živića, Radeta Živića, Novicu Janićijevića, Momira Janićijevića, Milorada Janićijevića, Slobodana Janićijevića, Stanimira Đekića, Boška Đekića, Sašu Cvejića, Nikolu Stojanovića, Miodraga Tepšića, Ljubišu Cvejića i Milovana Jovanovića. KFOR i Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju u Hagu najavili su sprovođenje istrage ovog zločina. Susedno selo je Mali Aljmaš, nastanjeno Albancima. U zgradi Kazneno-popravnog doma, koja se nalazi između Malog Aljmaša i Starog Grackog, bili su smešteni britanski pripadnici KFOR-a. Četrnaestoro Srba sahranjeno je 28. jula na seoskom pravoslavnom groblju. Počinioci ovog gnusnog zločina ni do danas nisu otkriveni i kažnjeni.¹⁷ Zlatibor Marković (64), zaposlen u ugljenokopu

⁹ Memorandum o Kosovu i Metohiji, 106.

¹⁰ Isto, 116.

¹¹ Isto, 125.

¹² Isto, 129.

¹³ Isto.

¹⁴ Isto, 131.

¹⁵ Isto, 135.

¹⁶ Isto, 105.

¹⁷ Arhiv Muzeja žrtava genocida u Beogradu, Kosovo i Metohija, jul 1999; Memorandum o Kosovu i Metohiji, 118. U jesen 2001. Albanci su na groblje gde su sahranjeni ubijeni Srbi bacili bombe i eksploziv da bi još više povredili ucveljenu rodbinu nevino pobijenih Srba.

Belačevac, ubijen je 26. jula u svojoj kući u Prištini, u blizini zgrade opštine.¹⁸ Radmila Vorogović (1951), iz Prištine, poginula je pri napadu albanskih terorista 29. jula u selu Donje Ljupče.¹⁹

Dragoslava Dapčevića iz Prištine, ulica Gračanička 5, ubio je 15. avgusta u njegovom dvorištu nepoznati Albanac pucnjem iz pištolja.²⁰ U opštini Vitina ubijen je 4. avgusta, oko 8 časova, iz vatrenog oružja u svojoj kući od strane Albanaca Dragan Pešić (1960), iz sela Vitine. Tom prilikom naoružani Albanci su u njegovoj kući maltretirali i pretukli njegovu majku Stanicu. Istog dana ubijen je iz vatrenog oružja Dobrivoje Stević iz Vitine, u selu Dobrčani (Kosovska Kamenica), vozeći u koloni vozila u pravcu Bujanovca. Naoružani Albanci koji su pucali na kolonu ranili su tom prilikom i Zorana Dragojevića iz Vitine. U istoj opštini 14. avgusta ubijen je iz vatrenog oružja Veljko-Vlajko Antić (55) u Požaranju, u svojoj kući. Prilikom minobacačkog napada OVK na selo Klokot, iz pravca albanskog sela Radivojce ubijeni su 16. avgusta oko 21 čas Tihomir Radić (1973) i Silvana Spasić (1976). Tom prilikom ranjeno je i šestoro Srba.²¹ U opštini Gnjilane ubijena je 9. avgusta Blagica Nedeljković, iz sela Koretišta, u selu Dobrčanu. Milorad Denić (39) ubijen je istog dana u selu Poneš ispred svoje kuće.²² U prizrenskoj opštini Albanci su avgusta 1999. ubili u Prizrenu u njegovoj kući Milorad Cucurovića (82), iz Prizrena, profesora matematike u penziji. Suprugu Danicu, Hrvaticu, obesili su u podrumu porodične kuće.²³

Momir Stokuća (1949) iz Prištine, novinar-fotoreporter, ubijen je 22. septembra u naselju Gradić-Pejton u centru Prištine metkom kroz usta, a uboden je i dva puta nožem u grudi. Sahranjen je u selu Gračanici.²⁴ Živorad Stepić (65), iz sela Ugljare kod Kosova Polja, ubijen dan posle Krstovdana, 28. septembra, oko 10,30 sati, kada su Albanci gađali Srbe na pijaci u Bresju sa četiri tromblonske mine (iz jedne albanske kuće u Bresju). Zajedno sa njim ubijen je Živojin Trajković (58) i ranjeno je još 42 Srba, od kojih 4 vrlo teško, a jednom je amputirana noga. Zoran Gajić iz Kosova Polja (bio radnik PTT) preminuo je 29. septembra u bolnici od zadobijenih rana, koje su mu naneli Albanci 26. septembra kada su pucali iz kombija vatrenim oružjem i teško ga ranili, pa je prenet u teškom stanju u bolnicu ruskog kontingenta KFOR-a u Kosovu Polju.²⁵ U opštini Lipljan stradali su Lazar Romić-Bučo (60) i njegova supruga Milka Romić (57). Oni su iz sela Nove Rujice izbegli u Lipljan u kuću Lero Trifuna. Albanci su 23. septembra oko 17,50 časova bacili eksplozivnu napravu pred kuću i od te eksplozije oni su bili teško povređeni i preneti u stacionar KFOR-a u Lipljanu. Lazar je preminuo iste noći 23. septembra, a njegova supruga Milka 26. septembra.²⁶

¹⁸ *Memorandum o Kosovu i Metohiji*, 107.

¹⁹ *Isto*, 106.

²⁰ *Isto*.

²¹ *Isto*, 126.

²² *Isto*, 121.

²³ *Isto*, 135.

²⁴ *Isto*, 107.

²⁵ *Isto*, 113.

²⁶ *Isto*, 117.

Miroljub Pecić (52), iz Prištine, ubijen je 5. oktobra u napadu na kolonu Srba blizu mesta Šupkovac kod Kosovske Mitrovice.²⁷ Spasenija Mitrović (70) iz Obilića ubijena je 12. oktobra uveče u svojoj kući u Obiliću, blizu termoelektrane, udarcima peglom u glavu, a nakon toga su je zapalili zajedno sa prostorijom u kojoj je ubijena. Pre ubistva albanske komšije su joj pretile, ukrale kravu, tražile novac. Sahanjena je 13. oktobra u selu Crkvena Vodica, uz pratnju UNMIK-a. Zdravko Popović iz Prištine ubijen je popodne 18. oktobra, pištoljem sa prigušivačem, u Prištini na trotoaru ispred zgrade Hitne pomoći (između pošte i nekadašnje Komercijalne banke).²⁸

Počinioci zločina nad Srbima na Kosovu i Metohiji

Prema podacima Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije zbog zločina nad Srbima na Kosovu i Metohiji na poternicama se nalazi više od 300 albanskih terorista koji su naredili, počinili ili bili saučesnici u brojnim ubistvima. Dokumentaciju o zločinima albanskih terorista prikupljala je Služba državne bezbednosti (današnji naziv: Bezbednosno-informativna agencija).²⁹ Najpoznatiji albanski teroristi sa Kosova i Metohije su Agim Čeku (komandant Glavnog štaba Oslobodilačke vojske Kosova, komandant Kosovskog zaštitnog korpusa, a sada predsednik vlade Kosova), koji je počinio i zločine nad srpskim stanovništvom u Republici Hrvatskoj i Republici Srpskoj Krajini 1991–1995. godine,³⁰ Hašim Ta-

²⁷ *Politika*, Beograd, 8. oktobar 1999.

²⁸ *Memorandum o Kosovu i Metohiji*, 107–108.

²⁹ Zoran Mijatović, *Opelo za državnu tajnu, svedočenje iz vrha Državne bezbednosti*, Beograd 2004 (autor knjige je nekadašnji zamenik načelnika SDB u penziji). U knjizi su dati osnovni podaci za 64 dosijea dokumentacije o zločinima OVK koji su predati istražiteljima Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju u Hagu, 342–358; podaci o finansiranju OVK i o logorima za srpsko i drugo nealbansko stanovništvo koje je formirala i držala OVK, 127–135. „OVK je u periodu od februara 1998. do 10. juna 1999. godine, otete Srbe i Albance protivzakonito zatvarala u raznim objektima (podrumima, štalama, pomoćnim zgradama, privatnim kućama, vikendicama, zgradama osnovnih škola, mesnih zajednica, policijskih stanica). U mestima u kojima su se nalazili zatvori bili su locirani viši i područni štabovi, poligoni za obuku i veće grupe terorista. Zatvarana lica su ispitivana mučena, podvrgavana torturama, seksualna zlostavljanja, likvidirana na svirep način i masakrirana.“ Zatvori i logori nalazili su se u opštinama Glogovac (selo Lapušnik), Podujevo (Majance, Gornja i Donja Lapaštica), Kosovska Mitrovica (Bare, Bajgora, Zabrdje, Vaganica), Srbica (Likovac, Krasimirovac, Prelovac, Voćnjak), Vučitrn (Ošljane, Cecelija), Đakovica (Jablanica, Smonica, Nec), Orahovac (Dragobilje, Drenovac, Mališevo), Suva Reka (Brešance, Budakovo, Samodreža), Prizren (Ješkovo, Našec, Randubrava), Štimlje (Petrovo, Rance, Malopoljce), Uroševac (Petrovo, Jezerce, Burnik, Raka), Kačanik (Ivaja), Lipljan (Klečka), Vitina (Vrbac), Priština (Mramor, Marevac), Dečani (Babajloć, Junik). Tokom 1998. glavni logor OVK za otete Srbe za područje Orahovca i Suve Reke nalazio se u selu Drenovac. Za teritoriju opština Dečani, Peć i Klina centralni logor je bio u selu Glođane, dok je za područje Drenice glavni zatvor bio u Ovčarevu. Zatvori za oteta lica postojali su i u mestima Ratkovac, Brešance, Lužnica, Dobrodeljane, Likošani, Iglarevo, Brestovac, Nagavac, Velika Kruša, Opetuša i u Orahovcu.

³⁰ Agim (Hasan) Čeku, rođen 29. oktobra 1960. u selu Čuška, opština Peć. Bivši oficir JNA. Za vreme rata u Hrvatskoj i RSK, kao pukovnik Zbora narodne garde (ZNG) predvodio je jedinicu koja je krajem septembra 1991. kidnapovala, ubila i masakrirala 156 uglednih Srba iz Gospića. Septembra 1993. učestvovao je u napadu hrvatske vojske na Medački džep, u kojem je masakrirano 87 srpskih civila. Jedan je od ključnih učesnika u planiranju operacije hrvatske vojske Oluja, avgusta 1995. Zajedno sa Rahimom Ademijem, generalom hrvatske vojske, 1997. organizovao je

či (predsednik Demokratske partije Kosova)³¹ i Ramuš Haradinaj³² (predsednik Alijanse za budućnost Kosova, a jedno vreme predsednik vlade Kosova) i drugi komandanti i pripadnici OVK.³³

Savezno ministarstvo za inostrane poslove SR Jugoslavije objavilo je dokumenta (*Belu knjigu*) o albanskim zločinima nad Srbima na Kosovu i Metohiji sa zbirnim podacima o stradanju. Knjiga je izbor iz dokumentacije Komiteta za prikupljanje podataka o izvršenim zločinima protiv čovečnosti i međunarodnog prava, a čine je izjave svedoka i rođaka ubijenih i nestalih osoba, sudska, sudsko-medicinska, foto i video-dokumentacija, kao i podaci prikupljeni od Ministarstva unutrašnjih poslova R. Srbije, Vojske SRJ/SCG, Udruženja porodica kidnapova-

vrbovanje i upućivanje Albanaca iz Hrvatske u jedinice OVK. Godine 1998. postavljen je za načelnika Glavnog štaba OVK. Učestvovao je u planiranju i izvođenju terorističkih akcija protiv pripadnika MUP-a Srbije i Vojske Jugoslavije, kao i nealbanskog stanovništva na Kosovu i Metohiji. Posle rasformiranja OVK imenovan je za komandanta KZK čiji su pripadnici, pod njegovom komandom, svoje terorističke aktivnosti usmerili protiv pripadnika MUP-a Srbije, raspoređenih u kopnenoj zoni bezbednosti u opštinama Preševa, Bujanovac i Medveda, kao i prema pripadnicima vojnih i policijskih snaga Republike Makedonije. Po njegovim instrukcijama, velike količine oružja bivše OVK sakrivene su na više tajnih lokacija na Kosovu i Metohiji. Preko brata Besima, posle NATO bombardovanja vršio je kontrolu nad zatvorima u kojima su bili smešteni civili srpske nacionalnosti, od kojih su mnogi likvidirani. – *Albanski terorizam i organizovani kriminal na Kosovu i Metohiji*, Vlada Republike Srbije, Beograd, septembar 2003, 175–176.

³¹ Hašim (Hadžija) Tači, zvani „Zmija“, rođen 24. aprila 1969. u selu Broćna, opština Srbica. U julu 1997. osuđen je u odsustvu presudom Okružnog suda u Prištini i kažnjen zatvorskom kaznom u trajanju od 10 godina zbog krivičnog dela terorizma, a februara 1998. za njim je raspisana centralna poternica. Kao član organizacionog jezgra OVK, učestvovao je u obezbeđivanju finansijskih sredstava za potrebe OVK, ubacivanju u zemlju terorističkih grupa, njihovoj diverzantsko-terorističkoj obuci i naoružavanju. Završio je višemesečnu vojnu obuku u Albaniji, posle koje se direktno angažovao u više terorističkih akcija na Kosovu i Metohiji. Učesnik je terorističkog napada na pružnom prelazu u Glogovcu kada su ubijena četiri policajca, a trojica teže ranjena. Više puta je posećivao selo Klečka, opština Lipljan, u vreme kada je tamo bila pritvorena, zlostavljana, a potom i likvidirana grupa srpskih civila. – *Albanski terorizam i organizovani kriminal na Kosovu i Metohiji*, Vlada Republike Srbije, Beograd, septembar 2003, 155–156.

³² Ramuš (Hiljmija) Haradinaj, rođen 3. jula 1968. u selu Glodane, opština Dečani. Protiv njega je podneto 108 krivičnih prijava zbog osnovane sumnje da je izvršio krivična dela terorizma, udruživanja radi neprijateljske delatnosti, kao i zbog ubistva civila. Emigrirao je u Švajcarsku 1989. a potom se u Francuskoj prijavio u Legiju stranaca. Godine 1996. završio je diverzantsko-terorističku obuku. U Albaniji je učestvovao u stvaranju logističkih baza u Kuksu i Tropoji, odakle je sa grupom saradnika kontinuirano ubacivao oružje na Kosovo i Metohiju. Sredinom 1997. ilegalno je ušao u zemlju i zajedno sa braćom Dautom i Škeljzenom organizovao terorističke napade na policijsko odeljenje u selu Rznić, opština Dečani, i selu Ponoševac, opština Đakovica, kao i na izbeglička naselja u Juniku i Babaloču. Početkom 1998. u Glodanima je formirao diverzantsko-terorističku grupu. U aprilu 1998. grupa terorista koje je predvodio formirala je u Glodanima štab OVK za Metohiju. Formirana je i specijalna jedinica Crni orlovi, koja je kidnapovala i na brutalan način ubila više desetina srpskih civila, a jedan broj leševa je pronađen u Radonjičkom jezeru i seoskim bunarima u opštini Dečani. Posle formiranja KZK imenovan je za zamenika komandanta. – *Albanski terorizam i organizovani kriminal na Kosovu i Metohiji*, Vlada Republike Srbije, Beograd, septembar 2003, 165–168.

³³ *Albanski terorizam i organizovani kriminal na Kosovu i Metohiji*, Vlada Republike Srbije, Beograd, septembar 2003. U knjizi se govori o kontinuitetu terorističkog organizovanja albanskih ekstremista, o karakteristikama delovanja tzv. Albanske nacionalne armije (ANA), o organizovanom kriminalu (kriminalne aktivnosti na Kosovu i Metohiji, aktivnosti albanske mafije u svetu, uticaj kriminogenog faktora iz Republike Albanije), o ulozi albanske emigracije, panislamskog faktora, kao i o žrtvama nasilja. Knjiga sadrži spisak i osnovne podatke za 156 terorista i pripadnika organizovanih kriminalnih struktura na Kosovu i Metohiji.

nih i nestalih Srba sa Kosova i Metohije, Crvenog krsta.³⁴ Četvrti tom *Bele knjige* je zbirka dokumenata o zločinima na Kosovu i Metohiji izvršenim posle dolaska vojne (KFOR) i civilne (UNMIK) misije UN, od 10. juna 1999. Rezolucijom Saveta bezbednosti (1244) iz 1999. Misija bezbednosnog prisustva (KFOR) bila je obavezna da obezbedi mir i sigurnost za sve stanovnike Kosova i Metohije. Države koje preko svojih vojnih kontingenata u KFOR-u vrše faktičku kontrolu pojedinih sektora na Kosovu i Metohiji dužne su da obezbede osnovnu zaštitu etničkim i verskim zajednicama, koja je predviđena Konvencijom o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida i drugim opšteprihvaćenim međunarodnim ugovorima. Međutim, rezultat njihovog prisustva, zaključno sa martom 2000. kada su objavljena dokumenta SMIP-a SRJ, bio je: 911 ubijenih i 860 otetih građana, najvećim delom Srba. Četvrti tom posvećen je ubistvima počinjenim nad Srbima i pripadnicima nealbanskih etničkih grupa, sa nepotpunim spiskom ubijenih i izjavama svedoka o ranjavanjima, o otetim građanima, od kojih je kasnije najveći broj ubijen, sa spiskom i izjavama svedoka, o silovanjima, o terorističkim aktima pripadnika OVK (kao što su paljevine imovine, proterivanja i diverzije, porušeni, oštećeni i oskrnavljeni pravoslavni manastiri, crkve, kulturno-istorijski spomenici i groblja), kao i o napadima albanskih terorista unutar Kopnene zone bezbednosti u opštinama Preševo, Medveđa i Bujanovac.³⁵ Od dolaska mirovnih snaga 10. juna 1999. do 10. juna 2003. registrovana su 6.392 napada na Srbe, u kojima je ubijeno 1.197, ranjeno i povređeno 1.305 žitelja srpske nacionalnosti, 1.138 kidnapovano. Od ukupno otetih Srba zna se da je 155 ubijeno, 13 ih je pobešlo, a 95 pušteno na slobodu, dok je sudbina ostalih 863 nepoznata.³⁶ Srpska pravoslavna crkva (pre svih eparhija raško-prizrenska) sistematski prikuplja i objavljuje dokumenta, fotografije i druge informacije o albanskim zločinima nad srpskim stanovništvom na Kosovu i Metohiji.³⁷

³⁴ *Zločini albanskih terorista na teritoriji AP Kosovo i Metohija od 10. juna 1999. godine*, Dokumenta i dokazi, IV, prvi i drugi deo, Beograd, mart 2000, 9–342 + 355–824; *Žrtve albanskog terorizma na Kosovu i Metohiji*, ubijena ili oteta lica od strane šiptarskih terorista i nestala lica (januar 1998 – novembar 2001), Beograd 2001.

³⁵ *Zločini albanskih terorista na teritoriji AP Kosovo i Metohija od 10. juna 1999*, IV tom, prvi i drugi deo, Savezna Republika Jugoslavija – Savezno ministarstvo inostranih poslova, Beograd, mart 2000.

³⁶ Prema podacima Koordinacionog centra Vlade Republike Srbije za Kosovo i Metohiju, u *Memorandum o Kosovu i Metohiji Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve*, Beograd 2003, 85. Uništene, spaljene, demolirane i opljačkane crkve (od 15. juna 1999. do 10. maja 2003), 94–103; Srbi ubijeni na Kosovu i Metohiji (jun 1999–1. decembar 2001), 104–149; Spisak kidnapovanih Srba na Kosovu i Metohiji (od 13. juna 1999. do 1. marta 2001), 150–187.

³⁷ *Nova Kosovska Golgota*, knj. 1–3, Cetinje 2000; *Memorandum o Kosovu i Metohiji Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve*, Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve, Beograd 2003.

Nenad Antonijević

ALBANIAN CRIMES OVER SERBS IN KOSOVO AND METOCHIA
FROM JUNE TO OCTOBER 1999

Summary

This contribution contains data on the unbearable position of the Serbian population in Kosovo and Metochia since the arrival of international military and civilian mission in June 1999, until October of the same year. After the bombing of FRY and Serbia by NATO alliance, the southern Serbian province has been under control of the international community, on the basis of the Resolution no. 1244 of the UN Security Council. International civilian mission (UNMIK), and military force (KFOR), composed mostly of the members of military forces of NATO countries, are operating in this area. The gravity of the position of Serbs is reflected in continuing pressure, terror, kidnapping and murders committed by the Albanian majority, with a goal of creation of independent state of Kosova, cleansed from Serbs and other non-Albanian population. Some of the most drastic examples of Albanian crimes over Serbs are described, including instances of breaching fundamental human rights (right to education, work and healthcare, to practicing Orthodox faith, to freedom of movement), but above all the right to live. The contribution contains basic information on the chief Albanian political and military leaders, responsible for crimes committed over Serbs. Summary data on the number of expelled, kidnapped, wounded and killed Serbs in the researched period are also given, based on Serbian and international sources.

PRIKAZI

Mark Kurlansky, 1968, *THE YEAR THAT ROCKED THE WORLD*, Vintage, London 2005, 441

Mark Kurlanski (1948) poznat je u svetskoj javnosti kao novinar i autor beletristike. Knjiga o kojoj pišemo *Godina koja je potresla svet* predstavlja njegov iskorač u istoriografiju, inspirisan autorovim iskustvom iz turbulentne 1968. godine. Iako publicista, Kurlanski je znalački strukturirao svoj rad. Žurnalistički manir bio mu je od koristi u razjašnjavanju mnogih istorijskih likova i događaja iz te godine, pa nepučeni čitalac ima priliku da upozna glavne aktere događaja u njihovoj punoj istorijskoj realnosti. Autor je uz brižljivo istraživanje ograničeno na izvore, literaturu, štampu i medije mahom u SAD, dao i sopstveni pečat utisnut tom godinom, kroz tumačenja određenih pojava i ličnosti.

Godina 1968. bila je burna i prepuna događaja koji su se prelivali jedni u druge ili su tekli paralelnim tokovima. Iako tekstom pokriva i jednu od najdramatičnijih godina rata u Vijetnamu, autor ne pati od „vijetnamskog sindroma“. Rat u Vijetnamu samo je jedna od tema koja utiče na bunt koji te godine počinje u SAD i Evropi. U četiri osnovna poglavlja, autor se pozabavio studentskim pitanjem, mirovnim i feminističkim pokretom, borbom crnaca za emancipaciju, kao i kampanjom za izbor predsednika SAD. U Evropi, Kurlanski fokusira događaje u Poljskoj, Nemačkoj, Francuskoj, kao i najdramatičnije događaje u Čehoslovačkoj i Meksiku te godine. Ostali delovi sveta prisutni su fragmentarno.

Autor, sa iskustvom savremenika, ističe da je ta godina bila jedinstvena u posleratnoj istoriji po želji svih onih koji su učestvovali u protestima širom sveta da se bore protiv autoritarizma svih tipova. Događaji nisu bili ni planirani niti organizovani. Ideologije su često bile nejasne. Ipak, jedan bunt rađao je drugi u susednoj zemlji i tako redom, makar što se Evrope tiče. Kurlanski ukazuje na različitost (svoje) generacije koja je bila u fokusu događaja 1968. i generacija koje su odrasle posle Drugog svetskog rata.

Autor ističe četiri istorijska faktora u događajima koji su obeležili 1968. godinu. To su bili stvaranje pokreta građanskih

prava, generacijsko odbacivanje svih autoriteta, snažan antiratni osećaj i na kraju, možda sa današnje tačke najznačajnije, pojava televizije kao pratioca svih događaja. Televizija, tada još uvek nekontrolisana i nova, te godine uspela je da događaje u istom danu prenese mnoštvu gledalaca i da na taj način vizuelizuje dešavanja na ulicama, univerzitetima, linijama fronta i svuda gde se nešto bitno dešavalo. Autor znalački razjašnjava kakav je uticaj do tada imala televizija u američkom društvu i koliko je trebalo vremena da se jedna vest pojavi pred gledaocima, čak i kada su bile u pitanju najveće političke ličnosti SAD. Na sličan način on se dotiče i rata u Vijetnamu, jer kroz analizu nekoliko tragičnih epizoda tog rata, koje su bile ovekovečene televizijskim ili foto kamerama, govori o efektu koji su ti događaji proizvodili u Sjedinjenim Državama.

Autor objašnjava načine kako su se te godine crnci u Americi počeli da zovu „blacks“ umesto dotadašnjeg „negroes“, kako je ušao u upotrebu termin „Palestinian“ umesto „Arapin u Izraelu“, kako je moderni feminizam nastao te godine, kako su se američki vojnici prvi put sreli sa puškom AK 47 kalašnjikov, kao i koja je literatura ili muzika uticala na tokove mišljenja i ponašanja njegove generacije u protestu. Posebnu pažnju je posvetio pitanjima odevanja, upotrebe droge i seksualne revolucije, koje su bile jedno od opštih mesta pokreta 1968. godine.

Titove Jugoslavije u ovom delu ima na svega nekoliko mesta, i to najviše u društvu Rumunije, koja je tih dana započela specifičan otklon od ostalih ideoloških saveznika u Varšavskom paktu. Takođe, autor je, verovatno zbog svog porekla, na više mesta ukazivao ko je od aktera događaja jevrejskog porekla – bilo da je reč o Poljskoj, Francuskoj, Čehoslovačkoj ili Sjedinjenim Državama. Zbog toga je, čini se, prekriticān u odnosu na De Gola, delove vlasti u SAD ili režim u Poljskoj.

Knjiga Marka Kurlanskog je inspirativna jer poziva na dijalog, a može da služi i kao model da se na isti način opišu događaji koji su se desili iste godine u Jugoslaviji. Postojanje *šezdesetosmaša* u svetskoj politici, kulturi i nauci, („To nije politika. To je način razmišljanja“) i njihov kasniji

uticaj, na koje ukazuje autor, pruža mnoštvo putokaza za istraživanje istog fenomena kod nas.

Bojan Dimitrijević

ECCLESIA MILITANS RATUJE S TYRŠEVOM IDEOLOGIJOM I LIBELLUS ACCUSATIONIS: dva izostavljena poglavlja iz knjige *Magnum crimen* Viktora Novaka (priredio Vasilije Krestić), Gambit, Jagodina 2005, 213

Viktor Novak (1889–1977) bio je Hrvat projugoslovenske orijentacije, koji je visoko obrazovanje stekao u Zagrebu i Rimu i dugi niz godina bio profesor Univerziteta u Beogradu, gdje je predavao *Opštu istoriju srednjeg veka* i *Pomoćne istorijske nauke*. Važio je kao veliki latinista i paleograf i izuzetan erudita, čija bibliografija broji preko 500 jedinica. Međutim, iako se najviše bavio istorijom srednjovjekovne Dalmacije, njegovo glavno djelo tiče se istorije 20. vijeka. Naravno, riječ je o čuvenom djelu *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, koje je objavljeno u Zagrebu 1948. godine. U predgovoru ovog izuzetno obimnog djela, koje je posvetio „znanim i neznanim žrtvama klerofašizma“, Novak piše da je građu sakupljao nekoliko decenija, jer je još kao učenic gimnazije počeo da prati rad rimokatoličkog klerikalizma, a nastavio kao član Austrijskog istorijskog instituta, Vatikanske paleografske škole i na kraju kao profesor univerziteta. Nakon višedecenijskog proučavanja Rimokatoličke crkve i na osnovu ogromne izvorne građe, došao je do spoznaje da ustaški teror ni izdaleka ne bi dobio na zamahu i širini da ga nije raspaljivao rimokatolički klerikalizam, tj. klerofašizam. Takođe, zaključio je da se dio klerofašističkog aparata koji nije bio neposredno angažovan u vršenju zločina, ideološki zalagao za fašistički režim. Od samog objavljivanja *Magnum crimen* je bio napadan, a iako štampan u tiražu od 4.000 primjeraka brzo je nestao iz prodaje, odnosno bio je kupovan i spaljivan. Sličnu sudbinu imalo je i skraćeno izdanje objavljeno u Sarajevu 1960, kao i reprint izdanja iz 1948. objavljen u Beogradu 1986. godine.

Međutim, 2005. godine izašla je iz štampe knjiga čiji naslov upućuje na ključak da djelo Viktora Novaka nije objavljeno u cjelini ni 1948, a ni 1986. godine. Priređivač ove knjige akademik Vasilije Krestić u predgovoru piše da danas vjerovatno i nema ljudi koji znaju da je *Magnum crimen* u samom procesu nastajanja doživljavao cenzuru, jer je pod pritiskom komunističkog vrha Viktor Novak bio primoran da izostavi neka poglavlja. Kad je pripremano drugo izdanje iz 1986. godine nije postojala mogućnost da se dođe do izostavljenih tekstova, pošto izuzetno obimna rukopisna zaostavština Viktora Novaka, koja se čuva u Arhivu SANU, nije bila sređena. Ipak, pronalaženjem izostavljenih poglavlja stvoreni su uslovi da ovo kapitalno djelo bude kompletirano, što je i učinjeno njihovim objavljivanjem. Dva izostavljena poglavlja štampana su dvojezično: na srpskom i engleskom jeziku.

U prvom od njih, odnosno u poglavlju koje je trebalo da bude 14. u Novakovoj knjizi, a koje nosi naslov *Ecclesia militans ratuje s Tyrševom ideologijom*, Novak piše da je prvo sokolsko društvo osnovano u Pragu 1862. i da je jedan od njegovih osnivača bio Miroslav Tirš. Glavni cilj sokolskih društava bio je podizanje nacionalne svijesti, čime su ta društva postala jedna od osnova opšteg narodnog preporoda. Vremenom se sokolska ideologija proširila i u druge slovenske zemlje, a poslije Prvog svjetskog rata srpske, hrvatske i slovenačke sokolske organizacije udružile su se u jednu. Međutim, pod uticajem Rimokatoličke crkve, koja je vjersku toleranciju propagirano od strane sokolskih ideologa smatrala opasnom za rimokatolicizam, zagrebačko sokolsko društvo ubrzo je istupilo iz Jugoslovenskog sokolskog saveza. Osim Tirševe ideologije, Rimokatoličkoj crkvi smetala je i jugoslovenska misao, kojoj je Jugoslovenski sokolski savez bio veoma naklonjen. Novak piše da je dalekosežan plan o klerikalno-separatističkom djelovanju Rimokatoličke crkve bio ugrožen sokolskom ideologijom i funkcionisanjem Sokola Kraljevine Jugoslavije. Iako se tvorac sokolske ideologije Miroslav Tirš nije odricao ni Boga, niti crkve, pojedini hrvatski biskupi žestoko su ga napadali kao bezbožnika, a među protivnicima

sokolske ideologije isticali su se sarajevski biskup Šarić i krčki biskup Srebrnić. U suštini, Viktor Novak je u ovom poglavlju pokazao koliko je vrh Rimokatoličke crkve bio antijugoslavenski i profašistički, pa je i razumljivo, sa stanovišta vremena u kojem je prvo izdanje štampano, što mu je bilo onemogućeno objavljivanje ovog teksta.

Iz istih razloga bilo je onemogućeno i objavljivanje poglavlja *Libellus accusationis*, koje je trebalo da bude 15. u Novakovoj knjizi. U tom poglavlju riječ je o memoriji koju je don Frano Ivanišević uputio 1934. nadbiskupu Alojziju Stepinču. Iskusni sveštenik Frano Ivanišević iznio je zapažanja o Rimokatoličkoj crkvi u Jugoslaviji, ističući da u jugoslavenskoj državi postoji potpuna sloboda i ravnopravnost vjeroispovijesti i da Rimokatolička crkva nije u podređenom položaju (nasuprot shvatanju većine rimokatoličkih sveštenika), pa stoga kritikuje njen neprijateljski stav prema jugoslavenskoj državi. Don Frano Ivanišević izrazio se i veoma povoljno o kralju Aleksandru I Karađorđeviću koji „kao sin ove zemlje jednako plemenitim srcem osjeća za vjernike jedne i druge crkve, što on svaki dan dokazuje ne samo riječima nego dobrotvornim djelima pružajući iz svoje darežljive ruke obilne novčane potpore katoličkim crkvama i ustanovama“. Nema sumnje da je ovakvo zapažanje dodatno uticalo da komunistički režim onemogućiti objavljivanje ovog poglavlja. Alojzije Stepinac nikada nije odgovorio na pismo Frane Ivaniševića, a Viktor Novak smatra da je na zagrebačkom Kaptolu, tj. u zagrebačkom nadbiskupskom dvoru postojao samo jedan dalekosežan cilj – država u kojoj će Rimokatolička crkva biti jedini i svemoćni činitelj.

Objavljivanjem ovih poglavlja djelo *Magnum crimen* Viktora Novaka napokon je kompletirano. Ono je nezaobilazno svima koji izučavaju ili će izučavati faktore koji su rušili jugoslavensku državu, kao i onima koji se budu bavili ideološkim osnovama genocida nad Srbima 1941–1945. Budući da je od posljednjeg izdanja *Magnum crimena* prošlo 20 godina, očigledna je potreba da ovo djelo ponovo bude objavljeno i to u cjelosti, zajedno sa iz-

ostavljenim poglavljima, i da bude prevedeno ne samo na engleski, već i na druge svjetske jezike.

Goran Latinović

Goran Latinović, SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA U BOSANSKOJ KRAJINI (1918–1941), Eparhijski upravni odbor Srpske pravoslavne eparhije banjolučke, Banja Luka 2006, 158

Knjiga *Srpska pravoslavna crkva u Bosanskoj Krajini (1918–1941)* predstavlja rezultat istraživanja koje je autor sproveo radeći istoimenu magistarsku tezu, odbranjenu 2004. na Filozofskom fakultetu u Banjoj Luci. Ovaj mladi historičar, zaposlen na Filozofskom fakultetu u Banjoj Luci, dao je u svojoj prvoj knjizi pregled istorije Srpske pravoslavne crkve u Bosanskoj Krajini u periodu postojanja Kraljevine SHS/Jugoslavije, sve dok ova država nije razbijena 1941. godine.

U *Predgovoru* Goran Latinović ističe dva najveća problema sa kojima se susretao prilikom istraživanja: arhivska građa SPC u velikoj mjeri je stradala tokom Drugog svjetskog rata; sačuvana građa crkvene provenijencije nije dostupna, ili je teško dostupna istraživačima. Ove prepreke, koje otežavaju rad svim istraživačima novije istorije SPC, nastojao je da prevaziđe korišćenjem građe iz svjetovnih, tj. državnih arhiva, kao i korišćenjem crkvene i svjetovne štampe i statističkih pregleda – šematizama.

U prvom poglavlju autor piše o pojmu i granicama Bosanske Krajine, navodeći da je termin *Bosanska Krajina* imao i ima isključivo geografsko, a ne etničko ili nacionalno značenje. Tokom burne istorije granice ove oblasti su se mijenjale i u nauci i u narodu zabilježena su različita shvatanja o tome koje teritorije obuhvata Bosanska Krajina. U drugom poglavlju, koje takođe ima uvodni karakter, Latinović je dao kratak pregled istorije SPC u Bosanskoj Krajini od srednjeg vijeka do 1918. godine, navodeći da na nekim područjima Krajine pravoslavni Srbi žive još od srednjeg vijeka, odnosno od predturkog doba.

S trećim poglavljem počinje istorija 20. vijeka i ono je posvećeno formiranju Mitropolije banjolučko-bihačke 1900. godine, kao i njenoj istoriji do ujedinjenja 1918. Nakon ovog poglavlja, slijedi 14 poglavlja u kojima autor, uglavnom na osnovu različitih istorijskih izvora, rekonstruiše prošlost Srpske pravoslavne crkve u Bosanskoj Krajini, nastojeći da pruži objektivnu sliku: o ustrojstvu i teritorijalnoj organizaciji crkve, o njenim eparhijskim arhijerejima, o kanonskim posjetama kleru i pastvi, o sektama i sukobima sa drugim vjerskim zajednicama, o mobilnosti krajiških sveštenika i njihovoj pastirskoj službi, o graditeljskoj djelatnosti SPC u Krajini, uključujući i gradnju Sabornog hrama u Banjoj Luci (1925–1939), zatim o posjeti visoke delegacije SPC predvođene patrijarhom Varnavom Rosićem 1933. godine, o odnosima crkve sa državnim vlastima i učešću nekih sveštenika u političkom životu ove oblasti, odnosno Vrbaske banovine, kao i o učešću sveštenika u prosvjetnim, kulturnim i publicističkim djelatnostima.

Poslije ovih poglavlja, koja sadržajem i obimom predstavljaju srž knjige, Latinović je posvetio jedno poglavlje tragičnom stradanju Srpske pravoslavne crkve u Bosanskoj Krajini počevši od 1941, a koje je nastavljeno i poslije 1945, onemogućavanjem da se obnovi Saborni hram u Banjoj Luci i protjerivanjem episkopa Vasilija Kostića 1953. godine.

Srpska pravoslavna crkva u Bosanskoj Krajini razvila je od 1918. do 1941. godine živu djelatnost, ne samo u sferi religiozno-moralnog života, već i u političkim, društvenim i prosvjetno-kulturnim oblastima. Latinović smatra da su njene aktivnosti kao institucije i aktivnosti njenih svešteno-služitelja bile determinisane prije svega novim političkim prilikama. Zbog toga razdoblje između dva svjetska rata predstavlja najpovoljniji period u istoriji Srpske pravoslavne crkve na teritoriji današnje Bosanske Krajine, od srednjeg vijeka do devedesetih godina 20. vijeka.

Knjiga sadrži 36 ilustracija, rezime na engleskom jeziku, popis korišćenih izvora i literature, spisak skraćena i bilješku o autoru.

Vrijednost knjige *Srpska pravoslavna crkva u Bosanskoj Krajini (1918–1941)* le-

ži u činjenici da je ona uglavnom zasnovana na različitim istorijskim izvorima i da je autor na osnovu njih, kao i na osnovu korišćene literature, u značajnoj mjeri rasvijetlio jedan period u istoriji SPC u zapadnim srpskim oblastima, dajući model i drugim istraživačima koji se budu bavili regionalnom crkvenom istorijom.

Dragan Šućur

Dr Boris Kršev, *FINANSIJSKA POLITIKA JUGOSLAVIJE 1918–1941*, Prometej, Novi Sad 2007, 371

Da bi se sveobuhvatnije sagledali društveno-politički odnosi u jednoj državi neophodna su istraživanja koja će dublje utonuti u finansijsko stanje države, u njenu finansijsku politiku i uticaje političke elite na sprovođenje proklamovane finansijske politike. Ekonomski aspekti zajednice stvorene prvodecembarskim aktom nisu u punoj mjeri izučeni, tako da je svaki novi rad o ovoj temi korak dalje ka sagledavanju uticaja ekonomskih faktora na politički život i političkih faktora na ekonomsku sferu života. Međutim, iskorak ka ovom sagledavanju pretpostavlja analizu koja će uzeti u obzir sve relevantne faktore koji su uticali na finansijsku politiku jedne države, eventualno rušenje nekog od stereotipa i dati zaključak koji je ishod istraživanja, a ne unapred zadate ideje.

Knjiga Borisa Krševa *Finansijska politika Jugoslavije 1918–1941* koncipirana je u deset celina, od kojih su u prvoj obrađene istorijske karakteristike stvaranja Kraljevine SHS i političkog života u uslovima parlamentarne demokratije. Istorijska ocena koja se provlači kroz ovo poglavlje je da je Narodno vijeće u Zagrebu, koje je jedino bilo priznato od srpske vlade i nijedne druge, bilo ravnopravan politički činilac sa vladom Kraljevine Srbije kao suverene države. Ova ocena pojačana je i tvrdnjom da su trupe srpske vojske prešle Savu na poziv Narodnog vijeća posle molbi dalmatinske vlade i veća iz Sarajeva 16. odnosno 17. novembra 1918, prenebregavajući činjenicu da je srpska vojska prešla Savu i Dunav dve nedelje ranije. Prvodecembarški akt predstavljen je kao proglašenje uje-

dinjenja Kraljevine Srbije sa zemljama nezavisne Države SHS, saglasnošću zastupnika dveju država, iako Država SHS nikada nije bila priznata ni od jednog međunarodnog činioca. Za glavnog nosioca centralizma u državi označen je Nikola Pašić, mada je to prvenstveno bila ideja Demokratske stranke iza koje je stajao regent Aleksandar. Neučestvovanje HRSS u radu parlamenta objašnjeno je kao rezultat „verolomstva“ premijera Ljubomira Davidovića koji je prvo prihvatio, pa potom odbacio uslove stranaka „hrvatskog bloka“, a ne kao vid političke borbe ove stranke.

Osnove finansijskog sistema i sporovi o finansijskoj politici izloženi su u naredna dva poglavlja. Dati su pregled zatečenog finansijskog zakonodavstva, unifikacija novca, problemi sa zamenom novca, analiza budžeta, sporovi oko poreske politike i finansijska politika, koja je označena kao osnovni povod za nacionalne sukobe. Centralizacija finansijske politike prikazana je kao sistem u kojem se eksponirala srpska oligarhija i koji je isključivo njoj odgovarao. Preuzeta je tvrdnja Rudolfa Bičanića da se administrativni aparat u prečanskim krajevima „čistio“ i čak nadgrađena tvrdnjom da je državna služba postala privilegija „nesposobnih činovnika iz Srbije“ iz koje „su sada dolazili samo skandali, prevare i pljačke“. Nije pomenuto da je polovinom tridesetih godina procenat pravnik Hrvata upravo kod državnih pravobranioštava i u finansijskim direkcijama iznosio gotovo polovinu uposlenika, a među poreznicima i arhivskim poreskim činovnicima četvrtinu, što znatno menja sliku o nacionalnoj strukturi činovništva. Unifikacija novca i pariteti prilikom zamene krune za dinare izuzetno neuverljivo su prikazani kao „prva velika pljačka prečanskih krajeva“. Ni na jednom mestu nije pomenuto pokriće dinara, odnosno krune što je polazna osnova za utvrđivanje valutnih relacija. Finansijsko opterećenje građana i nejednakost opterećenja po ma kojem osnovu svakako su povod za burno reagovanje stanovništva koje se smatra oštećenim. Međutim, označiti ga kao osnovni povod za nacionalne sukobe dosta je diskutabilno, budući da je iskazivanje nacionalizma naroda koji su ušli u Jugoslaviju bilo prisutno i na prostorima pređašnje Austro-

Ugarske, a da su separatističke težnje pojedinih naroda bile javno iskazane i pre nego što se finansijska politika vlade u novoj državi mogla i uobličiti, a kamoli postala jasno uočljiva.

Poreski sistem države, prihodi po osnovu taksa, trošarina, carina, monopola državnih dobara i ratnih reparacija, te državni rashodi po pitanju dugova i troškova državnog aparata prikazani su u naredna dva poglavlja. Poresko pitanje predstavljalo je jedno od centralnih pitanja finansijske politike u Kraljevini Jugoslaviji, s obzirom na to da je veoma često korišćeno u političke svrhe. Sa područje Vojvodine, posmatrajući u apsolutnim ciframa, ubiran je najveći porez, ali to je i očekivano zbog visine prihoda u toj oblasti. Visina i vrste poreskog opterećenja zatečenih prilikom stvaranja zajedničke države izazvali su nejednaku stopu poreskog opterećenja, ali osnovno pitanje koje se mora postaviti jeste koliko je koji kraj bio u stanju da plaća posle Velikog rata. Ljudski i materijalni gubici Srbije u ratu uopšte nisu sagledani, već se u okviru dela o ratnim reparacijama raspravlja samo o načinu na koji je određen procenat učešća pojedinih država u reparacijama. Stradanje Srbije obrađeno je samo u jednoj rečenici zaključka, gde se ona čak navodi kao izazivač Prvog svetuskog rata. Primetna je i zamena teza da je Jugoslavija za Srbiju bila tranzitna država iz koje je trebalo izvući što veću korist.

Jugoslavija je bila opterećena visokim izdacima, od kojih su najveće potrebe za vojsku bile upravo u severozapadnim krajevima države. Tokom gotovo čitavog međuratnog perioda Italija je predstavljala noćnu moru Jugoslavije, a revizionističke težnje Mađarske ispoljavane su na svakom koraku. Država je obezbeđivala sredstva na sve moguće načine, u šta treba uključiti i način naplate ratne odštete, prema kojem je stanovništvo Srbije ponovo bilo oštećeno. Čitajući ove delove knjige stiže se utisak da je težnja autora bila ne sagledavanje sveukupne situacije već navođenje svih parametara koji bi govorili o povlašćenom položaju srbijanskog stanovništva.

Razvoj bankarskih institucija i odnos agrarne i finansijske politike obrađuju probleme vezane za konstituisanje Narodne banke, daje se pregled najvažnijih sekven-

ci iz istorije državnih privilegovanih novčaninih zavoda, navode privredno-političko-socijalni uslovi u kojima je poslovalo privatno bankarstvo, pominju berze i problemi prezaduženog seljaštva usled pada cena i jake konkurencije na svetskom tržištu.

Posle pomenutih poglavlja napušten je tematski pristup i naredna poglavlja koncipirana su na hronološki način obuhvatajući period ekonomske krize, razdoblje finansijske politike vlade Milana Stojadinovića i prilike uoči Drugog svetskog rata. Zanimljivo da prilikom iznošenja problema oko etatizacije Narodne banke zaključci nisu izvođeni kao u navođenju primera koliko je privrednih subjekata iz kojeg dela zemlje koristilo njene povoljne kredite. Autor je istakao da je stvaranje Banovine Hrvatske značilo drastično povećanje poraza u toj oblasti i da su privredna preduzeća tražila spas u promeni sedišta van teritorijalnog područja ove banovine, ali nije naveo zaključak zašto je to bilo tako. Analizom izloženog moglo bi se doći do odgovora da je tako urađeno jer se to ne bi uklapalo u proklamovan stav da su prečanski krajevi predstavljali najopterećenije fiskalno područje. Tako autor ne bi mogao da održi zaključak da finansijska politika u Jugoslaviji nije bila utemeljena na ekonomskim načelima, nego je bila proizvod zadovoljenja uskonacionalnih interesa jednog konstitutivnog elementa. Investiranje države po pokrajinama prikazano je kao obrnuto proporcionalno njihovom učešću u državnom budžetu. U ovom slučaju napušten je Bičanić kao izvor, jer je u njemu prikazana ekonomska moć pokrajina posle dve decenije zajedničkog života u industriji, saobraćaju, poljoprivredi, stočarstvu, trgovini itd. Izložene činjenice nesumnjivo pokazuju veliku prednost prečanskih krajeva, što nije u logičnom odnosu sa prethodnom tvrdnjom. Najbolji primer je Prva hrvatska štedionica koja je kao apsolutno najmoćniji novčani zavod preživela krah Kreditanstalta i posledicu krize poverenja upravo zahvaljujući intervenciji države.

Za svoje stavove autor je koristio dokumentaciju Arhiva Jugoslavije, Arhiva Narodne banke Jugoslavije, Arhiva Vojvodine i Muzeja Vojvodine. Od literature oslanjao se najviše na radove ekonomista savremenika događaja, dok od dnevnih li-

stova prevladava *Politika*. Primetna je i disproporcija u volumenu arhivske građe korišćene do 1929. godine i posle diktature, što je posledica oslanjanja knjige na odbranenu doktorsku disertaciju na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, koja je finansijsku politiku sagledavala do 1929. godine. Zato je, verovatno, period od 1929. godine prikazan hronološki, jer su pitanja vezana za prvih deset godina postojanja jugoslovenske države mnogo kompleksnije obrađena.

Ivan M. Becić

Miloš Ković, DIZRAELI I ISTOČNO PITANJE, Klio, Beograd 2007, 509

Miloš Ković pripada generaciji mladih istoričara koja je u svojim 20-im godinama bila svedok raspada ideologija i država, rata i mira, povratka velikih sila na Balkan i ponovnog strukturisanja Balkana što je, kao u laboratoriji, mogla da posmatra i promišlja. Mladi ljudi te generacije koji su se opredelili za „zanat istoričara“ stalno su preispitivali svoja iskustva i zapažanja pitajući se u kojoj meri istoričari mogu da razumeju i objasne događaje koji se odvijaju pred njihovim očima, koliko su ti događaji povezani sa prošlošću i da li se na osnovu njih mogu odrediti opšta kretanja u budućnosti. U toj generaciji se razmišljalo o zapisivanju ličnih zapažanja o događajima koji su se odvijali na lokalnom, regionalnom i evropskom nivou, kako bi se, kada vreme bude izbrisalo direktnu vezanost za događaje, razgovaralo o njima i pokušalo da se odgonetnu tajne „istorijske distance“, „opažanja događaja“, i „objektivnosti i subjektivnosti“ u analizi stvarnosti. Sva ova generacijska iskustva i promišljanja Miloš Ković je ugradio u svoju knjigu.

Sa Kovićevom knjigom, srpska istoriografija je dobila jednu novu, veoma važnu odrednicu. Postoji više razloga za ovu tvrdnju: ovo je iskorak u naučnom, metodološkom i stilskom smislu.

Ova knjiga nije klasična biografija. Ona nije ni knjiga klasične diplomatske istorije gde se suvoparno prepričavaju depeše koje su kružile evropskim prestonicama. Ovo nije ni knjiga bezlične istorije

međunarodnih odnosa, u kojoj dominiraju strukture koje često zapostavljaju ulogu pojedinca. Ovo je knjiga „totalne istorije“ u najlepšem smislu značenja koje mu je dala francuska historiografija. Radi se o sintezi koja se bavi osnovnim problemima metodologije moderne istorije međunarodnih odnosa: odnosom pojedinca i struktura; procesima dugog, srednjeg i kratkog trajanja koji se odražavaju na pojedince, etničke grupe i narode; ulogom države i državnika, i njihovim različitim prostorima delovanja: lokalnim, regionalnim, evropskim i svetskim; kontinuitetom i diskontinuitetom jedne politike; odnosom spoljne i unutrašnje politike; većitim pitanjem efikasnosti imperije, nasuprot poštovanja ljudskog digniteta; procesom odlučivanja u međunarodnim odnosima; uticajem lobija; mentalitetom, javnim mnjenjem i njegovim značajem; funkcionisanjem demokratije u modernom dobu; „imaginarnim“ u međunarodnim odnosima; pa čak i istorijom svakodnevice u međunarodnoj politici.

Još jedan važan doprinos ove knjige stručnoj literaturi odnosi se na istraživanja percepcija. U poslednje vreme objavljeno je veoma mnogo radova o lokalnim ekonomskim ili socijalnim pitanjima. To je dobro i ne treba umanjivati značaj ovih istraživanja. Ković međutim čini veliki korak napred i daje odgovore na pitanja kako su nas drugi videli, kako smo bili viđeni u Londonu, Beču, Petrogradu ili Carigradu, koji su stereotipi o nama postojali kod drugih koji su odlučivali o Srbiji. Da bi o svemu tome pisao, autor je koristio bogate i raznovrsne istorijske izvore. Novina je u tome što on nije koristio samo diplomatske izvore koji se nalaze u Publik rekord ofisu u Londonu, već i romane i ličnu prepisku diplomata i političara o kojima je pisao, kao i britanske parlamentarne rasprave i štampu. On je umeo da savlada mnogobrojnu građu o čemu svedoči i oko 100 stranica napomena i bibliografije na kraju knjige. U ovom dinamičnom i zanimljivom delu čitalac sa nestrpljenjem očekuje sledeću stranicu kako bi saznao kako je razrešen jedan međunarodni incident, diplomatska inicijativa ili unutrašnjopolitički sukob.

U nizu pitanja koja Ković razmatra izdvojio bih tri celine:

1) Pitanje odnosa struktura i ličnosti u kontekstu viktorijske Engleske. Ovo je ključno pitanje u Kovićevoj studiji. U krajnjoj liniji ono se odnosi na pitanje u kojoj meri je čovek slobodan u svojim odlukama. Na ovo pitanje studija daje odgovore u stalnoj kritičkoj analizi dinamike protivurečnih odnosa koji su delovali na Dizraelija: između uticaja oca ili Palmerstona na mladog Dizraelija; Dizraelijeve orijentalnog ili engleskog identiteta; njegovog socijalnog ili kulturnog porekla; skorojevića i dendijske ili lorda Bikonsfilda britanskog Gornjeg doma; proživljenog u mladalačkim književnim radovima ili u realnoj politici koju je vodio; između „sablasi Navarina“, kako kaže Ković, ili iskustva Krimskog rata; najzad, Gledstonove ili tradicije samog Dizraelija u britanskoj spoljnoj politici.

2) Pitanje „turkofilije“ i „rusofobije“ Dizraelija. Stavovi Dizraelija o Turskoj i Rusiji proizilaze iz „imperijalističke doktrine“ koju objašnjava Ković: on pokazuje da su vrednosti koje su bile pokretačke snage za Dizraelija bile „prestiz“ i „interesi“ Britanske imperije, njena civilizatorska misija, „instinkt za moć“ u ničeovskom smislu i žudnja za slavom. U tom kontekstu se može objasniti i prezriv stav i nipoštaštavanje Srbije prisutno tokom Dizraelijeveg života. Ali, Ković pokazuje da se u slučaju Dizraelija nije radilo samo o politici prema Rusiji ili Turskoj, već o politici prema trojcarskom savezu Nemačke, Habzburške monarhije i Rusije, i u krajnjoj liniji, politici jedne svetske pomorske imperije prema svojim kontinentalnim suparnicima.

3) Pitanje vezanosti svakodnevice i međunarodnih odnosa. Možda je baš engleski čaj koji je Dizraeli uz laskanje popio sa kraljicom Viktorijom odlučno uticao na to da u ključnim trenucima Istočne krize ona u potpunosti stane na stranu svog predsednika vlade; ili je, možda, „više od prijateljstva“, koje je uspostavljeno između ledi Derbi, supruge britanskog ministra spoljnih poslova i ruskog poslanika u Londonu Šuvalova, doprinelo da protivnička Rusija dođe do britanskih poverljivih dokumenata; viktorijski London se može oživeti u mislima zahvaljujući opisu prelaske ulice Vajthol od Forin ofisa do Dau-

ning strita koji je učinio lord Derbi da bi razgovarao sa Dizraelijem o ključnom pitanju da li bi ulazak Rusa u Carigrad bio *casus belli* za Britansko carstvo. A možda je kostobolja koja je mučila britanskog „vremešnog“ premijera odlučno uticala na neku njegovu neodmerenu odluku. To da su se ruske diplomate podsmevale lošem znanju i izgovoru francuskog jezika britanskih političara takođe puno govori o epohi 19. veka. Ove „sitnice“ i „pikanterije“ još više doprinose značaju Kovićevog dela.

U stalnoj borbi između struktura i ličnosti, autor se ipak opredeljuje za strukturu. Kovićev Dizraeli se ne poziva na svoja sanjarenja iz romantičarske mladosti nego na „ravnotežu“ snaga u svetu. Njegova delatnost se nalazila na tragu državnika Palmerstona i Keninga, a ne njegovih književnih junaka. Ali, u krajnjoj liniji, ovo je ipak knjiga o čoveku u svom vremenu, sa svim usponima i padovima, ostvarenim i neostvarenim željama, stalnosti i promenama u ponašanju i odlučivanju. Svojom knjigom, Miloš Ković nam nije samo podario izuzetno historiografsko delo. On nam je svima poslao i vrednu ljudsku, humanističku poruku.

Stanislav Sretenović

Momčilo Pavlović, ZA TITA ILI ZA KRALJA, IZBORI ZA USTAVOTVORNU SKUPŠTINU 11. NOVEMBRA 1945, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2007, 423

Održavanje i opstajanje na vlasti bila je prirodna preokupacija svih uspešnih revolucionarnih promena. Ljudi i sistemi brzo su se iz revolucionarnih tokova pretvarali u konzervativne sredine koje su se plašile svake promene koja bi ugrozila monolitnost sistema vladavine. Od izbora, koji su predmet istraživanja dr Momčila Pavlovića, potiče i pridev „referendumski“ jer je izborni glasanje shvaćeno u funkciji opredeljivanja birača za ili protiv proklamovanih društveno-političkih vrednosti revolucije.

Koristeći niz izvora strane i domaće provenijencije autor je uspešno otvorio i zaokružio pitanja prirode tih izbora i druš-

tvenog trenutka u kome se izborna aktivnost odigravala prikazujući kako se jedan revolucionarni sistem vrednosti preobražavao u naizgled legalnu i legitimnu, ali ipak autoritarnu vladavinu.

Strukturu knjige, pored iscrpnog predgovora i opširnog uvoda (9–42), čine tematske celine posvećene kralju Petru II Karađorđeviću u emigraciji, njegovim pokušajima da se odupre marginalizaciji monarhističke politike i pretvaranju AVNOJ-a u privremenu Narodnu skupštinu (43–96); potiskivanju višestranačkog sistema i pluralizmu na različite načine sa ciljem komunista da građanska višestranačka opozicija što manje učestvuje u političkom životu zemlje (97–140); izbornom sistemu koji je favorizovao pobednike u ratu preko novih zakona o izborima i prisustvu komunista u svim izbornim telima (141–202); pripremama za izbore u kojima je glavnu reč imao Narodni front, telo koje je stvarno bilo pod kontrolom KPJ, mada se predstavljalo kao nadstranačka organizacija izrazito patriotski orijentisana (203–290); odnosu opozicije prema izborima (291–352) i pobedi komunista na izborima (353–394), čime je bila zaokružena smena političkih sistema u zemlji. Slede ubedljiva fotodokumentacija izbora (395–402) koja, uz zaključak, izvore i literaturu (403–422), zatvara istraživački krug preispitivanja političkih nadmetanja za prevlast u posleratnoj Jugoslaviji.

Izborni proces bio je svojevrstni nastavak ratnih sukoba u zemlji, mada političkim sredstvima. Autor je opisujući državu i društvo na kraju rata konstatovao da je prelaz bio „tiha evolucija“ od demokratije građanskog tipa do diktature komunizma. Vreme pred izbore i u toku izbornog procesa bilo je u znaku sukobljavanja i susretanja starog i novog. Potrebni službenici opstajali su na svojim mestima u državnoj nomenklaturi uz neizbežno rukovođenje proverenih komunističkih kadrova. Bilo je to i vreme osvete kada je praksa vansudskih likvidacija često primenjivana tako da je izazivala strah i nezadovoljstvo u mnogim krugovima, iako se takav vid otpora nije smeo javno ispoljavati. Beda poratnog društva takođe je pratila ove izbore. Građanski opozicionari, nadajući se stranom intervencionizmu i verujući u kratkotraj-

nost novog režima, delom su se opredeljivali za politiku izbeglištva. Porazene fašističke i uznemirene demokratske pristalice našle su se u situaciji da sa istim žarom streme kraju komunizma. Ostaci protivničkih trupa na teritoriji države više su govorili o neizbežnosti promene vlasti nego u prilog promene sistema nasilnim putem iznutra. Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije potpomagao je stvaranje sistema vlasti na novim osnovama preko narodnih odbora, a obnova je do donošenja opšteg plana za celu zemlju izvođena spontano u prioritetnim granama kakve su bile industrija, saobraćaj i poljoprivreda. Osnovne organizacije Narodnog fronta i narodni odbori završavali su proces promene vlasti u jugoslovenskim federalnim jedinicama. Živelo se u senci racionalizacije predmeta široke potrošnje, ishrane i suzbijanja onoga što će modernim rečnikom u kasnijim vremenima biti poznato kao siva ekonomija. Zavođenje jedinstvene valute presekle je negativne posledice monetarnog haosa u zemlji, a pod parolom eksproprijacije buržoazije menjani su svojinski odnosi u Jugoslaviji. Nisu se kažnjavali samo neprijatelji revolucije nego i proklamovani politički protivnici, a atmosferu sukoba u zemlji oslikavalo je potkazivanje građana onih osoba za koje se smatralo da su stekle ratnu dobit tokom okupacije. Oružje popularnosti novog režima bilo je oličeno u instituciji agrarne reforme pošto je svaka druga porodica u državi dobila zemlju. Preseljavanje i pomeranje stanovništva izmenilo je socijalnu i demografsku strukturu mnogih krajeva zemlje. Prelazak najvećeg dela industrije i poljoprivrede u sektor državnog upravljanja omogućio je novoj vlasti sticanje moćnih poluga za upravljanje raspoloženjem biračkog tela, koje je bilo pretežno zadovoljno novim svojinsko pravnim odnosima i nije bilo raspoloženo za povratak na predratnu situaciju.

Pregovori o sporazumu Tito-Šubašić otkrivali su da su interesi Dvora i Srbije bili ugroženi, jer niko od aktera složene međunarodne igre davanja legitimnosti revolucionarima nije želeo niti nameravao da štiti njihove interese. Transfer vlasti suštinski je bio potvrđen time što se vlada u Jugoslavije zabranjivao povratak u zemlju do donošenja konačne odluke o dr-

žavnom uređenju. Potpisnici sporazuma dogovorili su se i o federalnom ustrojstvu države uz priznanje političke legitimnosti cele NOB. Rešavanje prenosa vlasti osmišljeno je stvaranjem institucije Namesništva na koju je kralj trebao da prenese ovlašćenja. Odsustvo vladara samo je više doprinelo uspehu propagande protiv njega. Uzalud je on upozoravao Čerčila da postoji tendencija ka uspostavljanju totalitarnog sistema u kome će se uništavati ljudi koji mu ne pripadaju. Otpor politički izolovanog jugoslovenskog vladara nije mogao biti veći od deklarativnog, mada je sa velikim dostojanstvom u pisanim tekstovima branio svoje prerogative. Političko odlučivanje u zemlji preuzela je partija koja je navikla da sistem upravljanja i odluka bude konspirativan, bez bilo kakve kontrole nad vrhovnim partijskim telima. U takvim uslovima AVNOJ-a je proširen predstavnicima razjedinjenih građanskih partija koje su samo u nekim pitanjima bile protivnici odluka koje je donosila skupština. AVNOJ se transformisao u privremenu Narodnu skupštinu i ignorisao je političke poteze vladara u inostranstvu koji je opozvao Namesništvo i odbacio svaku vrstu sporazuma sa komunistima. Bio je prisiljen da to učini, jer su namesnici umesto da štite njegove interese zastupali suprotnu stranu. Građanska opozicija se pred izborima suočila sa raznim izazovima, među kojima treba izdvojiti omalovažavanje opozicije koje se sa skupštinskih govornica po nepisanom automatizmu prenosilo na dirigovanu štampu.

Deo knjige pod nazivom *Zatiranje političkog pluralizma u zemlji* poslužio je dr Pavloviću da, analizirajući medijske i političke pritiske, dokaže da je program Narodnog fronta predstavljen kao nešto što nema alternativu dok je svako drugo istupanje smatrano reakcionarnim, pa prema tome i neprijateljskim. Najbolje se to videlo iz načina na koji se komunistički sistem upravljanja odnosio prema političkim strankama. Unutar Narodnog fronta postojale su stranke koje su saradivale sa režimom u nastajanju, ali one nisu same imale značajno biračko telo. Republikanska, Narodna seljačka i Samostalna demokratska stranka za komuniste su bile više dekor za sprovođenje onoga što će biti poznato kao „na-

rodna demokratija“. Druge stranke, koje su pre Drugog svetskog rata imale moćno biračko telo i čvrstu partijsku organizaciju, našle su se u situaciji borbe za opstanak koja im je bila nametnuta u trenucima kada većina građanskih stranaka jedva da je mogla da računa na ljude koji su nekada predstavljali rukovodeća tela. Političke ideje tih stranaka dolazile su u sukob sa jednopartijskim komunističkim planovima i samim tim njihovi programi nisu odgovarali realnoj političkoj stvarnosti. Vođa Demokratske stranke Milan Grol jedini je u kontinuitetu privida višestranačkog sistema kritikovao komuniste verujući da će oni protokom vremena postati popustljiviji. Frakcionaštvo među drugim strankama na teritoriji Srbije bilo je u tolikoj meri rašireno da stranke nisu predstavljale ozbiljnog političkog protivnika za komuniste.

Jugoslovenska historiografija, pod političkim patronatom komunista, lansirala je tvrdnje koje su snagom opšteg mesta trebale da dokažu demokracičnost partizanskog pokreta. Odanost pokretu i protivljenje njegovim neprijateljima bili su jedini preduslovi za ljude koji su želeli da uđu u partizanski, odnosno komunistički, politički sistem u ratu i posle njega. Da bi se učvrstilo delovanje sistema višestranačkim izborima prethodili su izbori za narodne odbore, u kojima je bilo mnogo pritisaka na biračko telo kako bi se obezbedio što veći procenat glasača. Izbori nisu bili jednovremeni niti su imali uniformni karakter. Mešalo se javno i tajno glasanje, negde su se delegati birali čistom aklamacijom a izborne nepravilnosti bile su sastavni deo procesa glasanja. Izbori za ova rukovodeća tela bili su, u organizacionom smislu, priprema za izbore za Ustavotvornu skupštinu za koje se znalo da će biti raspisani krajem 1945. godine. Vreme za predizborne aktivnosti bilo je ograničeno sporazumom Tito-Šubašić pošto ih je trebalo održati tri meseca posle oslobođenja, a procenjivalo se da je za pripremu izbora bilo neophodno dva meseca zakonodavnih i administrativnih aktivnosti. Zakon o biračkim spisковima izglasan je u Privremenoj narodnoj skupštini po hitnom postupku. Njegovim odredbama starosna granica za aktivno i pasivno biračko pravo snižena je na 18 godina tako da su omladinci, žene i vojska

činili more novih glasača spremnih da ukažu poverenje partiji ratnih pobednika. Zakon o Ustavotvornoj skupštini i zakon o izboru Narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu bili su u funkciji pravnih sredstava za izborna nadmetanja, a opozicija je uzalud prebacivala komplikovanost izbornih procesa pošto su se birali poslanici za oba skupštinska doma različitim merilima, a zamerali su vlastima da postoje tela koja vrše političku cenzuru nad listama kandidata za narodne poslanike.

Na prigovore da lokalni organi vlasti nisu izabrani kao predstavnici naroda komunisti su se branili tvrdnjom da je reč o vlastima koje su „izrasle iz naroda“ pa im nije potreban izborni legitimitet. Izborni sistem u poređenju sa predratnim pretrpeo je promene u oblastima stvaranja izbornih jedinica i načinu kandidovanja onih koji su se birali. Bio je različit i metod dodeljivanja mandata, a predratne stranke nisu imale iskustva sa toliko izmenjenim izbornim postupkom i načinom glasanja. Bilo je glasača koji su bili lišeni ovog prava: od onih koji su predstavljali personifikacije monarhističkog sistema vladavine između 1929–1939, a to su uglavnom bili političari i ministri za čijih se mandata vodila oštra borba protiv zagovornika boljševičke ideologije. Drugi segment osoba lišenih biračkog prava bili su pripadnici vojnih formacija okupatorskih i kvislinških jedinica koji su se borili protiv komunista tokom rata, iako je broj onih kojima je zabranjeno da glasaju bio bitno smanjen zbog odredbi da je aktivno učešće u trajnoj borbi protiv NOP-a jedini razlog za oduzimanje glasačkog prava. Administrativni srez bio je osnovna izborna jedinica za izbore za Saveznu skupštinu. Oni su u proseku imali oko 40.000 stanovnika, dok su veći gradovi činili posebne izborne okruge. Savezna skupština je posle izbora trebalo da ima 348 poslanika, od čega se 144 poslanika biralo na teritoriji Srbije. Kandidovanje za izbore vršilo se po zemaljskim listama za federalne jedinice i oblasnim listama za Kosovo i Vojvodinu. Vršilo se po kombinovanom sistemu okružne liste sa pojedinačnim sreskim kandidatima. Okružne liste su bile samo skup sreskih kandidata, a mogle su biti samostalne ili u sastavu savezne liste. Još jedan uslov za pripremu iz-

bora bio je organizovan rad izbornih komisija koje su vršile tehničku pripremu izbornog procesa. Biračke spiskove su sastavljali mesni, gradski i rejonski narodni odbori. U toku utvrđivanja biračkog prava dešavalo se da se vode čitavi sudski postupci pred komisijom o navodnim ili stvarnim krivicama budućih glasača, a bilo je i slučajeva da su pojedinci samo na osnovu običnih optužbi bez provere gubili biračko pravo. Ukupan broj glasača na jednom biračkom mestu nije trebalo da prelazi 500 ljudi. Predstavnici lista kandidata za poslanike po zakonu su mogli da nadgledaju rad biračkog odbora, što je bio još jedan prikriveni mehanizam kontrole nad glasovima i glasačima posebno u uslovima omalovažavanja osnovnih demokratskih normi. Glasalo se gumenim kuglicama zbog velikog broja nepismenih birača. Iako izborni zakon nije dozvoljavao agitaciju na biračkom mestu i zadržavanje na biralištu, takvih pojava je ipak bilo i one su pokazivale sklonost ka narušavanju demokratskih procedura koje su se formalno proglašavale najširim u usijanoj izornoj i postizornoj propagandi. Izborni rezultati i podela mandata dobijali su se na osnovu kombinovanog sistema većinskog i proporcionalnog pristupa. Proporcionalni sistem bio je shvaćen u funkciji ispravljanja slabosti većinskog principa. Za Skupštinu naroda usvojen je princip proporcionalnog izbornog sistema, a podela mandata se vršila u tri faze za oba skupštinska doma. Ovako osmišljen izborni sistem, prema istraživanjima Momčila Pavlovića, favorizovao je Narodni front u uslovima sistemske diskreditacije opozicije. Izbori su postali sredstvo za aklamaciju novog političkog sistema, a ne stvaranje novih predstavničkih tela uz uvažavanje volje građana i principa višestranačkog parlamentarizma.

Pripremanje za izbore komunisti su posvetili pažnju shvatajući da rezultati zavise od toga koliko će moći da svoj uspeh predstavljaju kao veličanstvenu pobjedu revolucionarnog puta. Izborima se rešavalo pitanje državnog uređenja i zato se i samo stvaranje Narodnog fronta moglo tretirati kao politički vid izbornih priprema. Ova organizacija bila je dominantna snaga u propagandnom i izbornom procesu, vršeći sistemsku marginalizaciju opozicionih gru-

pa. U svom programu, još pre narodnog odlučivanja, Narodni front je isticao nezavisnost države čije je političko uređenje trebalo da bude republikansko. U nekim delovima zemlje poput Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Makedonije bio je institucija za sprovođenje partijskog monolitizma, dok su karakteristike Narodnog fronta u Srbiji i Hrvatskoj više naginjale političkom pluralizmu ograničenog dometa. Stranke i frakcije koje su ušle u Narodni front postepeno su gubile identitet. Morale da prihvate program iza kojih su odredbi stajali komunisti. Drugi metod marginalizacije bio je podsticanje frakcijskih rascepa u građanskim partijama, što je uz represiju OZN-e negativno uticalo na namere da se stvori organizovan politički život i obnove tela raznih stranaka. Ograničenost formalno poštovanog sistema demokratskih vrednosti videla se iz velikih ovlašćenja koja su imali okružni odbori Narodnog fronta u sferi političkih i kontrolnih ovlašćenja tokom predizbornog perioda. Partijama i pojedincima unutar Narodnog fronta nije bilo dozvoljeno da ističu svoje kandidatske liste, a u proglašavanju se vladar bez kontrole nad krunom otvoreno nazivao „kraljem odmetnikom“. Kontrolu komunisti omogućavale su i partijske izborne komisije koje su kao neformalne i nelegalne organi još uvek ilegalno ustrojene partije vodili poslove vezane za izbore. Stranke u Narodnom frontu bile su svesne da se politički život nalazio na prekretnici, ali nisu mogle da utiču na okolnosti u meri u kojoj su to želele. Proglasi Narodnog fronta govorili su o problemima, a kampanja je bila usmerena protiv opozicije koja zvanično nije ni učestvovala u izornoj treći. Mesni narodni odbori sastavljali su biračke spiskove. Broj onih kojima je biračko pravo bilo uskraćeno u Srbiji nije prelazio 4% biračkog tela. Izbori su planirani za 3. novembar, ali su pomereni nedelju dana kasnije. Skupljanje potpisa za kandidatske liste pretvorilo se u trku sa vremenom. Donet je niz odluka vezanih za sirovine potrebne (guma i papir) za izbore. Vojska je bila dva puta ubačena u biračke spiskove, a bilo je problema i sa drvom predviđenim za glasačke kutije. Nijedna federalna vlada nije predvidela budžet za izbore. Stvarala se veštačka psihoza u tolikoj meri

da se neuspehom smatralo svaka izlaznost birača ispod 90% ljudi sa pravom glasa. Pripreme su kulminirale masovnim skupovima. Samo u Srbiji održano je 12.448 konferencija, 944 zborna i 64 mitinga na kojima je učestvovalo 3,347.235 ljudi.

U takvoj atmosferi stranačka opozicija se mogla opredeljavati samo za dve opcije: odlaganje izbora ili apstinenciju. Pošto nisu uspeli da odlože izborne procese, partije sa margine delovanja odlučile su se za apstinenciju zato što je postojao strah od policije i umešanosti vladajućih struktura sa ciljem da se onemogući učešće opozicije. Na proglas o apstinenciji komunisti su zbog spoljnopolitičkih razloga odgovorili uvođenjem kutija bez liste neposredno pred održavanje izbora. Ni emigracija nije uspeła da promeni ili uspori proces zaokruživanja komunističke vlasti u Jugoslaviji.

Usiljena agitacija sprovodila se na sam dan glasanja i na biračkim mestima, a čin glasanja pretvarao se u politizovanu svečanost opštenarodnog karaktera. Na glasanje je izašlo 7,5 miliona birača odnosno 88,66% onih koji su mogli da glasaju. Za kutiju bez liste glasalo je 9,52% glasača, a za listu Narodnog fronta 90,48% izašlih građana. Samo je u Vojvodini, užoj Srbiji i Sloveniji broj onih koji su glasali za kutiju bez liste prelazio 10%, pa ni uočene izborne nepravilnosti nisu mogle da bitnije utiču na krajnje izborne rezultate. Bilo je onih koji su javno glasali ili ispoljavali prezir prema kutiji bez liste, iako je to predstavljalo kršenje zakona. Zato i ne čudi opaska Dragoljuba Jovanovića da su u pitanju bili „ratni izbori“, čime se aludiralo da situacija u zemlji još nije bila dovoljno stabilna za normalne političke i izborne tokove.

Knjiga dr Momčila Pavlovića zaokružila je historiografski pogled na izbore iz bitne i do sada nedovoljno istražene perspektive unutrašnjih prilika u zemlji. Teorijski, metodološki i izvorno čvrsto utemeljena na htenju za racionalnom slikom prošlosti ostaje nezaobilazan doprinos u proučavanju fenomenologije vlasti Josipa Broza i njegovih sledbenika i biti još jedan od složenih odgovora na pitanje zašto se politički protivnik u srpskoj i jugosloven-

skoj istoriji 20. veka pretežno tretirao kao unutrašnji neprijatelj.

Ljubomir Petrović

Bojan Dimitrijević, ZORAN ĐINĐIĆ. BIOGRAFIJA, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2007, 319

Najnovija knjiga Bojana Dimitrijevića – biografija Zorana Đinđića, tragično nastradalog prvog srpskog nekomunističkog premijera posle Drugog svetskog rata, otvorila je i jedno suštinsko metodološko pitanje. Istoričari uglavnom izbegavaju da se bave istorijom „današnjice“; pojedini od njih, ne tako malobrojni, takvu istoriju tretiraju sa mnogo sumnje i skepse, tvrdeći da je za valjanu istorijsku obradu neophodno ispuniti najmanje dva kriterijuma: dostupnost izvorima i udaljenost, tzv. istorijsku distancu od događaja koji se proučavaju. Takođe se smatra da istoričar koji je bio neposredni svedok, ponekad i učesnik događaja, kao što to jeste slučaj sa Dimitrijevićem, ne može da bude dovoljno objektivno van obradi svoje teme.

Bojan Dimitrijević nije imao takvih dilema i njegov stav je više nego jasan: istoričari su obavezni da se bave istorijom „današnjice“ ako žele da se suprotstave širenju neistina, stereotipova i netačnih, često i svesno lažnih predstava o aktuelnim događajima. Osim toga, istorijska nauka jeste podložna preispitivanju, ona se menja i to ne samo na osnovu nespornih činjenica, nego i, možda i najviše, u skladu sa pitanjima koja su otvorena u periodu u kojem istoričar živi. Dimitrijević se opredelio za koncept koji odudara od raširene predstave o istoričaru – da je on samo sakupljač činjenica koje potom hronološki razvrstava i uobličava. Naprotiv, u svojoj knjizi o Zoranu Đinđiću, tragičnoj figuri srpske istorije sa početka 21. veka, on je jasno izložio svoj stav i obrazložio zašto smatra da su njegova objašnjenja ubedljivija nego postojeća.

Izazovi pred kojima je stajao autor bili su više nego veliki i mnogima bi se učinili nesavladivim: knjiga se pojavila kada je prošlo tek nešto više od četiri godine od Đinđićevog ubistva, kada nije bio okončan

ni sudski proces njegovim ubicama, a kada se službeno gotovo ništa ne saopštava o motivima atentata, odnosno političkoj pozadini ubistva premijera; istorijski proces ne samo da nije završen, nego se ne znaju ni svi njegovi akteri, a informacije o tome smenjuju se neverovatnom brzinom. Zbog svega toga i najmanji autorov komentar može se okarakterisati kao politički pristrastan a ne naučno fundiran. Dimitrijević, međutim, ne skriva da je bio sledbenik Zorana Đinđića i da je „tmurna politička svakodnevnica“ nastala posle njegovog ubistva bila i izazov za pisanje ove biografije. Kako kaže sam autor, „Zoran Đinđić je bio harizmatični lider, ali i više od toga. On je u Srbiji otvorio vrata promena posle decenije i po totalitarističkog režima. Kao takav, plenio je energijom sve nas koji smo ka njemu usmerili svoju pozitivnu energiju, svoje želje i svoja očekivanja“.

Pošto je Zoran Đinđić bio javna ličnost, iza njega su ostali mnogi pisani tragovi njegovog rada. On je bio aktivan učesnik političkih događaja u Srbiji i Jugoslaviji od kraja 80-ih godina 20. veka, pa Dimitrijević nije imao većih problema da analizira taj period Đinđićevog života i njegove političke filozofije. Dobra strana vezana za izvore jeste mogućnost koju je Dimitrijević imao da koristi podatke iz stranačke, odnosno lične Đinđićeve arhive. Sabrana arhivska građa u Dokumentacionom centru Demokratske stranke omogućila mu je da se slobodno upusti i istraživanje života i rada Đinđića prvo kao šefa Izvršnog odbora (do 1994) a zatim i predsednika stranke. Najviše heurističkih problema Dimitrijević je imao za period kada je Đinđić bio premijer, iz razumljivih razloga. Taj deo rekonstruisan je na osnovu raspoloživih podataka iz medija, a delom i iz sačuvane stranačke dokumentacije. Zahvaljujući autorovom prikupljanju intervjua od Đinđićevih savremenika, istraživanje i pisanje donekle su olakšali posao.

Život Zorana Đinđića prati se hronološki – od rođenja, srednjoškolskih i studentskih dana, do prvih oblika političkog aktivizma. Centralno mesto dato je formiranju Demokratske stranke (1989) čiji je Đinđić jedan od osnivača, i prvim višepartijskim izborima u Srbiji (1990). Zatim se prate političke aktivnosti u vreme vladavi-

ne Slobodana Miloševića, sa ukazivanjem na sva ključna mesta iz burne istorije srpskog parlamentarizma – svi izbori do septembra 2000, preokret koji je nastao 1995. i koji je uslovio okretanje Đinđića unutrašnjim problemima; pobeda koalicije „Zajedno“ na lokalnim izborima 1996. i izbor za gradonačelnika Beograda, kao i veoma brzi odlazak sa te funkcije zbog gubljenja podrške jednog od koalicionog partnera (Srpskog pokreta obnove).

Naredni tematski deo pripada stvaranju Saveza za promene (1998) čija je okosnica bila Demokratska stranka, i događajima iz 1999 – NATO bombardovanje, pojačavanje represije srpskog režima, što je i dovelo do kratkotrajnog Đinđićevog izгона u Crnu Goru. Centralno mesto u ovom delu pripada događajima iz 2000. koji su doveli do pada režima Slobodana Miloševića, prvo na izborima 24. septembra, a onda i u „narodnoj revoluciji“ od 5. oktobra. Zatim Dimitrijević prati prve nesporazume koji su se pojavili u vladajućoj koaliciji (DOS) i koji su se ticali pravca daljeg razvoja Srbije; dilema je personifikovana kroz sukob sa predsednikom SRJ Vojislavom Koštunicom. Taj sukob ostaće konstantan sve do smrti Zorana Đinđića.

Dimitrijević se posebno fokusirao na „reformski kurs“ nove vlade, odnosno proklamovanu nameru Zorana Đinđića da ne želi da bude popularan već da obavi istorijsku misiju – „uvođenje reda u Srbiji“. Najvažnije mesto imala je borba za evropske integracije, u čemu je Đinđić najveću pomoć očekivao od Nemačke. U tom kontekstu prati se i premijerova bogata međunarodna aktivnost. Uporedo sa radom vlade, Dimitrijević prati u sukobe u DOS-u, kao i sve političke kontroverze koje su iz tog sukoba proistekle, a koje su znatno usporile sprovođenje reformi. Prekretnica u odnosima sa V. Koštunicom predstavljalo je izručenje Slobodana Miloševića tribunalu u Hagu. Autor zatim detaljno analizira pozadinu ubistva Momira Gavrilovića i pobunu Jedinice za specijalne operacije. Indirektna podrška V. Koštunice ovoj jedinici tokom njene pobune opredelila je dalji tok istorije Srbije, sve do premijerovog ubistva.

Završni deo biografije posvećen je ubistvu premijera, odnosno sumornoj atmos-

feri koja je tada vladala u Srbiji. Kako isti-
 če Dimitrijević, „ako je u javnosti plenio
 optimizmom i širio pozitivni duh prome-
 na“, Đinđić je početkom 2003. bio izuzet-
 no zabrinut „morem problema čije se obale
 nisu videle“. U kratkim crtama, autor regi-
 struje sve ključne momente koji su doveli
 do tragedije 12. marta 2003. U završnom
 poglavlju, dato je sećanje više savremeni-
 ka Zorana Đinđića; te stranice na najpla-
 stičniji način dočaravaju „lik i delo“ prvog
 nekomunističkog, demokratskog premijera
 u srpskoj istoriji posle poluvekovne vladavine
 komunističkog, odnosno njihovih epigona
 socijalista. Možemo se složiti sa autorom
 da je Đinđić bio „iznenadna pozitivna am-
 plituda“ u modernoj istoriji Srbije, ili, ka-
 ko je to rekao Vladimir Popović, jedan od
 njegovih najbližih saradnika: „On je ro-
 đen 20 godina pre nego što je trebalo da
 se rodi i da je bio čovek za neko bolje i
 lepše vreme“.

Kosta Nikolić

Kosta Nikolić, GENERAL MIO-
 DRAG DAMJANOVIĆ 1893–1956, BIO-
 GRAFIJA, Udruženje BJKV „Draža Mi-
 hailović“, London 2008, 417

Biografija đenerala Miodraga Damja-
 novića iz proverenog istoriografskog pera
 dr Koste Nikolića, predstavlja još jedan
 doprinos razjašnjenju zatamnjene istorije
 Drugog svetskog rata na našim prostorima.
 Karakterističnog lika koji vidimo na mno-
 gim fotografijama datiranim 1944–1945,
 đenerala Damjanovića poznajemo kao jed-
 nog od aktera završnog perioda ratne dra-
 me srpskog naroda. On je ličnost koja je
 bila nominalni komandant svih srpskih (ju-
 goslovenskih) nacionalnih snaga u 1945.
 godini. Kao takav bio je na čelu te šarolike
 grupe po završetku rata u Italiji, do potpu-
 nog prestanka postojanja tih snaga posle
 1947. godine. Najveći deo knjige odnosi se
 na taj period. Nikolić je satio ovu biogra-
 fiju zahvaljujući sačuvanoj istorijskoj gra-
 đini prvog reda koju je dobio iz inostran-
 stva, uglavnom opisujući do sada nepo-
 znatu aktivnost đenerala Damjanovića i
 njegovih saboraca u tuđini posle 1945. go-
 dine.

Autor je sažeo biografiju đenerala Da-
 mjanovića do Drugog svetskog rata na ne-
 koliko uvodnih strana, na kojima zaintere-
 sovani čitalac stiže sliku o kakvom je ofi-
 ciru i đeneralu reč. Priča počinje da se širi
 odlaskom Damjanovića u zarobljeništvo
 zajedno sa stotinama hiljada jugosloven-
 skih vojnika. Maja 1944, Damjanović biva
 pozvan od đenerala Nedića da se vrati u
 Srbiju i preuzme dužnost šefa njegovog
 kabineta. On se tokom leta angažovao u
 pokušajima stvaranja objedinjenih nacio-
 nalnih snaga u Srbiji, a već od oktobra te
 1944. zatičemo ga na dužnosti u štabu Ko-
 mande Srbije Jugoslovenske vojske u
 otadžbini. Zajedno sa tim snagama on je
 prošao bosansku golgotu u zimu 1944–45,
 posle čega ga je đeneral Mihailović poslao
 da bude komandant objedinjenih snaga
 JVuO, Srpskog dobrovoljačkog korpusa i
 četničkih snaga iz zapadnih srpskih pokra-
 jina koje su se nalazile u Primorskoj, u
 Sloveniji. Sa ovim snagama Damjanović
 se po završetku rata povukao u Italiju, gde
 su te snage bile razoružane od Britanaca.

Pola godine kasnije, Damjanovića je
 sud u Jugoslaviji proglasio za ratnog zlo-
 činca. Njegovo ime bilo je u grupi od pre-
 ko 20 đenerala i 40 ostalih pripadnika Ju-
 goslovenske vojske. Uglavnom sva od
 ovih lica bila su ostala van domašaja ko-
 munističkih vlasti u Jugoslaviji.

Zahvaljujući originalnoj građi, Nikolić
 daje do danas uglavnom nepoznatu sliku
 života u logoru Eboli u Italiji. Vojna orga-
 nizacija, brojno stanje, način života i rada,
 dileme i podele koje su bile prisutne, od-
 nos britanskih vlasti... samo su neke od te-
 me koje dotiče ova biografija, odnosno ži-
 votne muke sa kojima se đeneral Damja-
 nović bavio. Autor upečatljivo slika kako
 se ova nacionalna zajednica postepeno osi-
 pala i kako su britanske vojne vlasti poste-
 peno fragmentirale njenu brojnost upuću-
 jući njene pripadnike na razne strane Italije
 i potom Evrope.

Do posebne drame u životu srpskih na-
 cionalnih vojnika dovela je britanska vlada
 obrazujući posebnu komisiju koja ih je is-
 pitivala, tražeći eventualne ratne zločince i
 kolaboracioniste među njima. Nikolić je
 detaljno razjasnio pitanja i rad ove komisi-
 je, kao i stav đenerala Damjanovića u ovoj
 mučnoj epizodi života u izgnanstvu koji se

završio transferom u Nemačku u proleće 1947. godine.

Analizirajući prepisku đenerala Damjanovića sa mnogim nacionalnim prvacima u emigraciji tih godina autor dočarava ne samo njegov politički profil i očekivanja, nego i sve dileme i diskusije koje su tih godina mučile srpsku nacionalnu emigraciju, poraženu u građanskom ratu i rasejanu po Evropi. Na kraju, prateći životni put đenerala Damjanovića, saznajemo detalje formiranja Udruženja boraca kraljeve vojske u Velikoj Britaniji i širom sveta, kao i njegovu posvećenost ovom poslu do kraja života 1956. godine. Nikolić ističe njegovu predanost tegobnom poslu povezivanja i objedinjavanja srpskih emigrantskih organizacija i pojedinaca. Damjanović se nikad nije pomirio sa novim političkim poretkom u Jugoslaviji.

Kosta Nikolić se nije zadovoljio sopstvenim tumačenjem stavova đenerala Damjanovića, već je u drugom delu ponudio prepise i faksimile odbranih dokumenata, kao i pregršt do sada javnosti nepoznatih fotografija i tako ih učinio dostupnim zainteresovanim čitaocima i istraživačima da sami dograde svoju sliku o đeneralu Damjanoviću i njegovim saborcima.

Smatramo da je ovom biografijom obogaćen korpus naslova koji na adekvatan način objašnjavaju ratne i poratne događaje u Srbiji, Jugoslaviji i dijaspori. I pored činjenice da je Kosta Nikolić knjigu napisao i objavio za londonskog izdavača, njena dostignuća biće dostupna i domaćoj naučnoj i ostaloj zainteresovanoj publici.

Bojan Dimitrijević

Rodoljub Čolaković, DNEVNIK (1971–1972), Akademija nauka i umetnosti Republike Srpske – Muzej Semberije, Banja Luka – Bijeljina, 2008, 445

Istaknuti jugoslovenski revolucionar i član KPJ od njenog osnivanja 1919. Rodoljub Čolaković, pored niza objavljenih radova autobiografskog karaktera, vodio je i Dnevnik od 1960. do smrti 1983. godine. To je obiman materijal koji sadrži preko 5.000 stranica teksta. Testamentom je ovlastio dr Zdravka Antonića, sada akade-

mika, da rukopis eventualno pripremi za štampu. Posle Čolakovićeve smrti Antonić je za nekoliko godina do razbijanja Jugoslavije uspeo da celovito dnevnik pripremi za štampu u 11 tomova, ali su ga ratovi unutar Jugoslavije omeli da ih objavi. Od tog celokupnog rukopisa *Dnevnika* Antonić je odabrao da objavi deo za 1971–1972. godine koje su bile karakteristične za unutrašnji razvoj Jugoslavije posle rastakanja federacije i pojave nacionalizma u jugoslovenskim republikama, prvenstveno u Hrvatskoj i u pokrajini Kosovo.

Rodoljub Čolaković je pripadao malom broju partijskih kadrova KPJ iz 20-ih i 30-ih godina 20. veka koji su se, uprkos usponima i padovima po naređenjima svemoćne Kominterne, održali u njenom vrhu. Dva puta je bio na ivici da ga partija izbacila iz svojih redova. Najpre 1938. kao člana Politbiroa CK KPJ, jer je bio u rukovodstvu KPJ sa Milanom Gorkićem, koji je likvidiran u Moskvi, a zatim kao predsednika vlade Bosne i Hercegovine zbog kolebanja u odnosu na Informbiro. Čolaković zaista ima o čemu da svedoči, jer je do kraja života bio izuzetno radoznao i društveno aktivan. Ono što nije mogao javno da kaže unosio je u *Dnevnik* kritikujući pojave i ljude, sve ono što se nije uklapalo u poglede ortodoksnog komunista, koji je verovao u pobjedu socijalizma. Nije štedeo ni sebe kada bi uvideo da je bio izmanipulisan ili u zabludi. Kroz njegov *Dnevnik* defiluju istaknute ličnosti, pretežno iz politike, književnosti i umetnosti. Politika i pisanje su mu bile dve osnovne preokupacije, ali kako je stario sve veću pažnju je posvećivao pisanju, sa saznanjem da su ideologija i politika prolazne a da trajno ostaje ono što je napisao. Ne samo da je umeo lepo da piše nego je bio i nenadmašan usmeni pripovedač, pa ga je bilo zadovoljstvo slušati čak i kada je pričao o suvoparnim temama kao što je istorija KPJ.

U *Dnevniku* je skoro svakodnevno beležio utiske i razmišljanja o najvažnijim događajima u svetu i Jugoslaviji, o istaknutim ličnostima iz političkog, privrednog i kulturno-umetničkog života Jugoslavije, pa do običnih ljudi njegovih saboraca u nekom selu. Iako je bio u penziji od 1962. godine, pratio je mnoge značajne događaje, pojave i vodeće ličnosti jugoslovenske

politike: Tita, Kardelja, Bakarića, Stambolića i druge političare. Dragocene su i njegove interpretacije razgovora sa najistaknutijim jugoslovenskim piscima sa kojima se decenijama družio kao što su Ivo Andrić, Aleksandar Vučo, Miroslav Krleža, Branko Ćopić, Meša Selimović, Gustav Krklec, Oskar Davičo, Dobrica Ćosić i drugi. U *Dnevniku* je pratio ličnosti sa kojima se družio i susretao; njihove stavove prema problemima koji su opterećivali Jugoslaviju kao državu i društvo u celini.

U pojedinim slučajevima uspeo je da pronikne u kome će se pravcu kretati određeni događaji i pojave u svetu i Jugoslaviji. Još početkom 60-ih godina prošlog veka uočio je negativne procese koji su vodili ne samo razbijanju partije nego i Jugoslavije kao države, napominjući da su se „naša kola zaglibila zbog vlastite nebudnosti“, da se SKJ pretvara u „federaciju Partije“ i da jednoj strani vlada izvesna naivnost da se samo rečima može delovati na ljude i koja ne može zaustaviti negativne procese a da na drugoj strani vlada „lopovluk“ najgore vrste. Tih godina još je verovao da je sreća što na čelu partije postoji tako snažna ličnost kao što je Tito i da će on smoći snage da to preseče. Već od 1967. počeo je da gubi nadu i u Tita i postajao je sve više kritički raspoložen prema njemu, ukazujući na njegove negativne osobine: da je vlastoljubiv, sujetan i autokrata, da je saradnike birao ne po sposobnostima nego kako su se odnosili prema njemu i da su sva ključna pitanja rešavana u uskom krugu oko Tita a samo formalno iznošena na sednice Centralnog komiteta SKJ. Između ostalog uspeo je da shvati suštinu mnogih događaja u Jugoslaviji kao što su bili: studentske demonstracije 1968. godine; deseta sednica CK Hrvatske; cestna afera u Sloveniji; masovni pokret u Hrvatskoj i drugi. Ponekad nije uočavao zakulisne igre iza istorijske scene pojedinih događaja ostajući na površini zbivanja podržavajući Tita kao u slučaju Aleksandra Rankovića ili podržavanjem koncepta teritorijalne odbrane, koji je ubrzao razbijanje Jugoslavije.

Kao dogmatski marksista verovao je da se istorija može usmeravati, čak i kreirati, ne obazirući se na tvrdnju Đerđa Lukača da su istorijski tokovi nepredvidljivi. Uočavao je slabosti socijalizma, posebno samou-

pravljanja. Iako je vlast pokvarila komuniste, smatrao je da se to može otkloniti intervencijom SKJ i da je socijalizam sistem budućnosti. Bio je beskompromisan kritičar partijske birokratije navodeći da „otprilike postoji 500 glavara koji nikome ne odgovaraju, koji nikome ne polažu računa, protiv njih se u narodu širi nezadovoljstvo“. Kao Jugosloven posebno je bio oštar u kritici nacionalizma i šovinizma ma sa koje strane dolazio, zastupajući stav da svako treba da ga počisti u svom dvorištu a ne da preko plotu viri u tuđe. Po njegovom mišljenju, za komuniste je najvažnije „tući“ svoj nacionalizam. Još 60-ih godina je shvatio kuda vode odnosi između pojedinih jugoslovenskih naroda: „Uskoro ćemo se stideti da pomenemo reč jugoslovenski“. U tom pogledu bio je principijelan i prestao je da se druži sa Krležom i Ćosićem kada su oni, po njegovom shvatanju, postali nacionalisti.

Čolaković je prezirao primitivnost duha, javašluk i lenjost. Verovao je u dobru organizaciju rada koji je, po njegovom mišljenju, „jedini izvor istinske radosti“. Nije voleo „prazne hodove u životu“, bleštave a prazne svečanosti, parade i sahrane. Njegova osnovna orijentacija bili su rad i komunikacija sa ljudima.

Iako je često govorio da je istorija „nepotkupljiva gospa“ i da se zarad nekih viših interesa ne smeju izneveriti istorijske činjenice, ipak je neke stvari prečutao. Kada sam mu preneo primedbu Sretena Žujovića da u svojim *Kazivanjima o jednom pokolenju* priča lepe priče i da sve nije bilo tako, rekao mi je da ga je još Pavle Jakšić podsticao da ostavi potomstvu i ono što je prečutao. Dao mi je sve tri knjige *Kazivanja* da pročitam i da započnemo razgovore o događajima koje nije pominjao. Razgovore smo započeli pred njegovu smrt, a bilo je i govora o pisanju njegove biografije. Sve je međutim prekinuto, tako da je neke tajne odneo sa sobom (slučajevi Žike Pavlovića, Jezdimira Dangića i drugi).

Od celokupnog *Dnevnika* Antonić je objavio u jednoj knjizi deo za 1971–1972. godinu kada se Jugoslavija transformisala od federacije ka konfederaciji na bazi usvojenih amandmana, a uveliko su bile započele diskusije o Ustavu iz 1974. godine. To su godine obračuna Tita sa masovnim pokre-

tom u Hrvatskoj i sa takozvanim liberalima u Srbiji i pojedincima u Sloveniji i Makedoniji. Iz *Dnevnika* za 1971–1972. vidi se da je najbolje poznao političku situaciju u Bosni i Hercegovini gde je često odlazio, posebno u Semberiju, zatim u Srbiji jer je živeo u Beogradu i u Hrvatskoj, gde je imao vikendicu na Hvaru i tamo se susretao sa hrvatskim rukovodiocima. U Bosnu su ga pozivali na politička tela republike da čuju njegova mišljenja. U tim godinama održavao je komunikaciju sa vodećim ljudima, Mijatovićem i Mikulićem. U obračunu CK BiH sa Osmanom Karabegovićem i Avdom Humom stao je na stranu CK. Iz njegove rodne Semberije vodeći ljudi iz politike i privrede dolazili kod njega za savet i pomoć. Nije odobravao akcije rukovodstva BiH na stvaranju nekakve bosansko-hercegovačke kulture. Zastupao je mišljenje da je kultura prevashodno nacionalna i da je u BiH i muslimanska i srpska i hrvatska. Od Mikulića je marta 1972. saznao da su muslimani na poslednjem popisu po brojnosti pretekli Srbe i da ih u BiH ima 39% a Srba 37%. „Svi smo živeli u uverenju da Srbi imaju relativnu većinu. Mikulić mi kaže: Još ne smemo da objavimo rezultate popisa, jer će skočiti muslimanski reacionari da traže svoju matičnu republiku koju imaju sve nacije sem Muslimana. Taj podatak ne menja karakter naše republike odgovorio je Čolaković, jer ona i dalje ostaje republika Muslimana, Srba i Hrvata kako je zamišljena u Jajcu. On se slaže ali smatra da će oko toga biti žučne rasprave“ (287).

Čolaković je među prvima uočio rast nacionalizma u Hrvatskoj i nekim drugim delovima Jugoslavije. Upozoravao je na to još prilikom diskusije o Pregledu istorije SKJ 1964, a zatim kad se pojavila deklaracija o hrvatskom jeziku da bi posebno kritički bio raspoložen prema masovnom pokretu u Hrvatskoj 1970/71. godine. O stanju u partiji tih godina piše: „A Josip Broz govori o SK bez granica? To su njegove puste želje. Ne postoji više SKJ već 6 ili tačnije 8 SK i svaki dere u svoju stranu, braneći svoje regionalne interese ispred kojih istura svaki svoju nacionalnu zastavu“ (76).

Čolakoviću je bilo jasno da „konce mnogih nacionalističkih akcija u Hrvatskoj

drži u rukama Katolička crkva a da su njeni eksponenti često članovi SK“. O odgovornosti za masovni pokret u Hrvatskoj napisao je: „Na mnogima leži odgovornost čak i na Starom a da ne govorimo o Bakariću. Veliki deo odgovornosti snosi Bakarić za ovu rabotu. On je doktor hipokrizije“ (236). Navodi niz incidenata prema Srbima u Hrvatskoj, ocenjujući da „svaki ustaša može da iskali svoj antisrpski bes u atmosferi koja je stvorena“ (69). Kad mu se pružila prilika razgovarao je o tome sa Bakarićem: „Vlado mi je govorio i o prilika ma pre 21. sednice. Slušao sam ga pažljivo i čudom se čudio, kao da je on bio van toga, kao da je bio puki posmatrač, kao da nije imao nikakvog udela u izboru tih vajnih rukovodilaca koji su pravili savez sa nacionalistima. Ni reči samokritike, ali zato samohvalisavo, kako je on predložio još u proleće 1971. godine Titu da smeni trojku (Savku, Pirkera, Tripala)“ (357). O raspletu u Hrvatskoj na 21. sednici CK SKJ početkom decembra 1971. piše: „Svi čestiti ljudi su pozdravili Titove ocene događaja u Hrvatskoj. One su delovale ohrabrujuće na sve, jer se počela uvlačiti sumnja da on podržava CK SKH (a bilo je nekih postupaka i izjava koje su to pothranjivale). Sad je stvorena jasna situacija Savka, Tripala i družina ne mogu se više zaklanjati njegovim imenom“ (232).

Iako je podržavao Tita u svim partijskim obračunima, sem kolebanja 1948, prema njemu je u ovom delu *Dnevnika* bio izuzetno kritičan: „Šta je od njega ostalo? Samo vlastoljublje i taština a ostalo je iščilelo. Postao je povodljiv, neotporan na laskanje, neprincipijelan i kolebljiv. Na rečima se javi onaj Štari, ali u praksi pod uticajem ovoga ili onoga on postupa drukčije i gubi autoritet, što nije samo njegova šteta nego zajednička. I niko ne sme da mu to kaže, jer svako zna da bi ga onda bacio preko palube, bez obzira na sve“ (162). Nad svim senka povodljivog i čudljivog vođe koga okružuju ko zna kakvi ljudi i obaveštavaju ga na starinski način prisluškivanjem. On se rukovodi ličnim simpatijama pa ovoga ne mari te onoga treba smeniti, onoga tamo, drugoga ovamo. Nije to dobro, zaglibili smo se u neprincipijelnosti najveće zlo za jednu revolucionarnu partiju“ (307).

Nije mu se sviđalo ni Titovo preterano bavljenje spoljnom politikom. „Izgleda da je Tito toliko zaokupljen spoljopolitičkim problemima i da je uobrazio da on svojom akcijom može nešto učiniti za rešavanje zapetljanih međunarodnih odnosa, da je potpuno zanemario naše unutrašnje prilike i nevolje“. (86). Nisu mu se dopadali ni pompezni dočeci Tita pri povratku iz inostranstva. „Na aerodromu po dolasku takvo prangijanje da je to neugodno, deluje nekako primitivno. Ta muzika, pucnjava, bukti sve nekakav bljesak i parada. Zar nam je to danas potrebno u ovakvoj preteškoj ekonomskoj situaciji i političkoj razrovanosti? Najzad to je i neozbiljno, liči sve na operetu i to skupu“ (218). Osuđuje Tita i što nije pozvao Koču Popovića na otvaranje spomenika na Tjentištu, 5. septembra 1971, a doveo je Savku i Pirkeru. Povodom kandidovanja Tita za Nobelovu nagradu za mir, navodi razgovor sa Petrom Stambolićem od 30. decembra 1972: „Složili smo se da je nedostojno i ličnosti i zemlje izmoliti predlog od uglednih ličnosti Engleske, Francuske i drugih. Nevolja je u tome što se nema s kim razgovarati a emisari će krenuti za koji dan“.

Iz ovog dela *Dnevnika* dobro se vidi Titov odnos prema srpskom partijskom rukovodstvu, kojim je bio nezadovoljan još za vreme divljanja masovnog pokreta u Hrvatskoj. Međutim, tada je srpsko rukovodstvo bilo jedinstveno i odbilo je sve Titove kritike. Čolaković navodi šta mu je preneo Petar Stambolić 22. maja 1971: „Stambolić mi reče da su srbijanski drugovi bili kod Tita i rekli svoj čvrst stav. Nećemo da se Srbiji pripisuju unitarističke i hegemonističke težnje i da sve što se dogodilo za poslednjih 25 godina tovari na leđa Beograda. Treba raščistiti ko je iz Beograda upravljao, Srbi ili jugoslovenska vlada u kojoj su učestvovali svi. Nećemo da se u vezi sa promenama to predstavlja kao pobjeda ravnopravnosti, koji su najzad izvojevali Hrvati pritisnuti srpskom dominacijom. Stari je u početku bio oštar ali je posle popustio i normalno razgovarao“ (116).

Tito nije imao poverenje u CK Srbije čiji je predsednik bio Marko Nikezić i na svaki način je pokušavao da ostvari razdor u rukovodstvu Srbije. Posle nepunu godinu

dana Mikulić je obavestio Čolakovića: „Nema poverenja između drugova iz Hrvatske i Srbije. Posredi je odnos prema Titu. To mu je ovaj u razgovoru i potvrdio. Nema poverenja između njega i rukovodstva SK Srbije. Navodno Mikulić je rekao i drugovima iz Hrvatske i Titu da ne bi trebalo tražiti rešenje na liniji ličnih izmena nego na okupljanju oko određene platforme“. Posle 15 dana Čolaković je zapisao: „Čudne se stvari pletu u vrhu naše partije, što je u grdnoj suprotnosti sa onim što se govori. Kao što je dao zeleno svetlo Savki i Tripalu za njihovu rabotu tako danas na štetu svog imena i ugleda radi da minira rukovodstvo u Srbiji. Doznao sam da je najpre Dražu zvao a onda Šaneta da preko njih saopšti CK Srbije da je nezadovoljan njihovim radom a najviše što dozvoljavaju da ga neki intelektualci kritikuju. Zašto taj metod rada? Zašto se nekadašnji orao pretvorio u uobraženog samodršca? (294–295).

Kad su Marko Nikezić i Latinka Perović dali ostavke zabeležio je u svom *Dnevniku*: „Meni su imponirali Nikezić i Latinka kad su pre dve godine izbili na čelo Partije u Srbiji. Dobro su je vodili u vreme masovnog pokreta u Hrvatskoj ali nisu išli u borbu protiv bankara, tehnokrata i anarholiberala onako kako ja mislim da je trebalo ići. Bilo je u njihovom držanju nečeg kabinetskog i knjiškog, neke vere da se samo dobrim i lepim formulacijama vodi politika. Koča je pametan čovek, obrazovan ali nije političar. U suštini esteta, pomalo ciničan i egocentrik, daleko od masa. On je bio sposoban da komanduje ali nije kadar da okupi i vodi ljude, na koje gleda uvek s visine superiorno s dozom prezira“ (384–385). Povodom situacije u Srbiji izneo je Petru Stamboliću svoju zebnju „da se stvari u Srbiji nekako zapetljavaju i da može da ispadne tako u javnom mnjenju kao da je za nešto kažnjena i ponižena. Ispričao mi je da je Stari pozvao na konsultacije Kardelja, Bakarića i Vlahovića radi određivanja novog predsednika CK Srbije. Niko od srbijanskih drugova nije pozvan. Zinuo sam od čuda. Pa to je doista obračun. Kako Stari može posle razgovora sa aktivom Srbije da tako postupa? Osetio sam da je Pero duboko uvređen. A kad je čuo da mu je Kardelj savetovao da prihvati

Miloša Sindića kao predsednika Pero se javio da ga primi. Nije mogao ali mu je Pero poslao poruku da to ne čini, nego da prihvati Živana Vasiljevića ili Tihomira Vlaškalića. Sve je to petljanje“ (390).

Bilo mu je jasno šta Albanci hoće sa svojim zahtevom za republikom: „Albanci u suštini za Kosovo traže status republike pod uopštenom tvrdnjom da je stara pozicija pokrajine prevaziđena i oni ne žele da budu podstanari u Srbiji što znači da se menja duh odluka AVNOJ-a o uređenju Jugoslavije na federativnom principu“ (36). Na sednici saveznog odbora SSRNJ 17. marta 1971. prilikom rasprave o amandmanima na Ustav Jugoslavije saznaje: „Po svemu izgleda da su se drugovi iz Srbije pomirili sa statusom pokrajina kao elementa federalizma. Ne znam tačno šta to znači, ali je očigledno da je reč o slabljenju SR Srbije u federaciji. Za naše uslove suviše je velika, sa ogromnim ekonomskim potencijalom pa se toga pribojavaju partneri“.

Čolaković je prvi dao inicijativu da se rehabilituju nedužno optuženi članovi KPJ u staljinističkim čistkama, o čemu piše u *Dnevniku*: „Bolje je da to učinimo mi koji smo aminovali nekim Rusima, udesili, nego da to čine posle nas, jer će na nas pasti sramota da nismo imali smelosti da svoju grešku priznamo“. Posebno je bio razočaran u Tita, kad je pred svoju smrt pročitao karakteristiku, koju je za njega napisao Kominterni kao Gorkičevom čoveku, koji je u vrhove partije došao neiskusno i da ga ne treba likvidirati.

Zabrinjavalo ga je što je i partija zanemarila komunističku ideologiju. Često mi je govorio da su nama potrebni ljudi koji će o tome da pišu. Godinama se borio da se objave sabrana dela Marksa i Engelsa i u vreme kad se partija nije za njih dovoljno interesovala. Formirao je neku vrstu posebnog izdavača „Socijalističku knjigu“, da bi taj posao završio krajem 70-ih godina i ta sabrana dela Marksa i Engelsa predao je Titu neposredno pred njegovu smrt decembra 1979. godine.

Razočaran u političare, u penziji se sve više družio sa književnicima i umetnicima. Među njegovim najbližim drugovima po peru bili su Ivo Andrić i Aleksandar Vučo, sa kojima se neprekidno družio od 1945.

godine. Posle oslobođenja Beograda upoznao je Andrića, koji je na Čolakovićev poziv pošao u tek oslobođeno Sarajevo, primio se članstva u ZAVNOBiH-u i nastojao koliko je mogao da pomogne izgradnju Bosne i Hercegovine kao države. Čolaković ga je smatrao „pravim Jugoslovenom od svojih mladićkih dana kojima je ostao veran do danas“. Kako Antonić piše u predgovoru ovog *Dnevnika*: „To je bila svojevrsna književna trojka o kojoj bi se na osnovu Čolakovićevih Dnevnika mogla napisati posebna knjiga“. Oni su bili nerazdvojni na književnim susretima, izletima, letovanjima, putovanjima po zemlji i na doćecima nove godine. Zahvaljujući Čolakoviću ostali su zabeleženi njihovi razgovori o raznim temama iz jugoslovenske i svetske kulture i politike. Čolaković je uspeo da od introvertnog Andrića izvuče brojne misli i komentare ne samo o književnosti nego i o životnim pitanjima o kojima je ređe govorio. „Aca u razgovoru unosi svoj gamenski duh, a Andrić dostojanstveno ubaci po neku svoju mudru reč“, najkraće ih je okarakterisao Čolaković. Za Andrića još piše: „Otmen i suzdržan, retko je kada upotrebljavao vulgaran izraz ali kad ga upotrebi u priči to ne zvuči vulgarno“. Ipak, naveo je jednu takvu Andrićevu misao: „Ostarilo se, a svet se sve više prokurvava“. Inače, Andrića je u staračkim godinama opsedao pesimizam: „Andrić gorak i razočaran kaže da 1945. godine nije ni slutio da će se povampiriti šovinizam i steći pravo građanstva, čak podršku komunistu. U bratstvu i jedinstvu video je neko oživotvorenje svojih mladalačkih snova. Znači opet proklete ograde i tarabe, a mislili smo izaći na druge šire prostore čovečnosti i internacionalizma, pitao me je i gledao tužno svojim umornim pogledom“ (207). U vezi sa porastom masovnog pokreta u Hrvatskoj 1971. godine, „Andrić je pesimist. I naši će sinovi kroz 50 godina raspravljati o odnosu Srba i Hrvata“. Često je citirao Marka Aurelija: „Ne brinite se i ne obazirite se ni na pohvale ni pokude, brzo će vas zaboraviti a za 30 godina svi ovi što o vama danas govore biće mrtvi.“ (378). U razgovorima pominjali su Dobriću Čosića i njegovu sudbinu: „Ne kao talentovan mladić, prihvaćen kao pisac i više no što vredi, objavljuvan i nagrađivan

ali politička ambicija ga prosto opsela. Uobrazio da je spasilac srpskog naroda, koji je živ raščerečen u SFRJ... Sad se bori da stvori neke pozicije za okupljanje Srba. Izjeda ga politička ambicija i gura u naručje antikomunista, koji se svi okupljaju pod nacionalističkom zastavom“ (112).

U želji da sačuva autentičnost *Dnevni-ka* Antičić je minimalno intervenisao, ispravljajući samo jezičke i druge omaške. Dešifrovanje raznih pseudonima i skraćenica stavljao je uglavnom zagrada. Redaktorske intervencije su retko vršene. Registar ličnih imena je trebalo bolje srediti (na primer, Aleksandar Vučo se navodi četiri puta kao Aco, zatim Vučo, pa Vučo Aleksandar i na kraju Vučo Aco). Za obične čitaoce koji nisu bili Čolakovićeви savremenici, u budućem izdanju trebalo bi ukratko navesti ko su ti ljudi bili.

Sve nas koji se bavimo savremenom istorijom obradovala je pojava prve knjige Čolakovićeвог *Dnevni-ka*, koji je nezaobilazan izvor za političku i kulturnu istoriju Jugoslavije. Knjiga će izazvati interesovanje širokog kruga čitalaca, jer se u njoj nalazi ono čega u dokumentima nema – odnos među vodećim političkim ličnostima kao i među istaknutim piscima i umetnicima i uopšte atmosfera vremena o kome svedoči Čolaković. Zbog ukupne vrednosti trebalo je da država Bosna i Hercegovina kao celina pomogne akademiku Antičiću da objavi *Dnevnik* prvog predsednika vlade Bosne i Hercegovine.

Venceslav Glišić

LES ARCHIVES EN FRANCE

Les archives en France offrent d'innombrables informations utiles pour la recherche historique dans le cadre régional, national et mondial. Les données que le chercheur trouve dans les archives en France couvrent toutes les périodes de l'histoire depuis les „hauts temps“ jusqu'à nos jours. Ces données sont importantes pour l'exploration dans tous les domaines de la discipline historique, de l'histoire sociale à l'histoire des relations internationales. Il existe en France des archives publiques et des archives privées. Parmi les archives publiques, il faut distinguer trois grands types: archives diplomatiques; archives militaires; archives nationales, départementales et communales. Parmi les archives privées classées et accessibles au public, on donnera l'exemple des archives des congrégations, des missions laïques et de la franc-maçonnerie. Les archives privées, surtout des congrégations, ne sont pas toujours faciles d'accès. Les congrégations, pendant longtemps, faisaient leur histoire de „l'intérieur“.

I. Archives diplomatiques – les archives du ministère des Affaires étrangères

Les archives du ministère des Affaires étrangères ont trois sites:

1. Quai d'Orsay, Paris

Ce site conserve les archives des services centraux du ministère des Affaires étrangères, principalement leur correspondance politique, commerciale, culturelle avec les postes françaises à l'étranger. Le dépôt fut créé à la fin du XVIIème siècle à l'initiative du secrétaire d'Etat Colbert de Croissy et fut mis à la disposition exclusive des diplomates. C'est seulement en 1830, sous la direction de l'historien Auguste Mignet, que ces archives s'ouvrirent au public et à la recherche historique. Les archives du Quai d'Orsay furent gravement atteintes par la Deuxième Guerre mondiale. Une partie des archives courantes fut détruite en mai 1940 à l'approche des Allemands, les séries anciennes et celles de l'entre-deux-guerres souffrirent de l'Occupation et des combats menés à la libération de Paris. Les documents sont généralement consultables après un délai de 50 ans.

Selon les modalités de classement, on peut distinguer les fonds „anciens“ et les fonds „contemporains“ à partir de 1896. Les fonds „anciens“ peuvent paraître d'une grande complexité. En effet, jusqu'en 1896, les archivistes pouvaient extraire des dossiers versés par les bureaux les documents jugés les plus im-

portants, avant de les classer et de les relier en ordre chronologique. A partir de 1896, le principe de respect des fonds fut appliqué avec rigueur: les découpages en séries correspondaient désormais aux entités administratives du Quai d'Orsay. Ainsi furent créées plusieurs collections dans les fonds „contemporains“: 1) Cabinet du ministre; 2) Secrétariat général; 3) Service de presse; 4) Direction des Affaires politiques; 5) Sous-direction des Relations commerciales (après 1944–Direction des Affaires économiques, financières et techniques); 6) Questions internationales. Les plus importantes collections pour la recherche sur les relations politiques et économiques de la France avec les différents pays dans le monde sont la Direction des Affaires politiques et la Sous-direction des Relations commerciales (après 1944: Direction des Affaires économiques, financières et techniques). La première est constituée par les versements des sous-directions géographiques du Quai d'Orsay, classés par tranches chronologiques de 1896 aux années 1950 (exemple: 1918–1944: B-Amérique; C- Europe administrative; E-Asie-Océanie et Levant; K-Afrique; M-Maroc; P-Tunisie; Y-Internationale; Z-Europe). Les archives de la Sous-direction des relations commerciales rassemblent des documents classés géographiquement et chronologiquement et concernant des questions telles que douanes, négociations commerciales, chambres de commerce, commerce extérieur, foires et expositions, travail, industrie, matières premières, transports. Il faut signaler aussi l'importance de la collection dite „Fonds particuliers“ où on trouve la série „Papiers d'agents“, c'est-à-dire les archives privées des ministres et des agents du Quai d'Orsay ou de leurs familles. Ces documents contiennent parfois des informations „officieuses“ qui échappaient à la correspondance habituelle entre l'ambassadeur en poste et le ministre à Paris. Les conditions de communication de ces documents sont fixées par les donateurs. Le délai de consultation atteint souvent une centaine d'années. Cette série importante est complétée, pour la période récente, par les archives orales et les archives audiovisuelles dont dispose le Quai d'Orsay.

Les archives du Quai d'Orsay déménageront en 2009/10 dans les banlieues de Paris.

2. Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN)

Le CADN reçoit les archives rapatriées des postes françaises à l'étranger: archives des ambassades et des représentations permanentes auprès des organismes internationaux, des consulats, des services et instituts culturels, des missions de coopération et d'action culturelle. S'y ajoutent les archives des services français des anciens protectorats au Maroc et en Tunisie et du mandat en Syrie et au Liban, les archives de certaines commissions interministérielles et quelques séries d'archives des services centraux. Selon leur provenance et leur contenu, on peut regrouper les documents en quatre groupes:

1) Archives des postes

De Constantinople à Pékin, de Lisbonne à Saint-Pétersbourg, de Rio de Janeiro à San Francisco, plus de 500 fonds d'archives, remontant parfois au XVIème siècle, proviennent des anciennes légations, des ambassades, des consu-

lats et des services de coopération et d'action culturelle français à l'étranger. Les archives des représentations françaises auprès des organismes internationaux (ONU, UNESCO, UE, OTAN) sont également conservées. Dans ces fonds, on trouve non seulement la correspondance politique, commerciale, culturelle des postes avec le ministère, qui est également conservée au Quai d'Orsay (le ministère et les postes conservent les documents qu'ils envoyaient et recevaient mutuellement), mais aussi la correspondance échangée avec les autres postes diplomatiques et consulaires français, avec les autorités locales, les particuliers, les entreprises et les organismes les plus divers. S'y ajoutent les documents ayant trait à la colonie française, aux expatriés, aux ressortissants français à l'étranger (immatriculation, notariat, état civil, affaires militaires et sociales) et les dossiers de gestion du poste (immeubles, personnel).

2) Archives des protectorats et mandats

Les fonds rapatriés des administrations françaises en Tunisie et au Maroc sous protectorat (1881–1956; 1912–1956) et en Syrie et au Liban sous mandat de la Société des Nations (1920–1946) regroupent les archives des services centraux des résidences générales de Tunis et de Rabat et du haut-commissariat à Beyrouth et des archives de services régionaux de contrôle (contrôles civils, régions et délégations). En revanche, on n'y trouve pas la plupart des archives des directions techniques (Travaux-Publics, Santé, Agriculture etc.) devenues ministères tunisiens, marocains, syriens et libanais qui ont été laissées sur place après le départ de l'administration française.

3) Archives des services centraux du ministère

Les archives des services centraux du ministère sont, en règle générale, conservées et communiquées aux chercheurs au Quai d'Orsay. Cependant, quelques séries d'ordre administratif, technique et culturel, souvent très volumineuses, ont été transférées à Nantes. Pour leur importance et leur richesse en informations, il faut signaler les Archives du service des Œuvres françaises à l'étranger, service créé en 1920 au sein du Quai d'Orsay pour s'occuper, dans l'entre-deux-guerres, de l'action culturelle française dans le monde (enseignement de la langue française, expositions, théâtre et cinéma français à l'étranger). Ces archives sont complétées par la série des Echanges artistiques qui couvre la période d'après la Seconde Guerre mondiale jusqu'à 1973. Les Fonds des Unions internationales conservent des documents relatifs à la propriété littéraire et artistique internationale, aux conventions consulaires et sanitaires et aux unions postales et aéropostales. Pour l'histoire économique et financière, on trouve des informations utiles dans les Fonds de la Comptabilité ancienne du ministère (de XVIIIe siècle jusqu'à 1945) qui comprennent notamment les dossiers relatifs aux immeubles français à l'étranger et les Archives de l'Office des biens et intérêts privés (OBIP), ainsi que dans les fonds du Service des biens et intérêts privés (SBIP) qui s'occupait du soutien aux entreprises, banques, hommes d'affaires et financiers français à l'étranger.

4) Autres fonds

A Nantes, on conserve aussi d'autres types de fonds tels que les archives de certaines commissions (ex.: commission de liquidation des créances françaises

à l'étranger après 1814–1815; commission interministérielle des affaires musulmanes 1911–1938); fonds iconographiques (fonds photographiques, collection d'affiches culturelles, collection de sceaux de postes) et des Acquisitions extraordinaires.

3. Le centre de Colmar

Le Bureau des Archives de Colmar détient les archives des services administratifs de l'occupation française en Allemagne et en Autriche (1945–1955), ainsi que ceux de la Haute Commission Alliée (1949–1955).

II. Archives militaires

1. Service Historique de l'Armée de terre (SHAT)

Installé depuis 1948 dans le cadre prestigieux du château de Vincennes, héritier du Dépôt de la Guerre créé par Louvois en 1688, le SHAT est dépositaire des archives produites par l'administration de la Défense nationale ainsi que par les unités de l'armée de Terre en France et sur les théâtres d'opérations extérieures du règne de Louis XIII à nos jours. Le SHAT conserve aussi les dossiers des officiers généraux (à partir du milieu du XVIIIème siècle), des officiers (de 1705 à 1968) et des sous-officiers (de 1716 à 1875 environ) qui ne sont communicables que 120 ans après la naissance de l'intéressé. Il assure notamment la conservation d'un fonds de cartes et plans unique au monde. Pour la période contemporaine, il faut signaler l'importance des fonds contenant des rapports des attachés militaires français dans le monde, rapports qui dépassent le cadre uniquement militaire et qui donnent des informations précieuses sur la vie politique et économique, l'état d'esprit, les mœurs et les mentalités des populations des pays où les attachés militaires étaient en service.

2. Service Historique de la marine (SHM)

Installé, lui aussi, dans le château de Vincennes, le SHM témoigne de la présence séculaire maritime française dans le monde. Il conserve, pour la période contemporaine, de très importants rapports des attachés navals français dans le monde. Ils contiennent des informations sur l'état de la marine des puissances navales „amies“ ou concurrentes, sur leurs armements et commandement, sur leur rapports avec la marine française, sur l'importance des questions navales dans la politique générale française dans le monde... Le SHM conserve, pour la période de l'entre-deux-guerres, des rapports des agents du 2ème bureau envoyés à la centrale à Paris. Ils contiennent souvent les informations „officieuses“ sur le pays qu'ils analysent.

3. Service Historique de l'air (SHA)

4. Service Historique de la Gendarmerie nationale (SHGN)

En janvier 2005, les quatre services historiques ont été fusionnés pour créer un service unique- le Service historique de la défense (SHD). Les anciens services sont devenus départements au sein du SHD.

III. Archives nationales, départementales et communales

C'est à la Révolution que fut créée une administration spécifique des archives de la Nation pour répondre aux besoins des temps nouveaux: la conservation des archives de l'Assemblée nationale, le regroupement des fonds des administrations de l'Ancien Régime, les ventes des biens nationaux. Les Archives nationales ont été créées par le décret du 7 septembre 1790 et par la loi du 25 juin 1794 (le 7 messidor an II). Les textes fondamentaux organisaient les Archives nationales selon trois principes essentiellement politiques: la centralisation des archives de la Nation; l'établissement de leur publicité en opposition avec la pratique antérieure du secret d'Etat et la création d'un réseau archivistique national. Aujourd'hui, les Archives nationales sont un des services d'archives publiques placés sous l'autorité du ministère de la Culture et de la communication. Les Archives nationales sont constituées de cinq centres:

1. Centre historique des Archives nationales (CHAN) à Paris

Le CHAN conserve et communique les archives de la France depuis les Mérovingiens jusqu'en 1958. Aux archives des organismes et établissements d'Ancien Régime supprimés à la Révolution, se sont ajoutées au fil des siècles les archives des administrations centrales de l'Etat, les archives privées des chefs de l'Etat, les minutes des notaires parisiens.

2. Centre des archives contemporaines (CAC) à Fontainebleau

Les collections du CAC s'inscrivent dans le prolongement du CHAN: le CAC reçoit, conserve et communique les archives des administrations centrales de l'Etat postérieures à 1958.

3. Centre des archives d'outre-mer (CAOM) à Aix-en-Provence

Le CAOM détient les archives des anciennes colonies françaises et de l'Algérie française. Bien qu'essentiel pour la recherche en histoire coloniale française, le CAOM ne conserve pas les archives relatives aux protectorats français au Maroc et en Tunisie et les archives relatives aux mandats français en Syrie et au Liban qui se trouvent au CADN à Nantes.

4. Centre des archives du monde du travail (CAMT) à Roubaix (Nord)

Inauguré et ouvert au public en octobre 1993, le CAMT a pour mission de conserver et de mettre à la disposition des chercheurs les fonds d'archives dits „du monde du travail“, c'est à dire les archives des entreprises, des coopératives, des mutuelles, des syndicats, des groupements professionnels, des comités d'entreprises, des associations et des personnes physiques. A ces archives abondantes s'ajoute la „littérature grise“ – les publications et la documentation d'ordre économique et sur les sociétés de production. Au sein du CAMT, on trouve, par exemple, les archives de la „Compagnie universelle du canal interocéanique de Panama“, de la „Compagnie générale transatlantique“, de la compagnie d'assurances „Le Phénix“, de la „Compagnie du chemin de fer de Paris à Orléans“, de la „Banque Raphaël“, des syndicats dans les PTT...

5. Centre national du microfilm (CNM) au château d'Espeyran à Saint-Gilles-du-Gard

Le CNM représente le dépôt central de microfilms en France. Mis en service en 1973, il a pour but l'organisation du regroupement à des fins de conservation de tous les microfilms d'archives français en un lieu unique et adapté à cette fonction.

Les archives départementales et communales sont organisées selon le découpage administratif de la France. Elles sont d'une importance marquée pour l'histoire régionale et locale de la France, y compris l'histoire des régions frontalières qui furent sous administration étrangère dans le passé (ex. Alsace-Lorraine). Ces fonds d'archives sont organisés selon l'activité et les besoins de l'administration locale: lois, état-civil, population, économie, questions sociales, finances, statistique, questions militaires, police, hygiène publique, élections et personnel, monuments, établissements publics, terres, bois eaux, travaux publics, cultes, instruction publique, sciences lettres et arts.

IV. Archives des congrégations et des missions laïques

Ces archives font partie des archivés privées françaises. Elles sont très précieuses, surtout pour l'histoire religieuse et sociale, ainsi que pour l'histoire de l'influence française à l'extérieur et la construction de l' „image de la France“ dans le monde. A titre d'exemple, on peut énumérer quelques institutions religieuses ou laïques qui possèdent des archives de ce type:

1. Archives des congrégations

Missions étrangères de Paris, Dominicains, Compagnie de Jésus, Congrégation du Sacré-Cœur (Picpus), Filles de la Charité de Saint-Vincent de Paul, Missionnaires du Saint Esprit, Religieuses de l'Assomption.

2. Archives des missions laïques et de la franc-maçonnerie

Alliance française, Mission laïque, Alliance israélite universelle, Grand Orient de France.

Stanislav Sretenovic

Rezime

Francuski arhivi pružaju brojne korisne informacije za istorijska istraživanja u regionalnom, nacionalnom i svetskom okviru. Podaci koje istraživači mogu da pronađu u arhivima u Francuskoj pokrivaju sve istorijske periode od „najstarijih vremena“ do naših dana. Izvori koji su tamo pohranjeni značajni su za istraživanja u svim istorijskim disciplinama, od porodične i društvene istorije do diplomatske istorije i istorije međunarodnih odnosa. U Francuskoj postoje javni i privatni arhivi, koji su podjednake važnosti. Među javnim arhivima, treba razlikovati tri glavna tipa: diplomatske arhive, vojne arhive i nacionalne, departmanske i komunalne arhive. Među privatnim arhivima koji su klasifikovani i dostupni javnosti, dat je primer arhiva kongregacija, laičkih misija i slobodnih zidara. Privatni arhivi, naročito arhivi kongregacija, često nisu lako dostupni. Veoma duго, kongregacije su „interno“ pisale svoju istoriju.

ISTORIJA 20. VEKA, 2008, 1

Izdavač
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Nikole Pašića 11, tel./faks: 33 98 362

Za izdavača
Momčilo Pavlović, direktor

Tiraž: 300
Prvo izdanje

CIP - Каталогизacija y publikaciji
Народна библиотека Србије, Београд
93/94

ISTORIJA 20. veka: časopis Instituta za savremenu istoriju / glavni i odgovorni urednik Bojan B. Dimitrijević. - God. 1, br. 1 (1983) - Beograd (Trg Nikole Pašića 11) : Institut za savremenu istoriju, 1983 - (Trstenik: M-graf). - 24 cm

Polugodišnje. - Nastao spajanjem:
Istorija 20. veka (1959) = ISSN 0535-8930 i Prilozi za istoriju
socijalizma = ISSN 0522-8042
ISSN 0352-3160 = Istorija 20. veka
(Beograd. 1983)
COBISS. SR-ID 11831554

Štampanje časopisa pomoglo je Ministarstvo za nauku
i tehnološki razvoj Republike Srbije

Štampa: M-graf, Trstenik

str. 192 prazna!!!